

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ
І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

ГАЛИНА ЛОПУШНЯК
АННА ШАНДАР

ГАЛИНА ЛОПУШНЯК
АННА ШАНДАР

ТЕОРІЯ
СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ
І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Вадима Гетьмана

ЛОПУШНЯК Галина
ШАНДАР Анна

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Навчальний посібник

УДК 364.65:005.334](075.8)
Т11

Рецензенти

О. В. Андрійва, в.о. директора
Департаменту соціального захисту населення
(Чернівецька ОДА)

Д. Г. Шушпанов, д.е.н., проф., завідувач відділу
демографічного моделювання та прогнозування
(Інститут демографії та проблем якості життя НАН України)

О. М. Поплавська, к.е.н., доц., доцент кафедри
соціоекономіки та управління персоналом
(Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана)

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою КНЕУ
Протокол № 4 від 28.11.2024*

Лопушняк Г., Шандар А.

Т11 Теорія соціальних ризиків і соціального захисту : навчальний посібник / Лопушняк Г., Шандар А. Київ : КНЕУ, 2025. 309, [3] с.

ISBN 978-966-926-540-1

Розглянуто теоретичні питання соціальних ризиків і соціального захисту, зокрема, висвітлено понятійний апарат, описується природа виникнення соціальних ризиків і методики їх оцінювання, розкрито теоретичні основи соціального захисту, функціонал органів управління у цій сфері, наведено механізми застосування інструментів соціального захисту, описано практику світових тенденцій реалізації соціального захисту населення.

Навчальний матеріал призначено для викладачів, здобувачів освіти за спеціальностями «Соціальне забезпечення», «Соціальна робота», «Менеджмент» (освітні програми соціального спрямування) і для всіх, хто цікавиться сучасними проблемами соціальних ризиків і теорії соціального захисту.

УДК 364.65:005.334](075.8)

*Розповсюджувати та тиражувати
без офіційного дозволу КНЕУ заборонено*

ISBN 978-966-926-540-1

© Г. Лопушняк, А. Шандар, 2025
© КНЕУ, 2025

ЗМІСТ

Передмова	5
Перелік умовних позначень	7
Тема 1. РИЗИК ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ	8
1.1. Поняття «ризик», «невизначеність», «загроза», «небезпека», «безпека»	8
1.2. Ризик як об'єкт наукового дослідження	18
1.3. Підходи до класифікації ризиків	19
1.4. Глобальні ризики: виклики і тенденції	22
Тема 2. СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ: СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ	33
2.1. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків	34
2.2. Основні тенденції виникнення соціальних ризиків	38
2.3. Підходи до класифікації соціальних ризиків	40
Тема 3. ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ	52
3.1. Чинники соціальних ризиків, їх сутність та класифікація	53
3.2. Чинники соціальних ризиків за функціональною ознакою	54
3.3. Чинники соціальних ризиків за типом настання	57
3.4. Чинники соціальних ризиків за природою походження	60
3.5. Матриця Хеддона	65
Тема 4. ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ ТА НАПРЯМИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ	69
4.1. Система оцінювання ризиків	70
4.2. Методики та методи оцінювання соціальних ризиків	72
4.3. Інструменти для ідентифікації та аналізу соціальних ризиків	86
4.4. Особливості оцінювання соціальних ризиків на робочому місці	92
4.5. Управління соціальними ризиками	100
Тема 5. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ	105
5.1. Соціальний захист населення як складова соціальної політики держави	106
5.2. Сутність та необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки	110
5.3. Рівні, види та форми соціального захисту населення	112
5.4. Принципи, функції та інструменти соціального захисту населення	133
Тема 6. СИСТЕМА ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ	141
6.1. Органи державної влади у системі соціального захисту: роль та функції	142

6.2. Роль інших державних інституцій у системі соціального захисту	146
6.3. Органи місцевого самоврядування у системі соціального захисту: роль та функції	152
Тема 7. ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ, ГАРАНТІЇ ТА НОРМАТИВИ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ	157
7.1. Україна як соціальна держава	158
7.2. Державні соціальні стандарти та нормативи	159
7.3. Прожитковий мінімум в системі державних соціальних стандартів	162
7.4. Державні соціальні гарантії	166
7.5. Безумовний базовий дохід	169
Тема 8. СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ І СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ	175
8.1. Соціальна допомога: сутність та види	176
8.2. Соціальна допомога в Україні під час війни	228
8.3. Соціальні послуги: поняття та забезпечення	230
8.4. Класифікація соціальних послуг	232
Тема 9. СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ	237
9.1. Сутність соціальних пільг	338
9.2. Класифікація соціальних пільг.	238
9.3. Соціальні пільги для військовослужбовців та членів їх сімей	240
9.4. Соціальні пільги для внутрішньо переміщених осіб	242
9.5. Соціальні пільги для осіб з інвалідністю	243
9.6. Соціальні пільги багатодітних сімей	245
Тема 10. ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛОВІ СУБСИДІЇ.	250
10.1. Індексція грошових доходів населення: поняття та особливості нарахування.	251
10.2. Відповідальність за порушення законодавства про індексацію грошових доходів	259
10.3. Житлові субсидії: сутність, алгоритм розрахунку	262
Тема 11. СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ	373
11.1. Сучасні тенденції в системі соціального захисту.	274
11.2. Заходи у системі соціального захисту країн світу у світлі поширення COVID-19	280
11.3. Соціальний захист населення: виклики воєнного часу	285
Предметний покажчик.	293
Рекомендовані онлайн курси для поглиблення знань.	294
Додатки	295

ПЕРЕДМОВА

Сучасне суспільство функціонує в умовах постійних змін, які супроводжуються зростанням рівня невизначеності, нестабільності та загроз як глобального, так і локального характеру. Війна, економічні кризи, пандемії, технологічні трансформації, кліматичні виклики — усе це породжує нові типи ризиків, які безпосередньо впливають на усі сфери життєдіяльності людини. Саме в цьому контексті особливої актуальності набуває системне осмислення природи соціальних ризиків і визначення ролі соціального захисту як інституційного механізму реагування на них.

Запропонований навчальний посібник «Теорія соціальних ризиків та соціального захисту» покликаний забезпечити здобувачів освіти, науковців, практиків та державних службовців цілісним баченням теоретичних основ соціальних ризиків та практик мінімізації їх негативних проявів, а також системи соціального захисту як національного, так і глобального рівнів.

Посібник побудовано на міждисциплінарному підході та поєднує елементи економіки, соціології, права, політології та державного управління у сфері соціального захисту.

Особлива увага приділена:

сучасним викликам і глобальним тенденціям у сфері соціальних ризиків;

національним механізмам реагування на появу соціальних ризиків, зокрема в умовах війни;

системі органів управління соціальним захистом;

державним стандартам та гарантіям;

пільгам, допомогам і субсидіям;

міжнародному досвіду та інноваційним підходам до соціального забезпечення.

У структурі посібника логічно розкрито теми від загальнотеоретичних засад аналізу ризиків до прикладного вивчення інструментів соціального захисту. Такий підхід дозволяє як закласти фундаментальні знання, так і сформувати практичні навички аналізу, оцінювання й управління соціальними ризиками на різних рівнях.

Матеріали посібника можуть бути використані у процесі навчання здобувачів освітніх програм за спеціальностями «Соціальне забезпечення», «Соціальна робота» «Публічне управління та адміністрування», «Соціологія», «Право», «Економіка», а також у рамках професійної підготовки менеджерів соціальної сфери та фахівців з управління персоналом.

Менеджери соціальної сфери, фахівці соціального забезпечення та управління персоналом повинні вміти не лише ідентифікувати соціальні ризики, а й знаходити шляхи їх мінімізації. Також для зазначених вище фахівців важливим є набуття знань про форми соціального захисту працівників і здатності консультувати керівників щодо застосування різних інструментів соціального захисту працівників на конкретному підприємстві з метою покращення результатів їх діяльності.

Автори сподіваються, що цей посібник стане не лише джерелом знань, а й інструментом для глибшого розуміння природи соціальної вразливості, стимулом до критичного мислення та основою для вдосконалення практик соціального забезпечення в умовах глибоких трансформацій.

Навчальний посібник складається із 11 тем. Перші чотири знайомлять здобувачів вищої освіти із ризиками загалом, їх класифікацією з акцентом на соціальні, чинниками виникнення, оцінюванням та напрямками мінімізації. Інші сім тем присвячені соціальному захисту: його теоретичним засадам, системі органів управління у сфері соціального захисту, державним соціальним стандартам, гарантіям та нормативам, інструментам соціального захисту (зокрема соціальним допомогам, пільгам, індексації доходів, житловим субсидіям та ін.).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

AI — штучний інтелект
АТО — антитерористична операція
ВРУ — Верховна Рада України
ЄСВ — єдиний соціальний внесок
ЗДСС — загальнообов'язкове державне соціальне страхування
ЗУ — Закон України
ІСЦ — індекс споживчих цін
КМУ — Кабінет Міністрів України
КУ — Конституція України
МЗП — мінімальна заробітна плата
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
МП — мінімальна пенсія за віком
МСЕК — медико-соціальна експертиза
ОМС — органи місцевого самоврядування
ПДФО — податок з доходів фізичних осіб
ПМ — прожитковий мінімум
ПФУ — Пенсійний фонд України
СЖО — складні життєві обставини
УБД — учасник бойових дій
ФОП — фізична особа-підприємець
ЧАЕС — Чорнобильська атомна електростанція

ТЕМА 1

РИЗИК ЯК СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

1.1. Поняття «ризик», «невизначеність», «загроза», «небезпека», «безпека».

1.2. Ризики як об'єкт наукового дослідження.

1.3. Підходи до класифікації ризиків.

1.4. Глобальні ризики: виклики і тенденції.

Ключові слова: ризик, невизначеність, загроза, небезпека, безпека, ризикологія, теорія ризиків, класифікація ризиків.

Вивчивши матеріал теми 1 Ви будете:

знати:

- сутність основних понять теорії ризиків;
- властивості та функції ризиків;
- підходи до класифікації ризиків;
- сучасні тенденції поширення ризиків;
- ключові глобальні ризики;

уміти:

- розрізняти, систематизувати та класифікувати ризики;
- обґрунтовувати та визначати ризики.

1.1. ПОНЯТТЯ «РИЗИК», «НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ», «ЗАГРОЗА», «НЕБЕЗПЕКА», «БЕЗПЕКА»

У сучасному мінливому світі ризик притаманний багатьом сферам людського життя. Він, без перебільшення, є дуже важливим явищем, про що свідчать численні публікації зарубіжних і вітчизняних учених з різних галузей науки, зокрема економіки, екології, соціології, права, страхування, медицини, психології та багатьох інших. Сучасні дослідники з року в рік намагаються якомога глибше вивчити ризики: доповнюють теоретичний базис розуміння поняття, систематизують підходи до класифікації, описують функціонал, визначають властивості та особливості, обґрунтовують тенденції розвитку, пропонують релевантні підходи до оцінювання, прогнозують наслідки, шукають резерви зниження та мінімізації ризиків, розробляють системи управління та багато іншого.

Опанування навчальної дисципліни необхідно почати зі з'ясування сутності ключових категорій та понять. У різних мовах світу

етимологія слова «**ризик**» має своє відображення. *Наприклад*¹: 1) від італ. «risiko» — небезпека, або загроза, або «risicare» лавірувати між скель; 2) від грец. «ridsikon» — скеля; 3) від франц. «risque» — погроза об'їжджати; від лат. «resesō» — «відсікати», «скорочувати».

У повсякденному житті поняття «ризик» для людини може позначати страх перед реальною загрозою, постійну небезпеку, можливість успішних дій або бути сигналом про потенційні небезпеки в майбутньому.

Поняття ризику, невизначеності, загрози, небезпеки та безпеки є фундаментальними в соціальних та поведінкових науках і пов'язані з оцінкою можливих негативних наслідків, які можуть виникнути в різних життєвих ситуаціях. Вони використовуються для аналізу та управління процесами, які можуть мати вплив на життя окремих осіб, соціальні групи або суспільство загалом.

У науковій літературі існують різні підходи до визначення даного поняття. Деякі з них представлено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

ПІДХОДИ ДО ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «РИЗИКИ»

№	Трактування
1	2
1	«Ризик в буквальному розумінні означає прийняття рішення, результат якого заздалегідь не відомий» ²
2	«Ризики — це явища чи події, ймовірне чи передбачуване настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків» ³
3	«Ризик — це настання суб'єктивних і/або об'єктивних подій у кожній зі сфер діяльності підприємства у зв'язку із актуалізацією загрози, що здатна призвести до позитивних чи негативних наслідків для нього і спричинити відхилення від запланованих параметрів» ⁴

¹ Калініченко З. Д. Ризик-менеджмент: навчальний посібник для здобувачів спец. 051 «Економіка» та 073 «Менеджмент» / З. Д. Калініченко. Дніпро: ДДУВС, 2021. 224 с. URL: <http://surl.li/caexq>. С. 9.

² Там же. С. 13.

³ Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ. Київ, 2019. 472 с. (С. 51).

⁴ Копитко М. І., Літвін Н. М. Деструктивні чинники середовища функціонування соціально-економічних систем. *Вчені записки університету «КРОК»*. Серія: Економіка. 2017. Вип. 46. С. 4–15. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/litvin_0004.pdf С. 10.

1	2
4	«Ризик тлумачимо як ситуацію невизначеності, що вимагає в процесі прийняття рішень певного вибору для досягнення необхідного результату з мінімізацією негативних наслідків» ¹
5	«...визначається, з одного боку, як загроза того, що підприємство зазнає втрат у вигляді додаткових витрат або отримає доходи нижчі за ті, на які воно розраховувало, а з іншого — як небезпека можливої втрати ресурсів або недоотримання доходів у порівнянні з плановим варіантом, який розрахований на раціональне використання потенціалу підприємства» ²
6	«...потенційна можливість того, що під час реалізації функцій, процесів та операцій, спрямованих на досягнення встановленої мети (місії), цілей та виконання завдань, можуть виникнути обставини, що призведуть до втрат ресурсу, небезпеки або небажаного результату у майбутньому» ³
7	«кількісне оцінювання ймовірності виникнення небезпечної події з певними небажаними наслідками» ⁴
8	«...невизначеність або ж можливість настання певних наслідків, що залежить від того чи іншого прийнятого управлінського рішення. Причому не завжди такі наслідки можуть носити негативний характер» ⁵

Досліджуючи трактування поняття «ризик», варто звернути увагу і на ДСТУ ISO Guide 73:2013 «Керування ризиком. Словник термінів», де ризик визначається як «невизначеність щодо досягнення цілей»⁶. Водночас цей документ містить чотири примітки, які сприяють глибшому розумінню ризику як певного явища.

¹ Черненко Н. М. Ризик-менеджмент у закладах освіти: навчальний посібник. Серія «Управління закладом освіти». Вид., О.: Університет Ушинського, 2020. 116 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9759/1/Chernenko.%202020.pdf> С. 23.

² Проскура В. Ф., Білак Р. Г. Методологічні підходи до управління ризиками. *Економіка і суспільство*. 2017. Вип. № 9. С. 599–607. С. 605.

³ Методичний посібник щодо аспектів управління ризиками, як складової системи внутрішнього контролю у розпорядника бюджетних коштів. 2023. 22 с. URL: <https://salo.li/77E7179> С. 6.

⁴ Безпека життєдіяльності та цивільний захист [Електронний ресурс]: підручник для студ. спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік, В. В. Зацарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 267 с. С. 39.

⁵ Кримчак Л. А., Гарбузюк В. В., Рудніченко М. М., Романюк І. П. Ідентифікація ризиків діяльності закладів охорони здоров'я в системі безпекоорієнтованого управління. *Український журнал прикладної економіки та техніки*. 2021. Т. 6. № 3. С. 184–189. URL: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2021-3-25> С. 186.

⁶ ДСТУ ISO Guide 73:2013. Керування ризиком. Словник термінів. К.: Мінекономіки розвитку України. 2014. 17 с. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/dstu_iso_guide_73_2013.pdf С. 1.

Примітка 1. Результатом може бути як негативний, так і позитивний відхил від очікуваного.

Примітка 2. Цілі можуть стосуватися різних аспектів (наприклад, цілі щодо охорони здоров'я та безпеки, фінансові чи екологічні цілі) і різних рівнів (наприклад, стратегічного рівня, рівня організації в цілому, рівня проекту, продукції чи процесу).

Примітка 3. Ризик часто характеризують, посилаючись на потенційні події та наслідки чи їх комбінацію.

Примітка 4. Ризик часто подають як комбінацію наслідків події (охоплюючи змінення обставин) і правдоподібності її виникнення.

Примітка 5. Невизначеність — стан нестачі (навіть часткової) інформації, пов'язаної з розумінням або знанням події, її наслідків або правдоподібності.

Національний стандарт України «Керування ризиками»

Отже, ризик переважно визначається через такі поняття, як можливість, невизначеність, небезпека та загроза. У більшості авторських визначень (див. табл. 1.1) зустрічається негативний відтінок результатів події або зазначено можливість настання негативних наслідків. Проте ризик може також передбачати виникнення можливостей, наслідком яких будуть позитивні зміни.

Враховуючи наведені вище трактування,

👉 **ризик** — ймовірність виникнення події або ситуації, яка може мати як негативний вплив так і передбачати виникнення певних можливостей (позитивний вплив)

Ризики не існують ізольовано самі по собі, вони часто супроводжуються іншими процесами та явищами. Соціальні ризики можуть мати різний масштаб і проявлятися на рівні окремих індивідів, сімей, підприємств або навіть на рівні держави. Наприклад, особисті ризики, такі як захворювання чи безробіття, можуть негативно впливати на індивідуальний добробут, тоді як ризики, пов'язані з економічними кризами або соціальною нестабільністю, здатні призвести до системних соціальних потрясінь. До того ж у деяких випадках, ризики можуть також відкривати нові можливості для розвитку — наприклад, економічні кризи можуть стимулювати інновації та перехід до нових форм бізнесу, що дають змогу адаптуватися до змінюваних умов.

У табл. 1.2 узагальнено підходи до тлумачення ключових понять, пов'язаних із ризиками.

Таблиця 1.2

ПІДХОДИ ДО ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ», «ЗАГРОЗА», «НЕБЕЗПЕКА», «БЕЗПЕКА»

Поняття	Тлумачення
1	2
Невизначеність	«Невизначеність — це досить широке поняття, яке відображає об'єктивну неможливість здобути абсолютне знання внутрішніх та зовнішніх умов їхнього функціонування, неоднозначності параметрів» ¹
	«...ймовірність раптових подій, неможливість зрозуміти та передбачити майбутній розвиток на основі узагальнення тенденцій попереднього розвитку» ²
Загроза	«1) можливість або неминучість виникнення чогось небезпечного, прикрого, тяжкого для кого-, чого-небудь; 2) те, що може заподіяти яке-небудь зло, якусь неприємність» ³
	«...висока частка імовірності реальної події, за якої стає можливий перехід небезпеки зі стану можливості у реальну площину» ⁴
Небезпека	«...певний імовірнісний неконкретизований вплив на об'єкти та процеси негативних чинників зовнішнього або внутрішнього формування» ⁵
	«...це порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті» ⁶

¹ Демченко Г. В. Ризик менеджмент: конспект лекцій для студентів спеціальності 073 «Менеджмент» першого бакалаврського рівня. Харків : ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2021. 74 с. URL: <http://surl.li/jgdur> С. 7.

² Галушка З. І. Невизначеність як економічна категорія та як середовище функціонування бізнесу. *Економіка: реалії часу*. 2023. № 1 (65). С. 26-32. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2023/No1/26.pdf>. DOI: 10.15276/ETR.01.2023.3. DOI: 10.5281/zenodo.7834244.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: <https://archive.org/details/velykyslovnyk/page/747/mode/1up?view=theater>

⁴ Романчик Т. В. Безпека, загроза, ризик: аналіз термінологічного апарату теорії економічної безпеки. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2020. № 17. 11 с. С. 8.

⁵ Романчик Т. В. Безпека, загроза, ризик: аналіз термінологічного апарату теорії економічної безпеки. *Економічний вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. 2020. № 17. 11 с. С. 4.

⁶ Безпека життєдіяльності та цивільний захист [Електронний ресурс]: підручник для студ. спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік, В. В. Запарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Електронні текстові дані (1 файл: 10,2 Мбайт). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 267 с. С. 15.

1	2
Небезпека	«небезпека — форма прояву загрози, що призводить до реальних втрат» ¹
	«...це явища, процеси, об'єкти, здатні за певних умов завдати збитку людині безпосередньо (наприклад, захворювання, втрата власності) або побічно (наприклад, порушення господарської діяльності, що веде до суб'єктивного відчуття неповного комфорту, погіршення споживаної води, що веде до різних змін в організмі людини)» ²
Безпека	«1) стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, спільноти, суспільства, держави від внутрішніх та зовнішніх загроз; 2) властивість предметів, явищ, процесів зберігатися за руйнівних впливів. Суб'єктами безпеки є людина, суспільство, держава» ³
	«стан, за якого явища, процеси й об'єкти не можуть завдати шкоди, несумісної зі здоров'ям та життям людини, її благополуччям» ⁴
	«...визначається станом, коли дія будь-яких факторів (зовнішніх і внутрішніх) не призводить до смерті, погіршення функціонування та розвитку організму, свідомості та психіки і не перешкоджає досягненню певних, бажаних для людини, цілей» ⁵

Отже,

☞ **Невизначеність** — ситуація, за якої бракує інформації для точного передбачення майбутнього.

☞ **Загроза** — потенційне джерело шкоди або негативних наслідків, яке може викликати небезпеку.

¹ Копитко М. І., Літвін Н. М. Деструктивні чинники середовища функціонування соціально-економічних систем. *Вчені записки університету «КРОК»*. Серія: Економіка. 2017. Вип. 46. С. 4–15. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/litvin_0004.pdf С. 10.

² Стиценко Т. Є., Пронюк Г. В., Сердюк Н. М., Хондак І. І. «Безпека життєдіяльності»: навч. посібник / Т. Є. Стиценко, Г. В. Пронюк, Н. М. Сердюк, І. І. Хондак. Харків: ХНУРЕ, 2018. 336 с. С. 13.

³ Єнін М. Н. Безпека : Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Безпека>.

⁴ Безпека життєдіяльності та цивільний захист [Електронний ресурс]: підручник для студ. спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік, В. В. Зацарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Електронні текстові дані (1 файл: 10,2 Мбайт). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 267 с. С. 15.

⁵ Стиценко Т. Є., Пронюк Г. В., Сердюк Н. М., Хондак І. І. «Безпека життєдіяльності»: навч. посібник / Т. Є. Стиценко, Г. В. Пронюк, Н. М. Сердюк, І. І. Хондак. Харків: ХНУРЕ, 2018. 336 с. С. 8.

Загрози можуть бути фізичними (наприклад, природні катастрофи), соціальними (наприклад, дискримінація) або економічними (наприклад, фінансова криза).

☞ **Небезпека** — стан, коли існує реальна можливість завдання шкоди або негативних наслідків.

Небезпека може бути як безпосередньою, так і потенційною, залежно від рівня ймовірності реалізації загрози.

☞ **Безпека** — стан, коли ризики, загрози та небезпеки знижені до прийнятного рівня або повністю усунені. Безпека означає наявність механізмів захисту, які дозволяють мінімізувати негативні наслідки різних ситуацій і гарантувати стабільний розвиток суспільства.

Ризик перебуває в одній площині з невизначеністю. Це відбувається в той період часу, коли ми не володіємо достатнім обсягом інформації про певний ризик.

У соціальному контексті *невизначеність* може виникати через зміни в економічному середовищі, політичні кризи або соціальні зміни. Невизначеність відрізняється від ризику тим, що у випадку невизначеності неможливо визначити ймовірності подій з належною точністю.

Коли з'являється певна визначеність ситуації, то можемо говорити про загрозу. Іншими словами, виникнення ризику передуює появі загрози або можливості, після чого вже може з'явитися небезпека або ж лишиться безпечна ситуація.

Варто нагадати, що економіка як наука покликана вирішувати надзвичайно важливе завдання, що стосується задоволення безмежних, постійно наростаючих потреб людини в умовах обмеженості ресурсів. Згідно відомого підходу американського вченого А. Маслоу людина намагається задовольнити потреби по мірі їх важливості та нагальності (рис. 1.1). Потреба в безпеці відповідає другій сходинці піраміди Маслоу і є однією з основних для кожної людини. Саме вона виступає фундаментом для подальшого розвитку особистості та її соціальної активності. Відчуття безпеки, стабільності та захищеності є передумовою для того, щоб людина могла задовольняти більш високі потреби, такі як соціальні зв'язки, самовираження та самореалізація.

Урахування психо-соціальних аспектів потреб людини, зокрема потреби в безпеці, має бути невід'ємною частиною стратегій, спрямованих на подолання соціальних ризиків, що дасть змогу зберегти соціальний порядок та сприяти сталому розвитку громадянського суспільства.

Рисунок 1.1. Класифікація потреб за підходом А. Маслоу

Джерело: побудовано на основі¹.

Для більш глибокого розуміння феномену ризику розглянемо характерні риси, функції та фактори впливу.

Характерні риси ризиків²:

➤ *недостатність, фрагментарність* інформації про певний процес чи явище;

➤ *протиріччя*, тобто суперечність, коли наявна певна кількість суб'єктивних варіантів розвитку подій на об'єктивно існуючу реальність;

➤ *альтернативність* характеризує певну варіативність можливого розвитку подій. Наприклад, ризик лікаря захворіти при контакті із хворими може мати такі варіанти продовження подій:

1) лікар не захворів, оскільки має гарну імунну систему, до того ж правильно використовує засоби особистого захисту;

2) може перенести хворобу у легкій формі;

3) на жаль, захворіти.

¹ Maslow A. H. A Theory of Human Motivation. *Psychological Review*. 1943. № 50. P. 370–396. URL: <https://psychclassics.yorku.ca/Maslow/motivation.htm>

² Калініченко З. Д. Ризик-менеджмент: навчальний посібник для здобувачів спец. 051 «Економіка» та 073 «Менеджмент». Дніпро: ДДУВС, 2021. 224 с. URL: <http://surl.li/caexq> С. 10.

Ризик як категорія має об'єктивно-суб'єктивний характер, який зображено на рис. 1.2.

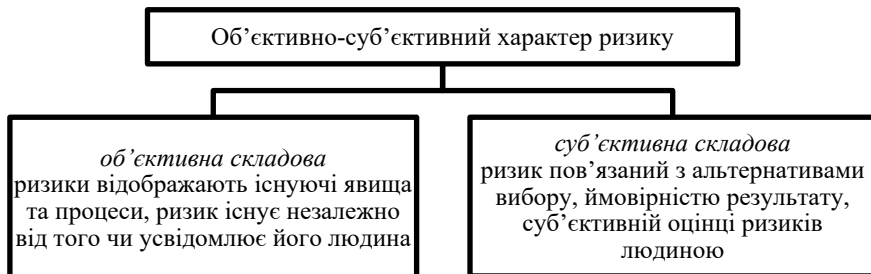

Рисунок 1.2. Ризик як об'єктивно-суб'єктивна категорія

Джерело: побудовано на основі¹.

На появу ризиків впливають певні *фактори*, які можуть впливати як самостійно, так і комплексно, а також можуть мати різний рівень впливу (незначний, значний, катастрофічний) та повторюваність / частоту. Основні фактори, які визначають ризик, представлені на рис. 1.3. Більш детальніше описано у темі 3.

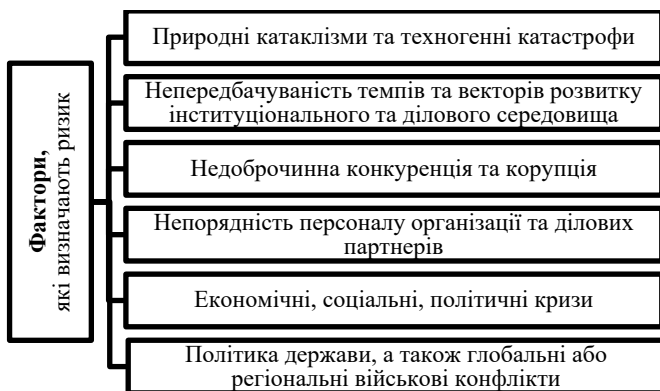

Рисунок 1.3. Фактори, які визначають ризик

Джерело: ².

¹ Калініченко З. Д. Ризик-менеджмент: навчальний посібник для здобувачів спец. 051 «Економіка» та 073 «Менеджмент». Дніпро: ДДУВС, 2021. 224 с. URL: <http://surl.li/caexq> С. 10.

² Мороз В. М., Мороз С. А. Ризик-менеджмент : навч. посібник для студ. спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 140 с. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/f3be8995-acd3-4ab8-928f-1c5ff30f3584/content> С. 12.

До основних функцій ризику належать:

- ✓ *інноваційна* (наявність ризику спонукає людину до пошуку нових нестандартних підходів розв'язання проблеми);
- ✓ *аналітична* (прийняття рішення здійснюється на основі аналізу потенційних альтернатив, по можливості розрахунку імовірності їх настання);
- ✓ *контрольна* (знання та інформація про ризик дозволяє здійснювати обґрунтоване управління, контролювати діяльність, перебіг подій);
- ✓ *стимулююча* (можливість отримання вигоди, позитивних результатів стимулює людину до певних ризикованих дій);
- ✓ *попереджувальна* (ймовірність настання ризику сама по собі підштовхує людину розробити план дій для попередження негативних наслідків події або ж розробки відповідних заходів для релевантного та вчасного реагування на них);
- ✓ *компенсаційна* (у контексті цієї функції наголосимо на провідній ролі страхування, тобто настання страхового випадку дає право на отримання компенсації згідно з умовами договору);
- ✓ *ощадна* (наявність ризику спонукає людину діяти заощадливо, тобто стимулює переглянути використання ресурсів — час, кошти тощо, для використання їх в іншій комбінації або часових рамках).

Наглядно ці функції представлено на рис. 1.4.

Рисунок 1.4. Функції ризику

Джерело: узагальнено на основі ^{1, 2, 3}.

¹ Мороз В. М., Мороз С. А. Ризик-менеджмент С. 8.

² Рудич О. О. Економічна сутність ризику та особливості його прояву у діяльності аграрних підприємств. *Економіка та управління АПК*. 2012. № 7(93). С. 59–63. С. 61–62.

³ Никифоров А. Є. Ризики інноваційно-інвестиційної діяльності та їх роль у розвитку економіки. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 8(170). С. 45–52.

1.2. Ризик як об'єкт наукового дослідження

Сучасна наукова думка вивчає ризики з різних аспектів: соціального, економічного, політичного та ін. Водночас наука про ризики має досить довгу історію становлення, що підтверджується численними працями провідних світових вчених (табл. 1.3). Внесок кожного з них є вагомим, як з позицій науки, так і у практичному застосуванні.

Таблиця 1.3

ВІДОМІ ПОСТАТІ В ІСТОРІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ РИЗИКІВ

Науковець	Науковий внесок
<i>Блез Паскаль</i> (1623–1662) — французький філософ, фізик, математик	Один із засновників математичного аналізу, теорії імовірностей і проєктивної геометрії, творець перших зразків лічильної техніки, автор основного закону гідростатики
<i>Йоганн Ніколас Тетенс</i> (1736–1807) — німецький математик, філософ, культуролог	Започаткував основи нового наукового напрямку — ризикології, яка знайшла практичне застосування у страхуванні життя
<i>Альфред Маршал</i> (1842–1924) — англійський економіст, лідер неокласичного напрямку в економічній науці	Пропонував регулювати і коригувати діяльність вільного підприємництва, що можна трактувати як заклик до управління ризиками підприємницької діяльності
<i>Джон Стюарт Мілль</i> (1806–1873) — британський філософ, політичний економіст	Обґрунтував необхідність «деякого запасу капіталу» для організації виробництва з урахуванням ризику.
<i>Насау Вільям Сеніор</i> (1790–1864) — англійський економіст, представник класичної політичної економії	Передбачав можливість відшкодування витрат, пов'язаних з виникненням ризику в підприємницькій діяльності, що у свою чергу викликає необхідність формування резервів і фондів
<i>Пітер Бернштейн</i> (1919–2009) — американський фінансист	Розвинув і вдосконалив гіпотези ефективного ринку Він є одним з найвідоміших авторитетів у галузі ризикового інвестування.
<i>Вільгельм Пфеффер</i> (1845–1920) — німецький хімік, ботанік	Визначив співвідношення між ризиком і невизначеністю
<i>Френк Найт</i> (1885–1972) — американський економіст	Розробив теорію невизначеності та прибутку. Своєрідним їхнім узагальненням стала праця Ф. Найта «Ризик, невизначеність і прибуток»

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ Стещенко О. Д. Ризикологія: Навч. посібник. Харків: УкрДУЗТ, 2019. 180 с. URL: <http://surl.li/eughp> С. 15–18.

Результати наукових пошуків учених знайшли відображення у таких науках:

☞ *ризикологія* — наука, що вивчає основні закономірності, принципи та інструментарій виявлення, обліку, оцінювання та управління ризиком¹;

☞ *ризик-менеджмент* можна визначити як систему прийняття та виконання управлінських рішень, спрямованих на зменшення впливу наслідків реалізації ризиків на діяльність організації²;

☞ *теорія прийняття рішень* (оцінка різних альтернатив на основі застосування наукових методів та інструментарію, у т.ч. врахування ризиків, дає можливість приймати ефективні рішення, отримувати вигоди);

☞ *теорія ігор* (теорія прийняття рішень в умовах конфлікту/невизначеності);

☞ *економічна теорія* (дослідження поняття «ризик», класифікація ризиків тощо) та інші.

1.3. Підходи до класифікації ризиків

Класифікація є універсальним інструментом пізнання, який використовують для поглиблення наявних знань шляхом упорядкування і систематизації наявної інформації про об'єкт дослідження.

Здебільшого ризики класифікують^{3, 4, 5, 6}:

1) *за сферою суспільних відносин*:

- економічні (отримати збиток, зменшення виручки, невикористовані інвестиції);
- політичні (зростання податків, ризик втрати бізнесу);
- соціальні (дефіцит кваліфікованих працівників, втрата працездатності);
- військові (руйнування, поранення / загибель людей);

2) *за природою виникнення*:

- суб'єктивні (група ризиків, які прямо залежать від суб'єкта прийняття рішень);

¹ Стещенко О. Д. Ризикологія: Навч. посібник... С. 9.

² Боровик М. В. Ризик-менеджмент : конспект лекцій. Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. 65 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/154806591.pdf> (С. 7).

³ Александрова М. М., Петрук О.М., Уллубієва К.К. Страхування: навчально-методичний посібник. Житомир: ЖДТУ, 2010. 184 с. (С. 11).

⁴ Журавка О. С., Бухтіарова А. Г., Пахненко О. М. Страхування : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет, 2020. 350 с. (С. 57–58).

⁵ Боровик М. В. Ризик-менеджмент ... С. 21–23.

⁶ Мороз В. М., Мороз С. А. Ризик-менеджмент : навч. посібник для студ. спец. 281 «Публічне управління та адміністрування». Харків : НТУ «ХПІ», 2018. 140 с. (С. 27).

- об'єктивні (група ризиків, на які суб'єкт прийняття рішень не має впливу);

3) *за характером*:

- статистичні (ризики, що з'являються з певною періодичністю, їх можна прорахувати із певним рівним ймовірності);

- динамічні (ці ризики складно прогнозувати, оцінити, точно спрогнозувати майбутні події);

4) *за сферою виникнення*:

- зовнішні (чинник, що є джерелом ризику належить до зовнішнього середовища, наприклад, природні катаклізми є зовнішні по відношенню до людини);

- внутрішні (джерела виникнення ризику є внутрішні чинники, наприклад, поведінкові ризики людини);

5) *за масштабом*:

- локальні (стосуються певної організації, населеного пункту);
- галузеві (ризики конкретної галузі економіки, наприклад, сфери освіти, охорони здоров'я, транспорту, промисловості);

- регіональні (сукупність ризики, що стосуються певної області(ей), наприклад, безробіття, зниження народжуваності в області);

- національні (сукупність ризиків певної країни, наприклад, інфляція, інституціональні ризики, корупція);

- міжнародні (глобальне потепління, міжнародна міграція, глобальна економічна криза, міжнародні інвестиційні ризики);

6) *за видом господарювання*:

- виробничі (ризик поломки обладнання, виготовлення бракованої партії продукції, ушкодження працівника в ході виконання трудових обов'язків, втрата робочого часу під час простою);

- фінансові / комерційні (імовірність понести втрати грошових коштів, збитки);

- юридичні (ризики пов'язані із недотриманням норм законодавчих документів, недотримання умов контракту надання послуг);

- інвестиційні (часткова або повна втрата вкладень у проєкт);

- інноваційні (імовірність втрат, пов'язана зі здійсненням інноваційної діяльності підприємства);

- страхові (подія, яка підлягає страхуванню);

- технічні (ризики пов'язані із несправністю технічних засобів, пристроїв);

- маркетингові (ризики зниження продажів, що пов'язані із ребрендингом, логістичні ризики тощо);

- транспортні (дорожньо-транспортна пригода, несправність авто, пошкодження чи псування товару під час перевезення);

7) *за можливістю страхування:*

- страховий (страхування на випадок безробіття, пенсійне страхування, страхування життя, помешкання, бізнес втрат, авто-страхування);

- нестраховий (ризики, що не підлягають страхуванню);

8) *за часом:*

- минулі;
- поточні;
- майбутні;

9) *за об'єктом ризиків:*

- майнові (ризики для майна — житла, транспортних засобів тощо);

- особові (стосуються здоров'я, життя людини).

10) *за причиною:*

- природні (спричинені явищами природи — погодні умови, тектонічним рухом);

- антропогенні (є наслідком діяльності людини — забруднення навколишнього середовища, аварії на виробництві);

11) *за величиною:*

- малі;
- середні;
- великі;
- катастрофічні;

12) *за рівнем небезпеки:*

- допустимий;
- критичний;
- катастрофічний;

13) *за тривалістю:*

- постійні (наявні завжди, не залежать від збігу обставин);
- тимчасові (проявляються у певних обставинах);

14) *за характером прояву:*

- випадкові (відсутня прив'язка до певної обставини, виникають несподівано);

- систематичні (ризики, що виникають із певною періодичністю);

15) *за масштабом впливу:*

- одноосібні (ризик стосується однієї людини);
- групові (ризик, що має вплив на групу людей, наприклад, ризик затоплення прибережних осель, авіакатастрофа);

16) *за рівнем обґрунтованості:*

- раціональні (ризики, що були математично розраховані, визначено ймовірність їх виникнення і зважено прийнято рішення,

наприклад, рішення про хірургічне втручання, коли відомо ймовірність успішності проведення операції);

- нерациональні (необдумані ризики, спонтанні).

1.4. ГЛОБАЛЬНІ РИЗИКИ: ВИКЛИКИ І ТЕНДЕНЦІЇ

Глобальні ризики визначаються як ризики, що мають негативний вплив на світ у цілому, окремі регіони або ж групи країн.

👉 Під **глобальним ризиком** розуміють можливість настання події або умови, яка може мати суттєвий вплив (негативний / позитивний) на значну частку світового ВВП, населення або ж природних ресурсів.

Досить масштабне і глибоке дослідження глобальних ризиків опубліковує щороку World Economic Forum.

Методологія дослідження. Визначення глобальних ризиків ґрунтується на основі опитування респондентів, до якого було залучено майже 1500 експертів, у т. ч. представники академічної спільноти, бізнес структур, державного управління, міжнародного співтовариства, а також громадянського сектору.

Звіт містить 3 розділи, які поступово розкривають певні сторони глобальних ризиків.

The Global Risks Report 2024¹

Згідно з прогнозом World Economic Forum (2023) найбільш суттєвими ризиками для всього людства через два роки будуть: дезінформація, екстремальні погодні явища, поляризація суспільства, кібербезпека та міждержавні збройні конфлікти. Два з них (екстремальні погодні явища та дезінформація) залишаться в п'ятірці перших і через 10 років, що найімовірніше спричинить глобальну кризу у майбутньому. Прогнозується, що до цього списку увійдуть і такі ризики як: критичні зміни в системі Землі, втрата біорізноманіття та колапс екосистем, а також дефіцит природних ресурсів, що свідчить про домінування екологічних ризиків (рис. 1.5).

Причинами виникнення глобальних ризиків можуть бути природні, антропогенні (вплив діяльності людини), техногенні (пов'язані із несправністю техніки, діяльністю промисловості) чинники.

¹ The Global Risks Report 2024. *Insight Report*. WEF. 124 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf

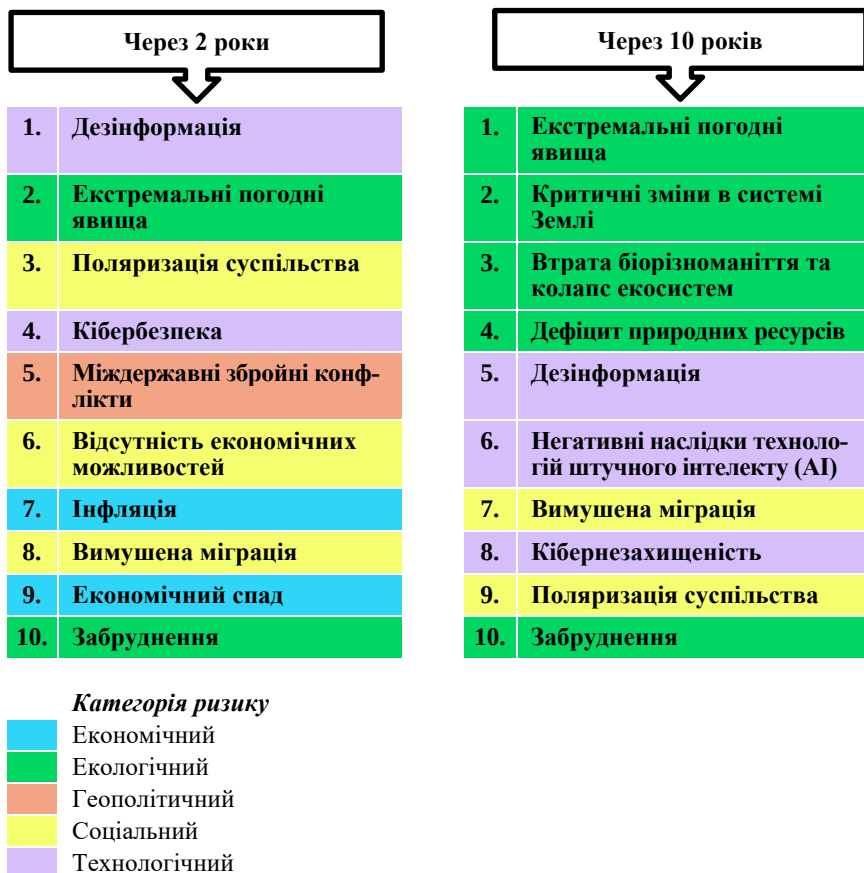

Рисунок 1.5. Прогноз найбільш суттєвих глобальних ризиків на період 2 та 10 років, станом на 2023–2024 рр.

Джерело: побудовано на основі¹.

Екстремальні погодні явища. За останні десятиліття частота та інтенсивність природних катаклізмів значно зросли, що загрожує життю людей, інфраструктурі та продовольчій безпеці. Ці зміни безпосередньо пов'язані з глобальним потеплінням, яке призводить до посилення екстремальних погодних явищ, таких як урагани, посухи, повені та лісові пожежі.

¹ The Global Risks Report 2024. Insight Report. WEF. С. 8.

Водночас зміни клімату впливають на глобальні погодні патерни, що збільшує ризик екстремальних температур, опадів та інших погодних явищ, які стають усе більш непередбачуваними та руйнівними.

У 2022 р. Національна метеорологічна служба (США) зафіксувала рекордне підвищення температури — 9 послідовних днів з температурою понад 110°F (*авт. що становить 43,3°C*) в Арізоні. Для порівняння у 1974 р. з аналогічною температурою фіксувалося послідовних 18 днів.

У 2022 р. в окрузі Марікопа Департаментом охорони здоров'я зафіксовано 425 смертей, пов'язаних зі спекою (на 25 % більше, ніж у 2021 р.)

*The New York Times*¹

У квітні 2024 р. в м. Дубай (Об'єднані Арабські Емірати) випала аномальна кількість опадів — понад 120 мм, що є річною нормою для пустельної країни. Місцева інфраструктура не була розрахована для такого об'єму опадів. У результаті потужної зливи деякі вулиці були повністю затоплені через відсутність дощового дренажу.

*Unian*²

Критичні зміни в системі Землі. Надмірні викиди парникових газів, вирубка лісів та забруднення довкілля можуть спричинити незворотні зміни в кліматичній системі планети, а саме: танення льодовиків, порушення океанічних течій і підвищення рівня світового океану. Усе це має серйозні довгострокові наслідки для екосистем та людської цивілізації.

Втрата біорізноманіття та колапс екосистем. Знищення природних середовищ існування, надмірний вилов риби, зміни у використанні земель призводять до вимирання видів та деградації екосистем.

Забруднення довкілля (викиди токсичних речовин та сміття в океани, річки та ґрунти) також має катастрофічні наслідки для екосистем. Зокрема, забруднення океанів пластиком і хімічними відходами значно погіршує стан морських екосистем, зокрема коралових рифів, які є важливими для біорізноманіття та стабільності морських ланцюгів харчування. Крім того, токсичні речовини

¹ Betts A. The Southwest Bakes With More Heat on the Way. *The New York Times*. 2023. URL: <https://www.nytimes.com/2023/07/09/us/heat-southwest-arizona.html>

² Кобзар Ю. Пустельний Дубай пішов під воду через потужну зливу (відео). *Unian* : сайт новин. 2024. URL: <https://www.unian.ua/world/povin-v-dubaji-pustelni-oae-pishli-pidvodu-12607317.html>

через вживання риби та інших морських організмів можуть мати негативний вплив на здоров'я людини.

Дефіцит природних ресурсів. Швидке виснаження прісної води, ґрунтів, мінералів і енергетичних ресурсів ставить під загрозу стійкий розвиток суспільств. Неефективне використання ресурсів, надмірне їх споживання та нерівномірний розподіл призводять до соціальних конфліктів та економічної нестабільності.

Другий по важливості блок ризиків сформований із *технологічних ризиків*, що зайняли аж три позиції (дезінформація, негативні наслідки технологій AI, кібернезахищеність). Наявні ризики є досить очевидним явищем в умовах розвитку інформаційного суспільства.

У березні 2024 р. було затверджено Закон про AI в ЄС (Artificial Intelligence Act), що є першим всеосяжним документом про застосування AI. Метою закону є встановлення для розробників і користувачів AI чітких правил використання, сприяння розвитку AI в Європі та за її межами, гарантуючи дотримання фундаментальних прав, безпеку та етичні принципи, усуваючи ризики, які пов'язані з дуже потужними та впливовими моделями AI¹.

У Законі про AI² виділено 4 рівні ризику використання AI, що ґрунтується на ризик-орієнтованому підході (рис. 1.6).

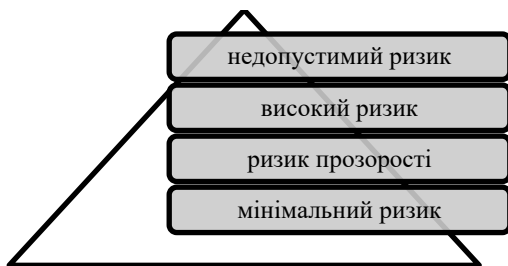

Рисунок 1.6. Рівні ризику AI відповідно до ризик-орієнтованого підходу

Джерело: побудовано на основі³.

Недопустимий ризик. Порухення фундаментальних прав і цінностей ЄС. *Заборона.*

¹ AI Act. URL: <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/policies/regulatory-framework-ai>

² Artificial intelligence act. 2024. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698792/EPRS_BRI\(2021\)698792_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698792/EPRS_BRI(2021)698792_EN.pdf)

³ Artificial intelligence act. 2024.

Високий ризик. Вплив на здоров'я, безпеку фундаментальних прав. *Оцінка достовірності, постмаркетинговий моніторинг.*

Ризик прозорості. Ризик самозванства, маніпуляції чи обману. *Зобов'язання щодо інформування та прозорості.*

Мінімальний ризик. Загальна система штучного інтелекту, наприклад, спам, фільтри, система рекомендацій тощо. *Немає спеціального регулювання.*

Ураховуючи глобальні тренди, пов'язані з розвитком інноваційних та інформаційних технологій, а також ризики, які можуть виникнути у майбутньому в 2020 р. було розроблено «Концепцію розвитку штучного інтелекту в Україні»¹.

«Метою Концепції є визначення пріоритетних напрямів і основних завдань розвитку технологій штучного інтелекту для задоволення прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб, побудови конкурентоспроможної національної економіки, вдосконалення системи публічного управління».

Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні

Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні не лише окреслює основні напрями та цілі щодо розвитку цієї галузі, а й акцентує увагу на необхідності мінімізації певних ризиків, пов'язаних з використанням AI-технологій. У ході роботи з AI виникають певні ризики.

✓ *Етичні ризики.* Вказується на необхідності дотримання етичних норм при розробці та використанні AI, що унеможливорює створення технологій, які можуть порушувати права людини, бути дискримінаційними або використовуватися для маніпуляцій.

✓ *Ризик зловживання* AI-технологіями для шкідливих цілей (кіберзлочинність, підробка контенту (наприклад, deepfake) тощо). Вказується на необхідність забезпечення кібербезпеки AI-систем.

✓ *Ризик прийняття непрозорих рішень*, які можуть призвести до необ'єктивних або несправедливих результатів. У Концепції підкреслюється важливість забезпечення прозорості AI-систем та можливості пояснення їх роботи.

✓ *Ризик втрати даних та порушення приватності.* Акцентується увага на необхідності дотримання законодавства щодо захисту персональних даних, що використовуються в AI-системах,

¹ Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text>

через створення умов для безпечного їх зберігання та обробки, а також через запобігання витоку або неналежному використанню інформації.

✓ *Ризики у сфері зайнятості.* Визначаються потенційні наслідки автоматизації, яка може замінити певні види робіт. Концепція передбачає заходи для перепідготовки кадрів, щоб мінімізувати негативний вплив на зайнятість.

Отже, Концепція враховує ці ризики і пропонує заходи для їх мінімізації, щоб AI-технології розвивалися безпечно, відповідально та сприяли добробуту суспільства.

Третій блок ризиків — *соціальні*, серед яких вимушена міграція населення та поляризація суспільства. Вимушена міграція може стати наслідком стихійного лиха (повінь, землетрус тощо), екологічної катастрофи, військових дій (притаманно Україні у 2022–2024 рр.) та ін. Дані Міжнародної організації міграції демонструють збільшення кількості міжнародних мігрантів за останні роки в усіх частинах світу (рис. 1.7).

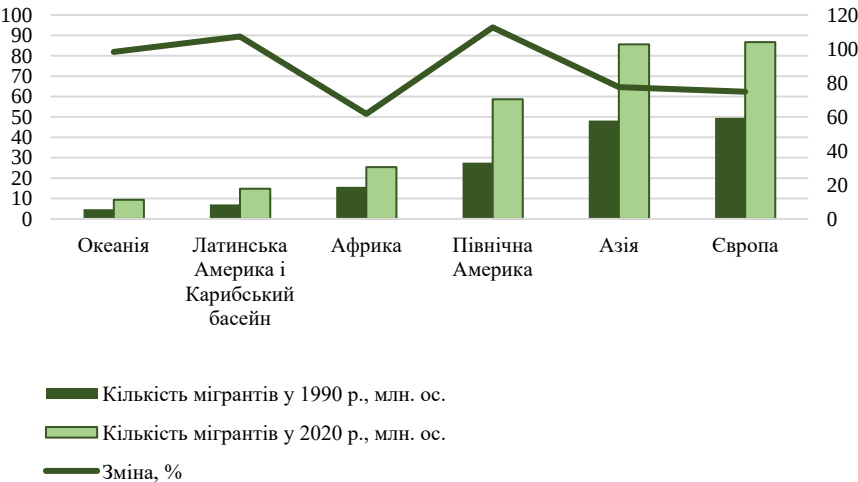

Рисунок 1.7. Зміна кількості міжнародних мігрантів, 1990 і 2020 рр.

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ World Migration Report 2024. URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/msite/wmr-2024-interactive/>

Найбільше мігрантів приїздить до Європи та Азії (60 %). При цьому за досліджуваний період найбільший міграційний приріст у відсотковому співвідношенні (+113 %) спостерігався у Північній Америці, тоді як у Європі — 74,8 %, а в Азії — 77,6 %.

Через повномасштабне російське вторгнення (24.02.2022) еміграція величезної кількості українців стала економічним і гуманітарним викликом не лише для України, а й для держав-партнерів, що прийняли мільйони вимушено переміщених осіб.

За даними УВКБ ООН, кількість переселенців з України в державах Європи станом на 26 червня 2023 р. становила 5 млн 977 тис. осіб, а за її межами ще майже 362 тис. осіб¹. Найбільше українців на вказану дату перебувало в Німеччині (1,07 млн), Польщі (994,8 тис.), Чехії (345,9 тис.), Великій Британії (205,7 тис.), Іспанії (184,0 тис.), Італії (183,7 тис.) та Болгарії (162,9 тис. осіб). З одного боку, така велика кількість вимушених переселенців — це додаткове навантаження на бюджет цих країн, а з другого — додаткова робоча сила (як у теперішньому — працездатні особи, так і у майбутньому — школярі та студенти).

В умовах глобалізації та інформаційного суспільства ще одним ключовим ризиком сучасного світу є *поляризація суспільства*. Цей ризик, за прогнозом World Economic Forum (2023), збережеться в десятці глобальних ризиків і через 10 років і буде мати суттєвий вплив на політичну стабільність, соціальну згуртованість та економічний розвиток.

✎ **Поляризація суспільства** — це наслідок розколу через політичну розбіжність поглядів, нерівність у доходах, нерівні можливості у доступі до ресурсів тощо.

Для визначення нерівності в доходах здебільшого використовують такий показник, як індекс Джині, що відображає зіставлення кумулятивних пропорцій населення з кумулятивними пропорціями доходів, які вони отримують, і перебувають у межах від 0 (досконала рівність) до 1 (досконала нерівність). Тобто коефіцієнт Джині означає розрив між бідними і багатими верствами населення: що вище коефіцієнт, то більший розрив (0 — означає рівність доходів населення, 1 — увесь дохід зосереджений в одних руках).

У 2022 р. найменший рівень нерівності за коефіцієнтом Джині зафіксовано у таких країнах Європи: Словаччині (0,217), Словенії

¹ Кількість українців та їх міграція <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3732355-killist-ukrainciv-ta-ih-migracia-za-kordon-cerez-vijnu.html>

(0,242), Чехії (0,255) та Бельгії (0,256), а найбільший у Коста-Ріці (0,472), Чилі (0,448), Мексиці (0,42) та Туреччині (0,40) (рис. 1.8).

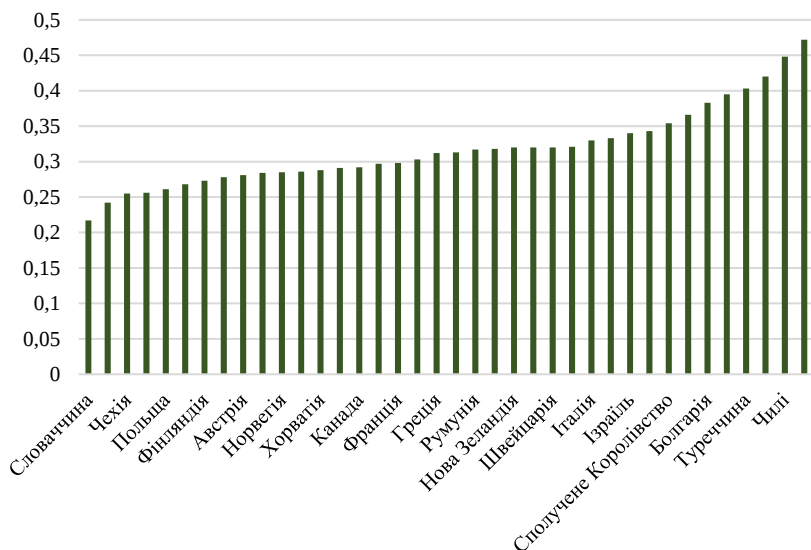

Рисунок 1.8. Розподіл країн за коефіцієнтом Джині, 2022 р.

Джерело: побудовано на основі¹.

До початку повномасштабної війни Україна входила до групи країн з найнижчим показником індексу Джині порівняно з країнами європейського континенту. Зокрема, значення індексу Джині в Україні у 2021 р. становило 0,244, проте у 2023 р. зафіксовано² різке його збільшення (0,423), що свідчить про проблеми у формуванні політики доходів.

Прогнози глобальних ризиків через 2 та 10 років в розрізі груп респондентів вказують на певні відмінності в їх поглядах щодо потенційних ризиків (додаток А). Різне бачення майбутнього може ускладнити прийняття рішень і загальне управління ризиками.

¹ Income inequality : website Organisation for Economic Cooperation and Development. URL: <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm>

² За результатами Національного репрезентативного вибіркового обстеження соціально-економічного становища домогосподарств України (НРДОУ), яке проведене Інститутом демографії та проблем якості життя.

Терміни та поняття до теми

Ризики
Глобальні ризики
Невизначеність
Загроза
Безпека
Небезпека
Ризикологія

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність понять ризик, невизначеність, загроза, небезпека, безпека?
2. У чому полягають характерні риси ризиків?
3. Пояснити об'єктивно-суб'єктивний характер ризиків.
4. Які функції виконують ризики?
5. Які фактори визначають появу ризику?
6. Які науки вивчають ризики? Розкрити їх роль у дослідження ризиків.
7. Хто із вчених займався дослідженням проблеми ризиків? Пояснити їх внесок у дослідження ризиків.
8. Які є класифікаційні ознаки ризиків?
9. Навести приклади ризиків для кожної класифікаційної ознаки ризиків.
10. Що розуміють під глобальними ризиками?
11. У чому полягають сучасні тенденції виникнення глобальних ризиків? Навести приклади глобальних ризиків.

Тести для самоконтролю

1. Що на грецькій мові означає «*ridsikon*» (ризик):
 - а) скеля;
 - б) погроза;
 - в) загроза;
 - г) небезпека.
2. Що із переліченого НЕ відноситься до функцій ризику:
 - а) інноваційна;
 - б) екологічна;
 - в) стимулююча;
 - г) компенсаційна.
3. Що із переліченого НЕ притаманно для ризиків:
 - а) ризики мають об'єктивно-суб'єктивний характер;
 - б) ризики — це явища чи події;

- в) ризики існують в ізолюванні системі;
- г) альтернативність є характерною рисою ризиків.

4. Хто із вчених започаткував основи ризикології:

- а) Френк Найт;
- б) Йоганн Ніколас Тетенс;
- в) Альфред Маршал;
- г) Насау Вільям Сеніор.

5. Як називається наука, яка вивчає основні закономірності, принципи та інструментарій виявлення, обліку, оцінювання та управління ризиком:

- а) ризикологія;
- б) ризик-менеджмент;
- в) економічна теорія;
- г) теорія прийняття рішень.

Питання для дискусії

1. Застосування АІ у діяльності людини: вигоди та ризики.
2. Ключові макро ризики в Україні: обґрунтування вагомості.
3. Міграційні ризики для України: пошуки оптимальної моделі міграційної політики.

Завдання до теми 1

Завдання 1.1. Охарактеризувати джерела виникнення ризиків.
Заповнити табл. 1.5.

Таблиця 1.5

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ВИНИКНЕННЯ РИЗИКІВ

Вид ризиків	Джерело виникнення ризику	Приклади (5–7 прикладів)

Завдання 1.2. Побудувати інтелект-карту лекції 1. Проілюструвати на прикладах місце кожного поняття.

Завдання 1.3. Дібрати 10 джерел (підручник, монографія, стаття, тези конференції, законодавчо-нормативний акт, інтернет-джерело тощо) до теми 1. Оформити джерела відповідно до вимог ДСТУ 8302:2015.

Завдання 1.4. За даними The Global Risks Report, проаналізувати тенденції у зміні глобальних ризиків за останні 10 років. За даними крайнього звіту, проаналізувати прогнози глобальних ризиків для різних стейкхолдерів, порівнявши прогноз на 2 та 10 років. Вкажіть, яка категорія ризиків буде переважати, доберіть статистичні дані, що це підтверджує. Обґрунтуйте можливі причини наданих прогнозів та шляхи їх вирішення.

Література для поглибленого вивчення

1. Hopkin P. Fundamentals of risk management : understanding, evaluating and implementing effective risk management. Kogan Page Publishers, 2020. 489 p. URL: <https://surl.li/ttmgij>
2. The Global Risks Report 2024. *Insight Report*. WEF. 124 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf
3. Бугріменко Р. М., Смірнова П. В. Ризикологія: навч. посіб. Харків: ТОВ «Видавництво «Форт», 2022. 148 с. URL: https://repo.btu.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/32077/1/NP_Ryzykolohiya_22.pdf
4. Буняк Н. М. Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*. 2022. № 37. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68>
5. Вітлінський В. В., Великоіваненко Г. І. Ризикологія в економіці та підприємстві. Київ: КНЕУ, 2014. 480 с.
6. Конвенція про мінімальні норми соціального забезпечення : Конвенція 102. Ратифіковано Законом ВР від 16.03.2016 р. № 1024-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_011#Text
7. Лактіонова О. А. Управління фінансовими ризиками: навчальний посібник / Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. 256 с. URL: <http://surl.li/euggx>
8. Лопушняк Г. С., Поплавська О. М. Соціальна безпека країни: методологічні підходи оцінювання. *Сучасні технології управління соціально-економічним розвитком України в умовах глобальних викликів сьогодення*: зб. тез міжнар. наук-практ. конф. (м. Запоріжжя, 23–24 листопада 2023 р.). м. Запоріжжя, 2023. С. 115–118.
9. Новак І. М., Жук І. Л. Глобальні соціальні ризики і стратегування пріоритетів соціальної політики. *Теорія і практика розбудови екосистеми соціальної сфери в умовах повоєнного відродження України* : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 квіт. 2024 р. Київ : КНЕУ, 2024. С. 257–261.
10. Поплавська О. М. Соціальна безпека: нові виміри в сучасному глобальному середовищі. *Галицький економічний вісник*. 2022. Том 75. № 2. С. 21–29. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2022.02.021
11. Поплавська О. М. Концептуальні засади соціальної безпеки як основи сталого розвитку соціально-економічних систем. *Трансформація практики управління інноваційним розвитком соціально-економічних*

систем : колективна монографія. Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». С. 299–312. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/30c1d294-dd36-4893-847a-459880deb540/content>

12. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри; за ред. Л. Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya21_04_22.pdf

13. Сидорчук О. Г. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. 492 с. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/3bac_pravo/sydorchuk_mon.pdf

14. Чалюк Ю. «Warstate» і «welfare state»: конфлікт чи синергія воєнної стратегії та соціальної безпеки України. *Сталий розвиток економіки*. 2024. № 1(48). С. 309–320. URL: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2024-48-43>

15. Черненко Н. М. Підготовка майбутніх менеджерів освіти до управління ризиками: теорія та практика: монографія. Одеса: видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2016. 386 с.

16. Черненко Н. М. Ризик-менеджмент у закладах освіти: навчальний посібник. Серія «Управління закладом освіти». О.: Університет Ушинського, 2020. 116 с. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/9759/1/Chernenko.%202020.pdf>

ТЕМА 2

СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ: СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ

- 2.1. Соціальні ризики в загальній теорії ризиків.
- 2.2. Основні тенденції виникнення соціальних ризиків.
- 2.3. Підходи до класифікації соціальних ризиків.
- 2.4. Роль держави у контексті захисту людського життя.

Ключові слова: соціальний ризик, сутнісні ознаки соціальних ризиків, класифікація соціальних ризиків.

Вивчивши матеріал теми 2 Ви будете:

знати:

- сутність та ознаки соціальних ризиків;
- підходи до класифікації соціальних ризиків;

уміти:

- визначати чинники, що спричинили виникнення соціальних ризиків;
- класифікувати соціальні ризики та добирати приклади.

2.1. СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ В ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ РИЗИКІВ

Соціальні ризики є одним із найважливіших аспектів теорії ризиків, оскільки вони передбачають настання можливих негативних наслідків, які матимуть вплив на різні сфери життєдіяльності суспільства (соціальну, економічну, культурну та ін.). *Наприклад*, соціальна нерівність, міграційні процеси, демографічні зміни.

Нерівність у доступі до освіти, охорони здоров'я, житла та інших ресурсів може породжувати соціальне напруження і конфлікти. Масова міграція, як внутрішня, так і зовнішня, також може спричинити соціальні конфлікти через зміни в структурі ринку праці, культурну інтеграцію чи конкуренцію за ресурси. Старіння населення, зниження народжуваності чи різке збільшення молодого населення можуть створювати соціальні навантаження на системи охорони здоров'я, пенсійне забезпечення або освітню систему.

Водночас соціальні ризики можуть мати і позитивний вплив. *Наприклад*, в умовах спільної загрози (наприклад, природної катастрофи, пандемії чи війни) люди можуть більше об'єднуватися і проявляти солідарність, що сприяє зміцненню соціальної згуртованості суспільства. Ризик посилення соціальної нерівності чи збільшення рівня бідності можуть підштовхнути уряд до впровадження нових політик, спрямованих на підтримку вразливих груп населення і забезпечення більшої соціальної справедливості.

Отже, незважаючи на те, що соціальні ризики зазвичай асоціюються з негативними наслідками, вони також можуть створювати можливості для позитивних змін і сприяти розвитку суспільства.

На відміну від технологічних чи фінансових ризиків, соціальні ризики мають більш комплексний характер, оскільки включають не тільки об'єктивні фактори, але й суб'єктивне сприйняття ризику суспільством. Це означає, що оцінка соціальних ризиків часто залежить від соціально-психологічних характеристик, колективних страхів, стереотипів та очікувань.

Розгляд соціальних ризиків у загальній теорії ризиків дозволяє аналізувати їх вплив на різні сфери життя суспільства та розробляти стратегії для їх попередження або мінімізації. Важливим завданням є не лише ідентифікація та оцінка таких ризиків, але й управління ними, що включає розробку заходів для захисту населення від можливих негативних наслідків.

Загалом у навчальній та науковій літературі соціальні ризики трактуються по-різному — залежно від сфери їх використання. Деякі з них подано у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

ТРАКТУВАННЯ ПОНЯТТЯ «СОЦІАЛЬНІ РИЗИКИ»

№	Автор	Трактування поняття
1	2	3
1.	Березіна С. Б.	«...явища чи події, що виникають безпосередньо у соціальній сфері або впливають на неї опосередковано внаслідок дії природних і техногенних ризиків, ймовірне чи передбачене настання яких призведе чи може призвести до негативних наслідків для життєдіяльності людини і суспільства» ¹
2.	Білик О. І.	«...імовірність настання несприятливої події для окремих індивідів/груп індивідів у межах конкретної держави, що зумовлено наявністю системного характеру і високою частотою настання» ²
3.	Дегтяр О. А.	«...є об'єктивна ймовірна подія у житті суспільства, що порушує усталені для громадян країни суспільні зв'язки і тягне за собою зміну їх матеріального (у бік зниження) або соціального становища» ³
4.	Кривошеїн В. В.	«...це соціально значуща обставина об'єктивного характеру, з настанням якої громадяни (члени їхніх сімей) не здатні самостійно себе утримувати, а тому потребують додаткового матеріального захисту з боку держави» ⁴
5.	Надрага В. І.	«...імовірності негативних проявів у функціонуванні соціальних інститутів, еventуального уповільнення процесів суспільного відтворення, формування соціальної нестабільності та напруженості» ⁵

¹ Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 70.

² Білик О. І. Розвиток системи публічного управління соціальними ризиками в умовах цифрових трансформацій: дис. ... д-ра наук держ. упр.: 25.00.02. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2021. 535 с. С. 60.

³ Дегтяр О. А. Напрями удосконалення засобів управління соціальним ризиком. *Вісник Державного національного університету цивільного захисту України*. Серія: Державне управління. 2017. Вип. 1(6). С. 1–9. С. 4.

⁴ Кривошеїн В. В. Соціальні ризики постсучасності: сутність та класифікація. *Epistemological studies in philosophy, social and political science*. 2018. Vol. 1, Iss. 1–2. С. 16–28. С. 18.

⁵ Надрага В. І. Соціальні ризики в трудовій сфері: дис.... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2016. 472 с. С. 9.

1	2	3
6.	Погрібна В. Л.	«...соціальні ризики виділяються в системі ризиків тим, що вони виникають і існують не в надзвичайних, а в звичайних умовах розвитку суспільства, закономірно, а не випадково» ¹
7.	Стецюк Т. І., Димніч О. В., Мурашко О. В.	«...це ймовірність настання матеріальної незабезпеченості в результаті втрати заробітку або трудового доходу по об'єктивним, соціально-значимим причинам, а також необхідності додаткових витрат на лікування і соціальні послуги» ²
8.	Левченко О. Г., Земляньська О. В., Праховнік Н. А., Зацарний В. В.	«...це залежність між частотою подій (аварій, катастроф, стихійних лих) та кількістю постраждалих у них людей, яка характеризує масштаби й тяжкість негативних наслідків надзвичайних ситуацій, а також різних (різноманітних) явищ і перетворень, що знижують якість життя людей» ³

Отже, можемо визначати соціальні ризики як явища чи події об'єктивного / суб'єктивного характеру, настання яких може призвести до негативних наслідків для людини, групи осіб, суспільства в цілому. Вони виникають внаслідок економічних, політичних, культурних, демографічних або екологічних чинників і можуть проявлятися через соціальну нерівність, конфлікти, бідність, дискримінацію чи інші форми соціальних проблем.

Виходячи з наведеного вище,

☞ **Соціальні ризики** — ймовірність виникнення несприятливих подій або ситуацій, які можуть негативно вплинути на добробут, безпеку або умови життя окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому.

При цьому соціальні ризики можуть створювати можливості для позитивних змін і сприяти розвитку суспільства.

¹ Погрібна В. Л. Проблема наукової визначеності феномену «соціальні ризики в системі соціального захисту населення». *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2018. № 2(37). С. 77–92. URL: <https://doi.org/10.21564/2075-7190.37.133439> С. 78.

² Стецюк Т. І., Димніч О. В., Мурашко О. В. Соціальне страхування [Електронний ресурс] : навч. посібник. К.: КНЕУ, 2023. 167 с. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e6e2771e-033d-4503-9352-c05eb5037854/content> С. 9.

³ Безпека життєдіяльності та цивільний захист [Електронний ресурс]: підручник для студ. спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Земляньська, Н. А. Праховнік, В. В. Зацарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 267 с. С. 42.

Сутнісні ознаки соціальних ризиків¹:

✓ *загальність* (соціальні ризики бере на себе кожен індивід і суспільство в цілому);

✓ *неминучість* (соціальні ризики ініціюють проблеми, які не можна виключити повністю, вирішити до кінця, а можна лише мінімізувати їх, управляти ними з тим або іншим ступенем результативності);

✓ *соціальна відповідальність усіх соціальних і професійних груп суспільства* (управління соціальними ризиками є успішними тільки за ефективною партнерською, зацікавленою взаємодією усіх учасників процесу);

✓ *потенційна кризогенність* (соціальні ризики є потенційними джерелами, каталізаторами криз економічних, політичних, демографічних).

Зазначені сутнісні ознаки соціальних ризиків візуалізовано на рис. 2.1.

Рисунок 2.1. Сутнісні ознаки соціальних ризиків

Джерело: побудовано на основі².

Визначаючи сутнісні ознаки соціальних ризиків, можна глибше зануритися в питання, яке визначає їхнє місце у сучасному суспільстві. У цьому контексті варто згадати працю німецького дослідника Ульріха Бека «Суспільство ризику: на шляху до іншого

¹ Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 69.

² Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 69.

модерну» (1986)¹, що є дуже актуальною в умовах сьогодення. Вже на перших сторінках автор зауважує, що від бідності можна захиститися певними границями, однак все безсилля проявляється перед загрозою ядерної війни. Дослідження Бека ілюструє, як ризики, які раніше сприймалися як виклик мужності і пригод (наприклад, подорожі Колумба), тепер перетворилися на загрозу самознищення життя на Землі. Важливість усвідомлення соціальних ризиків особливо підкреслюється у контексті розвитку промисловості, де нераціональне ведення діяльності може мати згубні наслідки для суспільства і навколишнього середовища.

2.2. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИНИКНЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

Соціальні ризики, як і сама соціальна сфера, є унікальними за своєю природою, і як доводить практика — динамічними і непередбачуваними. У сучасних умовах розвитку суспільства виникнення ризиків, зокрема соціальних, невинно зростає. Це веде до того, що їх складно попереджати, прогнозувати, пророкувати певні наслідки їх впливу. Тобто людині необхідно вміти швидко пристосовуватись до нових умов соціоекономічної реальності життєдіяльності, гнучко і раціонально мислити, мінімізувати, а в ідеалі уникати негативних наслідків небажаних подій чи явищ.

Соціальні ризики в сучасних умовах проявляються інакше в порівнянні із кількома десятиліттями раніше. Ці зміни прослідковуються в такому²:

- *у складному і взаємозалежному світі вони не обмежені часовими, просторовими і національно-територіальними межами* (наслідки чорнобильської катастрофи досі відчуються, широкі масштаби і довгостроковий збиток аварії на атомній станції у Фукусімі, викликаной землетрусом в березні 2011 р., ще до кінця не оцінені);

- *часто точне визначення причин появи соціально значущих проблем не завжди можливе, оскільки їх поява визначається багатofакторною нелінійною взаємодією;*

- *соціальні ризики стають децю абстрактними* (їх не завжди можливо відчутти безпосередньо і самостійно перевірити, інформація про них поширюється через засоби масової інформації, що використовують дані відповідних наук);

¹ Ulrich B. Risk Society: Towards a New Modernity. Translated by Mark Ritter. University Library. 1992. 264 p. URL: <https://surl.li/rloorw>

² Євтухов О. В. Тенденції розвитку соціальних ризиків у сучасному суспільстві: державно-управлінський аспект. *Аспекти публічного управління*. 2018. № 6(6–7). С. 24–30. URL: <https://doi.org/10.15421/151835> С. 28.

— *сучасні ризики реальні і одночасно нереальні* (крім уже існуючих руйнувань, ризики, очікувані в майбутньому, здатні зробити безглуздими всі наступні дії);

— *спроби посилити заходи безпеки не дають очікуваного ефекту*, оскільки посилення компонента безпеки збільшує складність системи в цілому і тим самим робить її більш вразливою, а витрати на запобігання можливого збитку можуть перевищити вартість самого виробництва;

— оскільки науковим знанням властива деяка неповнота, розвиток наукових досліджень веде, з одного боку, до усвідомлення ненадійності наукових знань, а з другого — до одночасного зростання невизначеності.

З часом соціальні ризики набувають нових форм і змісту, під дією численних факторів, які взаємодіють і впливають на соціальну структуру, економіку, політику та екологію. Виокремлюють низку *сучасних тенденцій*, що зумовлюють виникнення соціальних ризиків.

✓ *Глобалізація*. З одного боку, відкриває нові можливості для розвитку, проте, з іншого — створює нові ризики. Інтеграція світових ринків призводить до посилення економічної взаємозалежності, що може викликати соціальні напруження в разі економічних криз або змін у міжнародній політиці. *Наприклад*, локальні економіки стають більш уразливими до глобальних фінансових коливань, що може спричинити зростання бідності та безробіття.

✓ *Технологічні зміни*. Швидкий розвиток технологій, зокрема інформаційних та комунікаційних, призводить до змін у ринках праці. Автоматизація та штучний інтелект можуть спричинити скорочення робочих місць, особливо в традиційних сферах зайнятості, що викликає ризики соціальної нерівності та маргіналізації певних груп населення. Окрім того, нові технології можуть створювати етичні питання та загрози приватності.

✓ *Зростання соціальної нерівності*. Зростаюча соціальна нерівність стає однією з найбільш помітних тенденцій у багатьох країнах. Доступ до освіти, охорони здоров'я та економічних можливостей залишається обмеженим для певних соціальних груп. Це може призводити до конфліктів, соціальної невдоволеності та загострення суспільних протиріч. В умовах, коли бідність і соціальна ізоляція стають все більш поширеними, ризик виникнення соціальних заворушень і протестів зростає.

✓ *Демографічні зміни*. Зміни в демографічній структурі населення, такі як старіння населення, зменшення народжуваності або масова міграція, також сприяють виникненню соціальних ризиків.

Старіння населення ставить під загрозу пенсійні системи, а збільшення кількості мігрантів може викликати соціальні напруження через конкуренцію за ресурси та робочі місця.

✓ *Екологічні зміни.* Екологічні проблеми, пов'язані зі зміною клімату, забрудненням навколишнього середовища та виснаженням природних ресурсів, є ще одним важливим чинником виникнення соціальних ризиків. Екологічні катастрофи можуть викликати не лише безпосередні втрати, а й тривалі соціальні наслідки, такі як переміщення населення, зростання бідності і конфлікти за ресурси.

✓ *Політична нестабільність.* Політичні кризи, конфлікти та корупція можуть суттєво вплинути на соціальну стабільність. Недовіра до державних інститутів, політична репресія та відсутність демократичних свобод часто призводять до зростання соціального напруження та протестних настроїв.

✓ *Інтенсивність збройних конфліктів.* За даними Bloomberg¹, у 2023 р. світі відбувалося 183 збройних конфлікти у 52 країнах, що є найвищим показником за останні тридцять років. При цьому війна в Україні віднесена до одного з чотирьох найбільших (з 10 тис. і більше загиблих на рік) збройних конфліктів. Збройні конфлікти суттєво впливають на соціальну структуру та економіку країни. Війни призводять до значних гуманітарних криз, переміщення населення, зростання рівня бідності, а також психологічних травм серед населення. Водночас вони створюють нові виклики для державних інститутів, які мають забезпечувати соціальну підтримку, охорону здоров'я та освіту в умовах війни.

Отже, сучасний етап розвитку суспільства характеризується низкою тенденцій, що сприяють виникненню соціальних ризиків. Розуміння цих тенденцій є критично важливим для ефективного управління соціальними ризиками, формування стратегії їх мінімізації та забезпечення стійкості суспільства перед викликами, що постають перед ним.

2.3. Підходи до класифікації соціальних ризиків

Значення класифікації у науці важко переоцінити, адже цей метод пізнання дозволяє узагальнити, згрупувати об'єкти дослідження (предмети і явища) за певними ознаками, характеристиками. Врешті класифікація дозволяє систематизувати всі об'єкти, вибудувати певну логіку їх розміщення, знайти місце у відповідній системі.

¹ It's Not Just Ukraine and Gaza: War Is on the Rise Everywhere. *Bloomberg*, 2023. URL: <https://surl.li/yclixm>

Соціальні ризики класифікують за різними ознаками (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

Ознака класифікації	Розподіл ризиків на класифікаційні групи
За характером причин	Навмисні, випадкові
За часом виникнення	Ретроспективні, поточні, перспективні
За факторами виникнення	Політичні, економічні, екологічні, техногенні, фізіологічні
За місцем виникнення	Зовнішні (<i>виникають поза межами об'єкта впливу. Наприклад, якщо об'єктом впливу є відповідний регіон чи країна — то ризики виникають за межами цього регіону чи країни</i>), внутрішні — навпаки.
За джерелом виникнення	Природні (<i>екологічні катастрофи, епідемії</i>), антропогенні (<i>війни, соціальні конфлікти, економічні кризи</i>)
За об'єктом впливу	Ризики індивідуального рівня (<i>бідність, втрата роботи, соціальна ізоляція</i>), ризики суспільного рівня (<i>демографічні кризи, політична нестабільність, екологічні катастрофи</i>)
За характером діяльності (сферою виникнення)	Підприємницькі, виробничі, комерційні, фінансові, страхові, професійні, інвестиційні, транспортні та ін.
За рівнем виникнення	Макро-, мезо- та мікрорівень
За ступенем можливих втрат	Припустимі, критичні, катастрофічні
За масштабом наслідків	Глобальні, регіональні, місцеві, індивідуальні
За формою впливу на суспільство	Прямі, непрямі
За можливістю прогнозування	Очікувані ризики (<i>ризики, які можуть бути передбачені на основі історичних тенденцій та прогнозних моделей (наприклад, старіння населення)</i>); несподівані ризики (<i>події, що виникають раптово та мають значні соціальні наслідки (наприклад, пандемія COVID-19)</i>)
За рівнем контролюваності	Контрольовані (<i>можливість управління через соціальну політику та економічні механізми</i>); неконтрольовані (<i>непередбачувані події, що виходять за межі впливу державних інституцій</i>)

Джерело:¹ і результати досліджень авторів.

¹ Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Пуги Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 72.

Класифікація соціальних ризиків за рівнем виникнення може бути розширеною до 6 (шести) рівнів (рис 2.2), що дозволяє глибше зрозуміти масштаби виникнення ризику. Так само може бути розширена класифікація і за масштабом наслідків.

Рисунок 2.2. Класифікація соціальних ризиків за рівнем виникнення

Загалом класифікація соціальних ризиків дозволяє краще зрозуміти їх (природу виникнення, характер, масштаби, тривалість дії тощо), що сприяє прийняттю обґрунтованих рішень і раціональному управлінню.

2.4. Роль держави у контексті захисту людського життя

Захист людського життя є одним із головних обов’язків соціальної держави, для виконання якого має бути сформована відповідна законодавча база.

Фундаментальні положення, як правило, містяться у Конституції країни. На їх основі ґрунтуються всі інші документи, зокрема ті, що регулюють *питання захисту навколишнього середовища* (і відповідно ризиків для людини, які виникають внаслідок екологічних — ризики забруднення водойм, ґрунтів, повітря, ризики пов’язані із недбалим поведінням із побутовими чи промисловими відходами тощо) та *питання захисту життєдіяльності*

людини (у т. ч. охорони здоров'я, цивільного захисту, захисту охорони праці). Описана класифікація груп документів представлена на рис. 2.3, а деталізація законодавчих актів України в контексті цієї класифікації подана нижче.

Рисунок 2.3. Класифікація законодавчо-нормативних актів України, що покликані забезпечувати захист людського життя

Фундаментальні положення

- Конституція України¹ — документ, у якому містяться ключові питання соціальних прав, ролі держави її функцій перед суспільством. Саме у ньому задекларовано людину як найвищу соціальну цінність, що відповідно ставить перед державою здійснення усіх необхідних заходів, політики в цілому, щоб досягти реалізації цієї мети.

Питання захисту навколишнього середовища

- Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» урегульовує процеси охорони та раціонального використання навколишнього природного середовища, стоїть на сторожі

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

забезпечення екологічної безпеки через провадження екологічної політики країни¹.

- Земельний кодекс України² покликаний забезпечувати ефективне функціонування земельних відносин, зокрема використання земельних ресурсів таким чином, щоб не погіршувати екологічну ситуацію, а також природні характеристики землі.

- Лісовий кодекс України³ регулює лісові відносини, що виникають в процесі використання землі, надр, води та спрямовані на забезпечення охорони та сталого використання лісових ресурсів з урахуванням інтересів суспільства.

- Водний кодекс України⁴ відіграє важливу роль у формуванні екологічної безпеки, оскільки водні ресурси забезпечують існування людей. Створення відповідної політики щодо правил користування водними ресурсами дозволяє раціонально їх використовувати та забезпечувати охорону від різного роду забруднень.

- Закон України «Про охорону атмосферного повітря»⁵ покликаний урегульовувати питання щодо збереження та відновлення природного стану атмосферного повітря, забезпечення екологічної безпеки, запобігати шкідливому впливу стану атмосферного повітря на людину та навколишнє середовище.

- Закон України «Про природно-заповідний фонд України» «визначає правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів»⁶.

- Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» визначає ключові «засади оцінки впливу на довкілля спрямованої на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів»⁷.

¹ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text>

² Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>

³ Лісовий кодекс України : Закон України від 21.01.1994 р. № 3852-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>

⁴ Водний кодекс України : Закон України від 06.06.1995 р. № 213/95-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-%D0%B2%D1%80#Text>

⁵ Про охорону атмосферного повітря: Закон України від 16.10.1992 р. № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#Text>

⁶ Про природно-заповідний фонд України: Закон України від 16.06.1992 р. № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text>

⁷ Про оцінку впливу на довкілля: Закон України від 23.05.2017 р. № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text>

- Закон України «Про управління відходами» визначає «засади діяльності щодо запобігання утворенню, зменшення обсягів утворення відходів, зниження негативних наслідків від діяльності з управління відходами, сприяння підготовці відходів до повторного використання, рециклінгу і відновленню з метою запобігання їх негативному впливу на здоров'я людей та навколишнє природне середовище»¹.

- Закон України «Про поводження з радіоактивними відходами»² спрямований на забезпечення захисту від шкідливого впливу радіоактивних відходів.

Без перебільшення стан навколишнього середовища впливає на людину як живий організм. Перш за все життєво необхідне повітря, що наповнює легені і, власне, дозволяє жити. Продукти харчування, зокрема рослинного та тваринного походження, надають людині енергії для діяльності. Як бачимо із переліку документів, частина з них спрямована на збереження та примноження благ навколишнього середовища, а частина є директивною з точки зору необхідності дотримуватися певних правил поведінки (наприклад, поводження з відходами), які не дозволяють провадити діяльність, яка завдає шкоду навколишньому середовищу.

Питання охорони здоров'я

- Закон України «Основи законодавства України про охорону здоров'я» розкриває питання забезпечення соціального права людини на охорону здоров'я, розроблений «з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості»³.

- Закон України «Про систему громадського здоров'я»⁴ визначає ключові засади функціонування системи громадського здоров'я в Україні, що здійснюється для зміцнення здоров'я, урегулювання відносин у сфері громадського здоров'я, санітарно-епідеміологічних благополуччя.

¹ Про управління відходами: Закон України від 20.06.2022 р. № 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2320-20#Text>

² Про поводження з радіоактивними відходами: Закон України від 30.06.1995 р. № 255/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/255/95-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19.06.1992 № 2801-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

⁴ Про систему громадського здоров'я: Закон України від 06.09.2022 № 2573-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2573-20#Text>

- Закон України «Про захист населення від інфекційних хвороб»¹ урегульовує основні засади процесів, що спрямовані на запобігання поширенню, локалізацію та ліквідацію інфекційних хвороб. Особливої актуальності набув в умовах поширення пандемії COVID-19.

- Закон України «Про дорожній рух» розроблено «з метою захисту життя та здоров'я громадян, створення безпечних і комфортних умов для учасників руху та охорони навколишнього природного середовища»².

Невід'ємним правом людини є право на охорону здоров'я, яке регулюється вище зазначеними законами. Політика країни побудована у такий спосіб, щоб забезпечувати підтримання здоров'я та збереження генофонду народу, створення відповідних умов праці, навчання, організації побуту, відпочинку, вирішення проблем екологічної сфери, забезпечення медичних послуг, сприяння підтриманню здорового способу життя. Законодавством передбачені основні засади регулювання відносин у сфері охорони здоров'я, які покликані забезпечувати людський розвиток, усувати негативні фактори, що можуть вплинути на стан здоров'я людини.

Питання цивільного захисту

- Кодекс цивільного захисту України³ регулює відносини, що пов'язані із захистом від надзвичайних ситуацій, різних небезпечних подій для людини та навколишнього природного середовища.

- Закон України «Про національну безпеку України»⁴ визначає основи та принципи національної безпеки і оборони, цілі та основні засади державної політики, що гарантуватимуть суспільству і кожному громадянину захист від загроз.

- Закон України «Про правовий режим надзвичайного стану»⁵ визначає засади діяльності в умовах дії режиму надзвичайного стану, додержання прав і свобод людини і громадянина.

- Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначає «зміст правового режиму воєнного стану, порядок його введення та скасування, правові засади діяльності органів державної

¹ Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 06.04.2000 № 1645-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1645-14#Text>

² Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 № 3353-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text>

³ Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

⁴ Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

⁵ Про правовий режим надзвичайного стану: Закон України від 16.03.2000 № 1550-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1550-14#Text>

влади, військового командування, військових адміністрацій, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій в умовах воєнного стану, гарантії прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб»¹.

• Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»² визначає функціонал діяльності Державної служби України в умовах запровадження надзвичайних ситуацій.

• Інші документи у сфері цивільного захисту.

Цивільний захист — комплекс заходів, які реалізуються на території України в мирний час та в особливий період і спрямовані на захист населення, територій, навколишнього природного середовища, майна, матеріальних і культурних цінностей від надзвичайних ситуацій та інших небезпечних подій, запобігання виникненню таких ситуацій та подій, ліквідацію їх наслідків, надання допомоги постраждалим, здійснення державного нагляду (контролю) у сфері пожежної та техногенної безпеки.

Кодекс цивільного захисту України

Отже, цивільний захист передбачає організацію необхідних заходів, які покликані забезпечувати всебічний захист населення країни як в мирний час, так і в умовах особливих періодів, що спричинені надзвичайними ситуаціями.

Надзвичайна ситуація — обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, яка характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності³.

¹ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

² Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій: постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 № 1052. URL: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-p>

³ Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>

Отже,

👉 **надзвичайна ситуація** — це ситуація, спричинена дією небезпечного фактору (наприклад, аварія, стихійне лихо, епідемія, ін.), що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності людини та функціонування території, і може призвести до негативних наслідків (загроза здоров'ю, життю, матеріальні збитки, шкода навколишньому середовищу тощо).

Згідно з чинним законодавством України надзвичайні ситуації класифікують за певними ознаками (рис. 2.4).

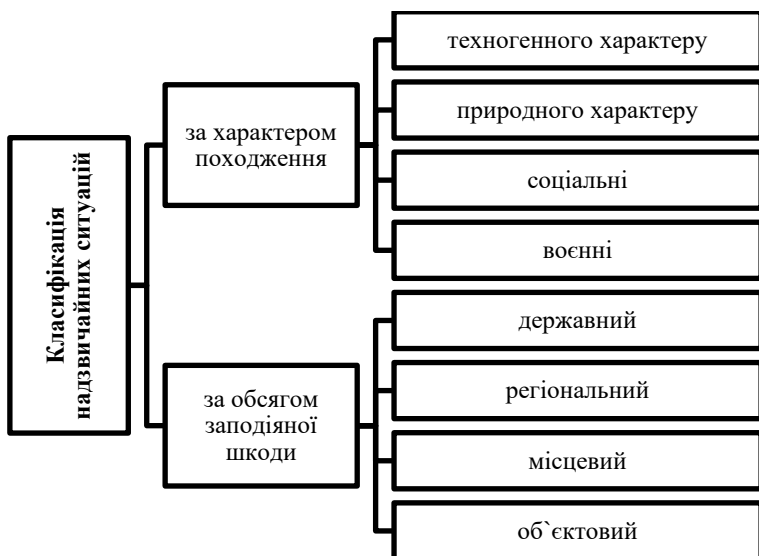

Рисунок 2.4. Класифікація надзвичайних ситуацій

Питання захисту сфери праці

- Кодекс законів про працю України «регулює трудові відносини всіх працівників, сприяючи зростанню продуктивності праці, поліпшенню якості роботи, підвищенню ефективності суспільного виробництва і піднесенню на цій основі матеріального і культурного рівня життя працівників, зміцненню трудової дисципліни і поступовому перетворенню праці на благо суспільства в першу життєву потребу кожної працездатної людини»¹.

¹ Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/322-08>

- Закон України «Про охорону праці» «визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та виробничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні»¹.

Роль праці у житті людини важко переоцінити, оскільки ця діяльність допомагає створювати матеріальні і духовні блага, що дозволяють забезпечувати людські потреби. Тому необхідність розробки відповідного законодавства щодо регулювання соціально-трудових відносин і питань охорони праці є вкрай важливим завданням для будь-якої держави.

Терміни та поняття

Соціальні ризики
Цивільний захист
Надзвичайна ситуація

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність соціальних ризиків? Навести приклади.
2. Які виокремлюють сутнісні ознаки соціальних ризиків?
3. У чому полягають тенденції виникнення соціальних ризиків?
4. Хто є автором твору «Суспільство ризику: на шляху до іншого модерну»?
5. Що розуміють під «суспільством ризику»?
6. Навести приклади соціальних ризиків відповідно до наявних ознак класифікації.
7. Розкрити класифікацію соціальних ризиків за рівнем виникнення.
8. У чому полягає роль держави у контексті захисту людського життя?
9. Якими законодавчо-нормативними документами регулюються основи забезпечення захисту людського життя?
10. За якими ознаками класифікують надзвичайні ситуації?

Тести для самоконтролю

1. Як називають ймовірність виникнення несприятливих подій або ситуацій, які можуть негативно вплинути на добробут,

¹ Про охорону праці: Закон України від 21.11.2002 № 2694-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2694-12>

безпеку або умови життя окремих людей, соціальних груп чи суспільства в цілому:

- а) соціальний ризик;
- б) небезпека;
- в) загроза;
- г) нещасний випадок.

2. Хто запропонував поняття «суспільство ризику»:

- а) Ульріх Бек;
- б) Френк Найт;
- в) Йоганн Ніколас Тетенс;
- г) Альфред Маршал.

3. Як називається сутнісна ознака соціального ризику згідно якої соціальні ризики бере на себе кожен індивід і суспільство в цілому:

- а) неминучість;
- б) соціальна відповідальність;
- в) потенційна кризогенність;
- г) загальність.

4. Які бувають соціальні ризики за рівнем виникнення:

- а) зовнішні, внутрішні;
- б) макро-, мезо- і мікрорівень;
- в) глобальні, регіональні, місцеві, індивідуальні;
- г) коротко- і довгострокові.

5. Які бувають соціальні ризики за часом виникнення:

- а) відомі, передбачувані та непередбачувані;
- б) ретроспективні, поточні, перспективні;
- в) планові, прогнозовані та непередбачені;
- г) передбачувані, непередбачувані.

Питання для дискусії

- 1. Ключові соціальні ризики у студентському житті.
- 2. Соціальні ризики у сучасних умовах розвитку країни (на вибір здобувачів).
- 3. Соціальні ризики в Україні: спільне та відмінне в час пандемії та воєнного стану.

Завдання до теми 2

Завдання 2.1. Навести 10 прикладів соціальних ризиків для людини, 10 — для організації, 10 — для країни. Описати їх та аргументувати, чому саме ці ризики Ви виділили. Пояснити, яким

чином вони взаємопов'язані і які можуть бути наслідки у разі трансформації їх у загрози.

Завдання 2.2. Навести 4 кейси (приклади) реальних соціальних ризиків за останні 10 років (по 2 українських та зарубіжних). Обґрунтувати шляхи мінімізації негативних наслідків. Завдання оформити у вигляді презентації.

Завдання 2.3. Написати коротке есе за заданою тематикою. Висловлені в есе власні думки слід підкріпити фактами. Необхідно дотримуватися правил академічної доброчесності, зокрема робити посилання на використані у роботі джерела (наукові публікації, статистичну інформацію тощо) відповідно до чинних правил оформлення літератури (ДСТУ 8302:2015). Вимоги до оформлення тексту: 1,5–2 с., міжрядковий інтервал — 1,5, шрифт — Times New Roman, розмір — 14.

Пропонована тематика есе:

1. Найбільш критичні соціальні ризики для людини / людства.
2. Соціальні ризики XXI століття: приклади подій та їх наслідки.
3. Страхові та нестрахові соціальні ризики.
4. Власна тема, яка може бути висвітлена в межах теми 2 «Соціальні ризики: сутність та класифікація» (за погодженням із викладачем).

Література для поглибленого вивчення

1. Bilyk O. Formation of a system of public management of social risks. *Socio World-Social Research & Behavioral Sciences*. 2020. № 2. P. 2–19.
2. Novikova O., Khandii O., Shamileva L. Socio-Economic Risk Assessment and Peril Analysis in the Context of the COVID-19 Pandemic and Emergencies. *European Journal of Sustainable Development*. 2021. № 10 (1). P. 636–649.
3. Ulrich B. Risk Society: Towards a New Modernity. Translated by Mark Ritter. University Library. 1992. 264 p. URL: <http://www.riversimulator.org/Resources/Anthropology/RiskSociety/RiskSocietyTowardsAnewModernity1992Beck.pdf>
4. Білик О. І. Вплив пандемії на зміну системи управління соціальними ризиками. *Економіка, управління та адміністрування*. 2020. № 4(94). С. 117–122. URL: [https://doi.org/10.26642/ema-2020-4\(94\)-117-122](https://doi.org/10.26642/ema-2020-4(94)-117-122)
5. Білик О. І. Розвиток системи публічного управління соціальними ризиками в умовах цифрових трансформацій: дис. ... д-ра наук держ. упр.: 25.00.02. Чорноморський національний університет імені Петра Могили. Миколаїв, 2021. 535 с.

6. Власенко Р. В., Яценко Л. Д. Соціальні ризики України в умовах війни та повоєнного відновлення. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: Економіка та управління*. 2023. № 7. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2023-7-07-01>

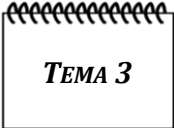
7. Євтухов О. В. Тенденції розвитку соціальних ризиків у сучасному суспільстві: державно-управлінський аспект. *Аспекти публічного управління*. № 6(6-7). С. 24–30. URL: <https://doi.org/10.15421/151835>

8. Зеленкевич Л. Соціальні ризики реформи децентралізації. *Соціологічні студії*. 2019. № 1(14). С. 19–25. DOI: <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2019-01-19-25>

9. Колот А. М., Лопушняк Г. С., Власенко М. П. Соціальна безпека України: ключові ризики та загрози. *Вісник Прикарпатського університету*. 2019. Вип. XIV. С. 116–126.

10. Кравчук О. І., Варіс І. О., Рябоконь І. О. Соціальні ризики ринку праці під час війни в Україні. *Інфраструктура ринку*. 2022. № 68. С. 199–207. URL: <https://doi.org/10.32782/infrastructure68-35>

11. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри; за ред. Л. Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с.

ТЕМА 3

ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

3.1. Чинники соціальних ризиків, їх сутність та класифікація.

3.2. Чинники соціальних ризиків за функціональною ознакою.

3.3. Чинники соціальних ризиків за типом настання.

3.4. Чинники соціальних ризиків за природою походження.

3.5. Матриця Хеддона.

Ключові слова: чинники соціальних ризиків, демографічні чинники, економічні чинники, екологічні чинники, політичні чинники, матриця Хеддона.

Вивчивши матеріал теми 3 Ви будете:

знати:

- класифікацію чинників соціальних ризиків;

уміти:

- визначати чинники виникнення соціальних ризиків.

3.1. Чинники соціальних ризиків, їх сутність та класифікація

Соціальні ризики є невід’ємною складовою суспільного розвитку, що визначають рівень стабільності соціальних процесів і можливості ефективної державної політики. Вони виникають під впливом різноманітних чинників, які можуть мати об’єктивний або суб’єктивний характер. Визначення й аналіз таких чинників є важливим етапом у розробці стратегій запобігання та мінімізації негативних наслідків соціальних ризиків.

☝ **Чинники соціальних ризиків** — це сукупність причин і умов, які впливають на їх виникнення та розвиток. Вони можуть бути класифіковані за різними критеріями, зокрема за функціональною ознакою, типом настання чи природою походження.

Класифікація чинників соціальних ризиків систематизована на рис. 3.1.

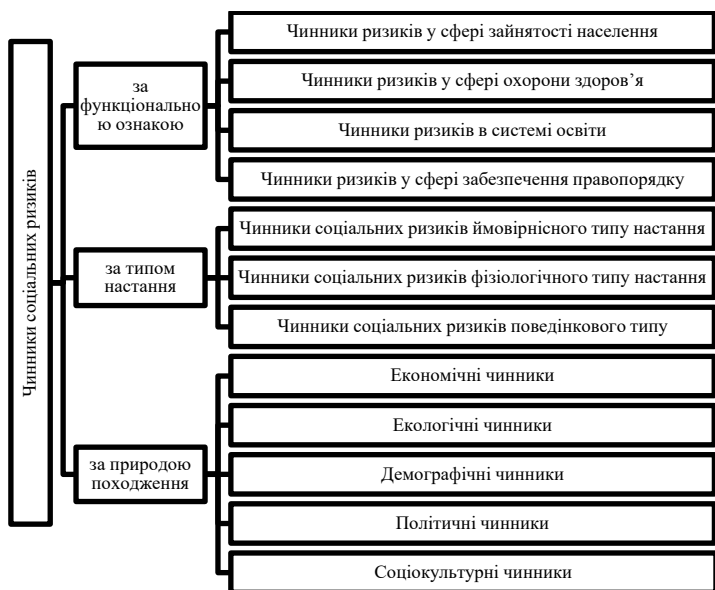

Рисунок 3.1. Класифікація чинників соціальних ризиків

Джерело: побудовано на основі¹, ² і власних досліджень.

¹ Яковенко Р. В. Сутність та класифікація демографічних ризиків на мікрорівні підприємств. *Динаміка наукових досліджень* : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф., 20–30 червня 2005 р. Дніпропетровськ. Т. 21 : Економічна теорія. С. 75–78.

² Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізації: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 53–54.

Зазначена класифікація не є вичерпною. Вона може зазнавати змін із плином часу чи розвитком суспільства. Класифікація чинників соціальних ризиків є важливим елементом у формуванні ефективної соціальної політики. Держава та інші соціальні інститути мають розробляти стратегії управління ризиками, спрямовані на їхню мінімізацію та запобігання негативним наслідкам.

3.2. Чинники соціальних ризиків за функціональною ознакою

Чинники ризиків у сфері зайнятості населення

Соціально-трудова сфера є важливою частиною життєдіяльності людини. У ході трудової діяльності можуть виникати різні соціальні ризики, зокрема безробіття, бідність серед працюючого населення, професійні захворювання, травматизм на робочому місці тощо.

До основних чинників їх виникнення відносять:

➤ *технологічний розвиток* (під впливом автоматизації та цифровізації відбувається скорочення традиційних робочих місць, що може призвести до структурного безробіття);

➤ *глобалізацію* (міжнародна конкуренція спричиняє переміщення виробництва та скорочення робочих місць у країнах з високими витратами на працю);

➤ *економічні кризи* (циклічні спади економіки зменшують попит на робочу силу, підвищуючи рівень безробіття);

➤ *гнучкі форми зайнятості* (поширення нестандартних форм зайнятості (фріланс, тимчасова зайнятість) збільшує нестабільність трудових відносин);

➤ *освітню невідповідність* (розрив між вимогами роботодавців та рівнем кваліфікації робочої сили призводить до високого рівня безробіття, особливо серед молоді та осіб передпенсійного віку);

➤ *дискримінацію на ринку праці* (гендерні, вікові та інші упредрдження можуть обмежувати доступ певних груп населення до працевлаштування);

➤ *регіональні диспропорції* (нерівномірний розвиток економіки регіонів сприяє трудовій міграції та відтоку кваліфікованих кадрів);

➤ *нелегальне працевлаштування* (унеможливило отримання соціальних гарантій працівником у повному обсязі);

➤ *низьку вартість праці* (може спричинити трудову міграцію в інші країни з більш привабливими умовами праці та створити дефіцит робочої сили на ринку праці).

Чинники соціальних ризиків у сфері охорони здоров'я

Ризики у сфері охорони здоров'я доцільно розглядати через призму соціальних ризиків саме для населення. Отже, ризик захворювання є ключовим у сфері охорони здоров'я.

Основними чинниками, що можуть спричинити появу соціальних ризиків у сфері охорони здоров'я, є:

➤ *неефективна політика країни у сфері охорони здоров'я* (нестача фінансування, не чітко визначені пріоритетні напрями розвитку можуть призвести до збільшення рівня захворюваності та погіршення якості медичних послуг);

➤ *проблеми із доступністю до медичної допомоги* (велика віддаленість до медичних закладів унеможливило надання допомоги вчасно);

➤ *нестача ресурсів у закладі охорони здоров'я* (дефіцит кваліфікованого медичного персоналу, матеріально-технічних і фінансових ресурсів);

➤ *низький рівень доходів населення* (знижує фінансову доступність до медичних послуг, створює передумови для збільшення рівня захворюваності);

➤ *зниження психічного здоров'я населення* (зростання рівня стресу, депресії та психічних розладів через соціальну нестабільність та економічні негаразди);

➤ *відсутність пропаганди здорового способу життя* (шкідливі звички, неправильні харчові звички, неналежний спосіб життя призводять до розвитку різного роду хвороб);

➤ *епідеміологічні чинники* (поширення інфекційних хвороб, пандемії та недостатня система їх запобігання).

Чинники соціальних ризиків в системі освіти:

➤ *неефективна освітня політика країни* (прогалини в законодавчо-нормативному регулюванні негативно впливають на доступність та якість освітніх послуг і як наслідок — на рівень освіченості населення);

- *відсутність інфраструктури для осіб з особливими освітніми потребами* (впливає на можливість отримання освіти цією категорією осіб);
- *нестача ресурсів у закладі освіти* (кадрові, матеріально-технічні, фінансові ресурси, зокрема їх кількість і якість впливають на якість забезпечення освітніх послуг);
- *підвищення вартості освітніх послуг* (впливає на можливість отримання освіти для населення з низьким рівнем доходу);
- *низький рівень забезпечення інформаційно-комунікаційними технологіями* (унеможливорює застосування інноваційних методів навчання, забезпечення дистанційного навчання);
- *застарілі методи навчання* (зумовлюють складність опанування знань);
- *відсутність безпекової інфраструктури* (унеможливорюють забезпечення освітнього процесу в офлайн-форматі в умовах воєнного стану);
- *цифровий розрив* (нерівномірний доступ до сучасних освітніх технологій ускладнює навчальний процес, що впливає на якість освітніх послуг);
- *необґрунтовані освітні реформи* (часті зміни у системі освіти, що призводять до нестабільності та втрати довіри до освітніх установ);
- *міграція та демографічні зміни* (депопуляція населення та посилення еміграційних потоків зменшують чисельність потенційних абітурієнтів, що у подальшому призведе до дефіциту кваліфікованих фахівців у країні).

Чинники ризиків у сфері забезпечення правопорядку

Правопорядок визначається як дотримання встановлених норм і правил суспільної поведінки, порушення яких може спричинити юридичну відповідальність. Відповідно, ключовим соціальним ризиком у цій сфері є злочинність, яка може проявлятися у різних формах: від правопорушень щодо особистості та бізнесу до екологічних злочинів.

Основними чинниками соціальних ризиків у сфері забезпечення правопорядку є:

- *корупція* (може впливати на зниження довіри до державних органів, породжувати нові ризики і правопорушення);
- *зловживання владою працівниками правоохоронних органів* (неправомірна діяльність правоохоронних органів викликає кризи

довіри до органів правопорядку та підриває авторитет державних структур, відповідальних за правопорядок);

➤ *недоліки у судовій системі та законодавчо-нормативному регулюванні* (непослідовність або прогалини у правовому полі створюють умови для вчинення правопорушень, а несправедливі судові рішення призводять до зневіри більшості населення до судових органів влади і сприяють поширенню корупції, що перешкоджає впровадженню ефективних механізмів захисту прав громадян);

➤ *соціально-економічна та політична нестабільність* (економічні кризи, політичні конфлікти, екологічні катастрофи та геополітичні загрози загострюють соціальне напруження, а посилення соціальної нерівності сприяє зростанню злочинності);

➤ *особисті життєві обставини* (втрата роботи, боргові зобов'язання, фінансові труднощі можуть спонукати людину до протиправних дій);

➤ *незнання законодавства та своїх прав і обов'язків* (недостатня обізнаність громадян щодо своїх прав та обов'язків, а також хибне уявлення про правові наслідки своїх дій може спричинити ненавмисні правопорушення);

➤ *пропаганда насильства в засобах масової інформації* (формує толерантність суспільства до жорстокості та злочинних дій; сприяє поширенню насильницьких моделей поведінки);

➤ *розвиток кіберзлочинності* (може спричинити витік особистої інформації, що породжує інші правопорушення та сприяє виникненню загрози здійснення фінансових махінацій);

➤ *несприятливе середовище виховання та/або життєдіяльності* (соціально неблагополучні райони або сімейне середовище, що толерує злочинну поведінку, підвищують ризики вчинення правопорушень, а відсутність належної соціалізації може сприяти криміналізації особистості).

3.3. Чинники соціальних ризиків за типом настання

Чинники соціальних ризиків фізіологічного типу настання

Фізіологічні ризики — це група ризиків, які виникають як наслідок дії фізіологічних процесів життєдіяльності людини. Фізіологічні ризики має кожна без винятку людина. Вони зумовлені природою людини і мають переважно об'єктивний характер. Деякі фізіологічні ризики трапляються обов'язково, наприклад, народження та смерть; натомість інші можуть мати місце в житті

людини або ж не трапитися за життя (наприклад, хвороба, інвалідність, вагітність, старість тощо)¹. Фактори появи соціальних ризиків фізіологічного типу подано на рис. 3.2. Вони об'єднані у 5 груп, частина з них відображає вплив зовнішнього середовища, а інші ілюструють залежність від діяльності самої людини.

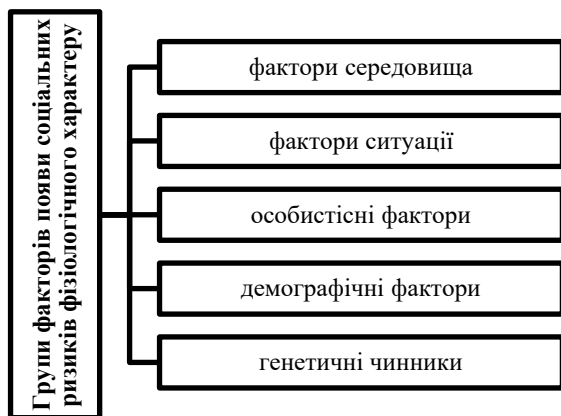

Рисунок 3.2. Групи факторів появи соціальних ризиків фізіологічного характеру

Джерело: побудовано на основі².

Чинники соціальних ризиків поведінкового типу

Поведінкові ризики — це група ризиків, які виникають внаслідок певних дій людини. Іншими словами, причинами їх виникнення є рішення та вчинки конкретних людей, що діють як самостійні особи. Такі ризики можуть бути як мотивовані, так і немотивовані рішеннями індивідів чи групи осіб³.

Приклади поведінкових ризиків: алкоголізм, наркоманія, корупція, злочинність, некеровані масові протести, тероризм, злиденність та ін.

Чинники, що впливають на виникнення поведінкових ризиків, поділяють на зовнішні і внутрішні (рис. 3.3). Серед зовнішніх чинників виділяють економічні, соціальні, політично-правові та

¹ Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАНУ. Київ, 2019. 472 с. С. 138.

² Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація... С. 141.

³ Там же. С. 76.

глобалізаційні, а серед внутрішніх — інтраособистісні (психічні, соціальні, органічні / вроджені властивості особистості) і мотиви.

Основні види мотивів умовно можна розділити на чотири групи: 1) мотиви, в основі яких лежать біологічні потреби; 2) мотиви, в основі яких лежать соціальні потреби; 3) мотиви, в основі яких лежать матеріальні потреби; 4) мотиви, в основі яких лежать духовні потреби.

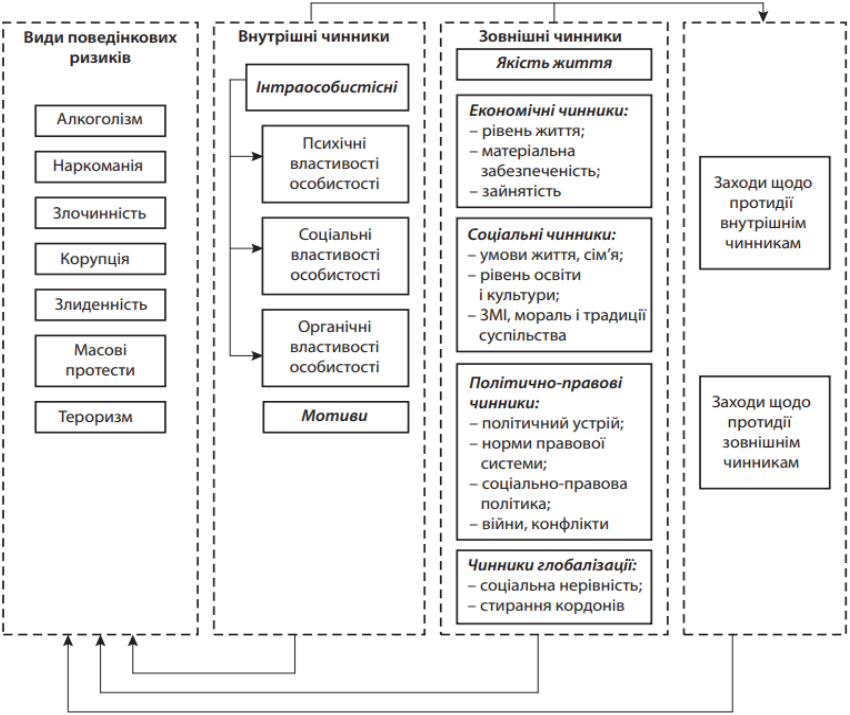

Рисунок 3.3. Система чинників, що впливають на ризики поведінкового типу

Джерело: ¹.

3-поміж поведінкових чинників можна виділити: «мораль, сім'ю, віру, культуру, існування можливості вибору, світогляд,

¹ Березіна С. Б. Чинники і механізми формування соціальних ризиків поведінкового типу. *Бізнес Інформ*. 2018. № 7. С. 264–272. URL: https://www.business-inform.net/export_pdf/business-inform-2018-7_0-pages-264_272.pdf (С. 267).

мотивації, страхи, бажання, самовизначення та самовираження, стиль, спосіб, умови та рівень життя, освіченість і роботу, дійсність, внутрішньоособистісні переконання і цінності, форми та способи владного дозволу і примусу, методи контролю свободи людини, організацію суспільства, колектив, громадські орієнтації й установки та, мабуть, найголовніше — інтелект і волю»¹.

3.4. Чинники соціальних ризиків за природою походження

Між всіма елементами тріади сталого розвитку існує тісний взаємозв'язок, тобто збій у діяльності однієї з них спричиняє негаразди в іншій. Таким чином прослідковується двостороння співзалежність.

Нагадаємо, що

👉 **сталий розвиток** — це органічний розвиток трьох середовищ (соціального, економічного та екологічного) у поєднанні із раціональним використанням наявних ресурсів, що дозволяє забезпечити потреби наявного населення і не ставить під загрозу виживання наступних поколінь.

Отже, сталий розвиток передбачає збалансовану взаємодію соціальної, економічної та екологічної складових, що сприяє гармонійному розвитку суспільства. Однак порушення цього балансу може створювати нові соціальні ризики, які формуються під впливом різних чинників (економічних, екологічних, демографічних, політичних, соціокультурних) (рис. 3.4).

Економічні чинники соціальних ризиків відіграють визначальну роль у формуванні нестабільності в суспільстві, оскільки безпосередньо впливають на рівень добробуту населення, можливості зайнятості, доступ до соціальних благ та якості життя.

До основних економічних чинників соціальних ризиків відносять:

➤ *економічну кризу та рецесію* (падіння ВВП, скорочення виробництва, банкрутство підприємств і фінансові проблеми бізнесу призводять до зростання рівня безробіття, зменшення доходів населення, збільшення соціальної напруги та посилення ризику бідності);

➤ *безробіття та нестабільність на ринку праці* (високий рівень безробіття, розповсюдження нестандартних форм зайнятості [тимчасова, неофіційна, неповна] знижують фінансову захищеність громадян, сприяють збільшенню нерівності та зростанню соціальних конфліктів);

¹ Яценко М. М. Детермінанти правової поведінки. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки*. 2014. №807. С. 245–249. (С. 246).

Економічні	Економічна криза та рецесія; безробіття та нестабільність ринку праці; інфляція та зниження купівельної спроможності; бюджетний дефіцит та скорочення соціальних витрат; нерівномірний розподіл доходів та соціальна нерівність
Екологічні	Забруднення навколишнього середовища (забруднення повітря, води, ґрунтів); природні катастрофи та кліматичні зміни; доступність чистої води та якість продуктів харчування; дефіцит природних ресурсів та наявність природних багатств
Демографічні	Старіння населення; зниження/зростання народжуваності; міграційні процеси; високий рівень смертності та скорочення тривалості життя; зміни в структурі домогосподарств; урбанізація; нерівномірність демографічного розвитку регіонів; збільшення кількості розлучень
Соціокультурні	Міграційні процеси; деградація системи освіти; посилення соціальної ізоляції та атомізація суспільства; зміни в системі цінностей та моральних орієнтацій
Політичні	Нестабільність здійснення політики; корупція; військові конфлікти; геополітичні суперечки; низька залученість громадськості до прийняття рішень

Рисунок 3.4. Чинники соціальних ризиків за природою походження

➤ *інфляцію та зниження купівельної спроможності* (зростання цін на товари і послуги без відповідного підвищення рівня доходів населення призводить до зниження реальних доходів, погіршення життєвого рівня та підвищення ризику соціального відчуження);

➤ *бюджетний дефіцит та скорочення соціальних витрат* (обмежені фінансові ресурси держави можуть зумовлювати зменшення фінансування соціальних програм, освіти, охорони здоров'я та пенсійного забезпечення, що ускладнює доступ населення до життєво важливих послуг);

➤ *нерівномірний розподіл доходів та соціальна нерівність* (посилення диспропорцій між різними соціальними групами сприяє соціальній напруженості, збільшенню ризику протестних

настроїв, маргіналізації певних верств населення та зростанню рівня злочинності).

Також економічні чинники прямо впливають на можливість людини реалізувати конституційне право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

Екологічні чинники соціальних ризиків пов'язані з деградацією довкілля, кліматичними змінами і впливом природних катастроф на суспільство. Такі чинники можуть безпосередньо впливати на здоров'я, умови життя й економічну стабільність населення. Серед основних екологічних чинників соціальних ризиків виділяють:

➤ *забруднення навколишнього середовища* (викиди промислових підприємств, забруднення повітря, води та ґрунтів можуть спричиняти зростання рівня різного роду захворювань, зокрема і хронічних, зниження тривалості життя, підвищення витрат на медичне обслуговування, а також еміграцію населення спричинену непридатністю території до проживання);

➤ *кліматичні зміни* (глобальне потепління, екстремальні погодні явища [посухи, повені, урагани] спричиняють руйнування інфраструктури, зниження врожаїв, втрату житла та економічні труднощі, що веде до збільшення рівня міграції та соціальної нестабільності);

➤ *природні катастрофи* (землетруси, повені, пожежі та ін. стихійні лиха можуть мати катастрофічний вплив на життєві умови населення, спричиняючи економічні втрати, руйнування інфраструктури, загострення гуманітарних криз та посилення інших соціальних ризиків);

➤ *доступність чистої води та якість продуктів харчування* (недоступність питної води та харчових продуктів, а також їх низька якість, можуть погіршити умови життя, що підвищує рівень бідності та безробіття; люди з обмеженим доступом до здорової їжі і чистої води мають менші шанси на освіту, кваліфікацію, а отже, і на стабільну роботу; це підвищує рівень соціальної ізоляції та невдоволення серед таких верств населення; низька якість продуктів харчування може призвести до зниження працездатності, що негативно позначається на економічному розвитку та соціальному благополуччі);

➤ *дефіцит природних ресурсів* (виснаження водних, земельних та енергетичних ресурсів загострює конкуренцію за доступ до них, підвищення цін на життєво необхідні товари та посилення соціальної напруги);

➤ *наявність природних багатств* може стати причиною зародження злочинності та поширення корупції.

Демографічні чинники. Основними демографічними чинниками є:

- *старіння населення* (може спричинити додаткове навантаження на працездатне населення, систему соціального захисту);

- *зниження / зростання народжуваності* (демографічний вибух призводить до проблем із забезпечення базових потреб — їжа, одяг, житло, спричиняє нерівномірний розвиток регіонів, існує ризик зростання кількості соціальних конфліктів; скорочення чисельності населення призводить до занепаду, зокрема і соціальної інфраструктури);

- *міграційні процеси* (збільшується навантаження на економіку приймаючої країни / регіону; збільшення кількості мігрантів / біженців може негативно вплинути на соціально-психологічні настрої корінних жителів; масова еміграція може призвести до дефіциту робочої сили);

- *високий рівень смертності та скорочення тривалості життя при народженні* (призводить до скорочення кількості осіб, що входять до складу робочої сили, що спричиняє зменшення соціально-економічного потенціалу та підвищення витрат на систему охорони здоров'я);

- *зміни в структурі домогосподарств* (в Україні спостерігається тенденція до зменшення розміру сімей та збільшення частки одиноких сімей, що підвищує потреби у додатковому соціальному захисті, виникають нові вимоги до житлової політики, зокрема житлових програм);

- *урбанізація* (зростання соціально-економічної диспропорції між регіонами);

- *нерівномірність демографічного розвитку регіонів* (породжує нерівномірність соціально-економічного розвитку — більш розвинені та менш розвинені території);

- *збільшення кількості розлучень* (розлучення є результатом розпаду сім'ї, внаслідок чого можуть виникати такі ризики як малозабезпеченість, поява девіантної поведінки).

Соціокультурні чинники соціальних ризиків пов'язані зі змінами у суспільних цінностях, традиціях, рівні освіти, культурних орієнтаціях та соціальній взаємодії. Такі чинники можуть значною мірою впливати на формування соціальних конфліктів та загострення соціальної нестабільності. До них належать:

- *міграційні процеси* (масові міграційні потоки можуть спричиняти культурні конфлікти, зміну соціальної структури суспільства, зростання напруженості між місцевими мешканцями та новоприбулими групами населення);

➤ *деградація системи освіти* (зниження якості освіти, обмежений доступ до знань та низький рівень грамотності можуть посилювати соціальну нерівність, сприяти збільшенню безробіття та зменшенню соціальної мобільності);

➤ *посилення соціальної ізоляції та атомізація суспільства* (руйнування традиційних форм соціальної взаємодії, зменшення довіри між людьми, поширення індивідуалізму можуть призводити до соціальної відчуженості та зростання рівня депресії, самотності та психосоціальних проблем);

➤ *зміни в системі цінностей та моральних орієнтацій* (втрата моральних орієнтирів, поширення девіантної поведінки [насильство, злочинність, наркоманія] можуть дестабілізувати суспільство та підвищувати рівень соціальних ризиків).

Політичні чинники. Перш за все політичні чинники пов'язані із функціонуванням політичної системи та діяльністю органів державної влади. Політика як сфера діяльності людини, без перебільшення, відіграє надзвичайно важливу роль у розвитку суспільства. Стосовно країни політика може бути як внутрішня (регулювання функціонування різних систем всередині країни), так і зовнішня (взаємодія та співпраця із зарубіжними партнерами).

Щодо чинників, які мають місце в політичному контексті, варто вказати такі:

➤ *нестабільність здійснення політики* (часта зміна керівників у сукупності із непослідовністю дій може спричинити колапс у розумінні напрямку руху і розвитку країни / регіону, що в результаті може вплинути на загальні негативні настрої суспільства, появу невдоволення, протесту);

➤ *корупція в органах державної влади* (породжує недовіру з боку суспільства, підвищує соціальну напруженість, знижує ефективність державного управління);

➤ *військові конфлікти* (є причиною виникнення та загострення різного роду соціальних ризиків);

➤ *геополітичні суперечки* (обмеження, санкції з боку інших держав можуть створювати нові соціальні виклики);

➤ *низька залученість громадськості до прийняття рішень* (обмеження залучення громадськості або ж дії, які суперечать загальносуспільній думці і настроям, можуть створювати соціальні ризики).

Усі чинники соціальних ризиків є взаємопов'язаними та комплексно впливають на соціальну стабільність суспільства.

3.5. Матриця Хеддона

У контексті висвітлення цієї теми, присвяченої чинникам, слід звернути увагу на інструмент, що має назву матриця Хеддона. Її основне призначення — ідентифікація чинників, які впливають на ризик виникнення небезпечних ситуацій або їхніх наслідків, на основі поділу впливу за етапами події. Матриця Хеддона є відображенням двомірної матриці, зокрема містить фази і групи чинників. У такий спосіб за допомогою простої ілюстрації можна відобразити групи чинників, які впливають на різних етапах протікання певної ситуації.

Матриця Хеддона дозволяє розробити низку заходів, що покликані зменшити завдану шкоду (наприклад, медицина, погодні явища). Поділ чинників дає можливість розробити стратегію поведінки: *по-перше*, до настання події, тобто її попередити; *по-друге*, коли подія вже відбувається, то необхідно реагувати і діяти в моменті; *по-третє*, після того, як подія відбулася, слід вжити заходів, які б пом'якшили або зменшили негативні наслідки.

Основний принцип матриці Хеддона базується на комбінації стратегій втручання на конкретному етапі. Дієвість матриці доведена практикою. Наприклад, в основі стандартів безпеки автомобільних транспортних засобів США лежить підхід Хеддона, який дозволив врятувати 328 551 життів протягом 1960—2002 рр. Також матриця Хеддона застосовується і в Плані дій транспорту Лондона з безпеки дорожнього руху до 2020 р.

А. Девіс¹

Матриця Хеддона є корисним інструментом для прийняття зважених управлінських рішень, оскільки використовується для ідентифікації чинників, що впливають на ризик і, по суті, є інтеграцією чинників, з одного боку, і конкретних дій — з другого. Матрицю на прикладі ризику дорожньо-транспортної пригоди подано у табл. 3.1.

Як бачимо, у матриці представлено можливі чинники за трьома групами (людина, транспортний засіб, навколишнє середовище) для кожної фази аварії: чинники, що мають місце на початку аварії, тобто попереджають про те, що аварія може відбутися, на другій фазі — у процесі самої аварії — подано чинники, що можуть

¹ Davis A. Kinetic Energy Management, Haddon's Matrix, and Road Safety. 2015. URL: <https://surl.li/izirea>

допомогти зменшити наслідки, на третій фазі — відповідно чинники, які мають значення після аварії.

Таблиця 3.1

**МАТРИЦЯ ХЕДДОНА НА ПРИКЛАДІ ФАКТОРІВ РИЗИКУ
ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНОЇ ПРИГОДИ**

Фаза	Процес	Фактори, що залежать від		
		Людини	Транспортного засобу та обладнання	Навколишнього середовища
До аварії	Попередження аварії	• інформованість; • поведінкові установки; • проблеми зі здоров'ям; • поліцейський контроль	• експлуатаційна придатність дороги; • освітлення; • стан гальмівної системи; • дотримання швидкісного режиму	• дизайн та розмітка дороги; • обмеження швидкості; • споруди і пристрої для пішоходів
Під час аварії	Попередження травмування під час аварії	• використання ременів безпеки; • проблеми зі здоров'ям	• наявність та використання ремнів безпеки; • інші пристосування для забезпечення безпеки; • протиаварійний дизайн автомобіля	• дорожні об'єкти, що запобігають аварії
Після аварії	Підтримка життя	• навички надання першої допомоги; • доступність медичної допомоги	• легкий доступ до місця події; • ризик загоряння	• наявність служб порятунку; • наявність заторів на дорогах

Джерело: ¹.

Терміни та поняття

Чинники
Фізіологічні ризики
Поведінкові ризики
Економічні чинники
Екологічні ризики
Сталий розвиток

¹ Ткаченко І. О. Ризики у транспортних процесах : навч. посібник; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2017. 114 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/154806543.pdf> С. 14.

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність чинників соціальних ризиків?
2. Які чинники є джерелом виникнення демографічних ризиків?
3. Які чинники є джерелом виникнення соціальних ризиків у сфері зайнятості населення?
4. Які чинники є джерелом виникнення соціальних ризиків у системі освіти?
5. Які чинники є джерелом виникнення соціальних ризиків у системі забезпечення правопорядку?
6. Які чинники є джерелом виникнення соціальних ризиків фізіологічного типу настання?
7. Які чинники є джерелом виникнення соціальних ризиків поведінкового типу?
8. Які економічні чинники впливають на виникнення соціальних ризиків?
9. Які екологічні чинники впливають на виникнення соціальних ризиків?
10. Які соціокультурні чинники впливають на виникнення соціальних ризиків?

Тести для самоперевірки

1. Який чинник є зайвий, тобто не належить до групи чинників за функціональною ознакою:
 - а) чинники ризиків у сфері зайнятості населення;
 - б) чинники ризиків у сфері охорони здоров'я;
 - в) чинники ризиків в системі освіти;
 - г) чинники ризиків поведінкового типу.
2. Який чинник є зайвий, тобто не належить до групи чинників за типом настання:
 - а) чинники соціальних ризиків ймовірнісного типу настання;
 - б) чинники соціальних ризиків поведінкового типу;
 - в) чинники соціальних ризиків фізіологічного типу настання;
 - г) чинники ризиків у сфері зайнятості населення.
3. Який чинник є зайвий, тобто не належить до групи чинників за природою походження:
 - а) економічні чинники;
 - б) екологічні чинники;
 - в) демографічні чинники;
 - г) поведінкові чинники.
4. Скільки фаз містить матриця Хеддона:
 - а) дві;
 - б) три;
 - в) п'ять;
 - г) сім.

5. На якому принципі ґрунтується матриця Хеддона:

- а) узгодженості факторів;
- б) комбінація стратегій;
- в) синергійний;
- г) виключення зайвого.

Питання для дискусії

1. Вплив міграційних процесів (імміграції та еміграції) на ризики у сфері освіти; демографічні ризики; ризики у системі правопорядку.

Завдання до теми 3

Завдання 3.1. Підготувати презентацію за обраною темою. Презентація обов'язково повинна містити візуалізацію (рисунки, схеми, графіки). Для представлення аналітичної частини дослідження необхідно користуватись статистичними даними, зокрема сайту Державної служби статистики України. Орієнтовний обсяг — 10 слайдів.

Перелік тем для презентацій:

- 1. Чинники демографічних ризиків.
- 2. Чинники ризиків у сфері зайнятості населення.
- 3. Чинники ризику бідності.
- 4. Чинники ризиків у сфері охорони здоров'я України.
- 5. Чинники ризиків у системі національної освіти.
- 6. Чинники ризиків у системі правопорядку в Україні.
- 7. Чинники соціальних ризиків фізіологічного типу настання.
- 8. Чинники соціальних ризиків поведінкового типу.

Завдання 3.2. Обрати один із соціальних ризиків (див. перелік у розділі 3). Дослідити чинники, що на нього впливають, обґрунтувати їх перелік. Представити схематичне відображення взаємозв'язків між чинниками. Коротко описати цю залежність.

Завдання 3.3. Побудувати матрицю Хеддона, зобразивши ризик травмування на робочому місці працівника.

Література для поглибленого вивчення

1. Безпека життєдіяльності та охорона праці. Навчальний посібник для здобувачів вищої освіти із галузі знань 08 «Право», спеціальність 081

«Право». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 219 с.

2. Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис.... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с.

3. Копитко М. І., Літвін Н. М. Деструктивні чинники середовища функціонування соціально-економічних систем. *Вчені записки Університету «КРОК»*. Серія : Економіка. 2017. Вип. 46. С. 4–15. URL: https://library.krok.edu.ua/media/library/category/statti/litvin_0004.pdf

4. Лопушняк Г. С., Шандар А. М. Проблема бідності сільського населення України як складне соціально-економічне явище. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2017. № 2. С. 151–160. URL: <https://surl.li/dzgchl>

5. Сторожук А. К., Шандар А. М. Причини міграції населення України. *Соціоекономіка та менеджмент: стан, тенденції, управлінські рішення* : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених, 11 травня 2022 р. у 2-х частинах. Частина 2. Київ : КНЕУ, 2022. С. 212–215.

6. Шандар А. М., Болобан А. С. Обґрунтування ризиків у сфері вищої освіти. *Наукові горизонти XXI століття: мультидисциплінарні дослідження*: зб. міжнар. наук. конф., 16–17 травня 2024 р. м. Переяслав, 2024. С. 837–841.

7. Шандар А. М. Діагностика впливу факторів на рівень бідності сільського населення України. *Економіка, фінанси та управління: теорія та практика* : зб. міжнар. наук. конф., 30 травня 2017 р. м. Полтава, 2014. С. 90–94.

8. Шандар А. М., Козін М. В. Соціальні ризики у сфері зайнятості: сутність та чинники виникнення. *Сучасні управлінські та соціально-економічні аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання в умовах трансформації публічного управління* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10 листопада 2023 р. Одеса : Національний університет «Одеська політехніка», 2023. С. 171–173. URL: https://economics.net.ua/files/science/admin_men/2023/tezy.pdf

ТЕМА 4

ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ ТА НАПРЯМИ ЇХ МІНІМІЗАЦІЇ

- 4.1. Система оцінювання ризиків.
- 4.2. Методики та методи оцінювання соціальних ризиків.
- 4.3. Інструменти для ідентифікації та аналізу соціальних ризиків.
- 4.4. Особливості оцінювання соціальних ризиків на робочому місці.
- 4.5. Управління соціальними ризиками.

Ключові слова: оцінювання, методи оцінювання, методика, методологія, інтегральна оцінка, індикатор, показник, інструменти мінімізації.

Вивчивши матеріал теми 4 Ви будете:

знати:

- методи оцінювання ризиків;
- методики оцінювання соціальних ризиків;
- інструменти мінімізації соціальних ризиків.

уміти:

- застосовувати методи оцінювання ризиків;
- обґрунтовувати вибір інструментів мінімізації соціальних ризиків.

4.1. СИСТЕМА ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКІВ

Система оцінювання ризиків є невід’ємною частиною управління ризиками в організації, дозволяючи виявляти, оцінювати та контролювати потенційні ризики. Цей процес спрямований на зниження впливу негативних подій та забезпечення безпеки та стабільності діяльності організації.

Загальне оцінювання ризику визначається як «спільний процес ідентифікування ризику, аналізу ризику та оцінювання ризику»¹. Таке оцінювання ризику може проводитися на різних рівнях: організацій, підрозділів, проєктів, видів діяльності чи конкретних ризиків. Це дає змогу менеджерам краще розуміти потенційні загрози та приймати більш обґрунтовані управлінські рішення (рис. 4.1).

Управління ризиками, включно з оцінюванням ризиків, є важливим елементом механізму забезпечення безпеки країни. Україна підтримує політику досягнення Глобальних цілей сталого розвитку, зокрема ціль № 11, яка спрямована на «забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості та екологічної стійкості міст і інших населених пунктів»² до 2030 р. Важливість оцінювання ризиків зростає в умовах необхідності досягнення цих цілей та підвищення стійкості соціальних і економічних систем.

¹ ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику. К.: Мінекономіки розвитку України. 2015. 80 с. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/normdocs/iso_31010.pdf

² Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text>

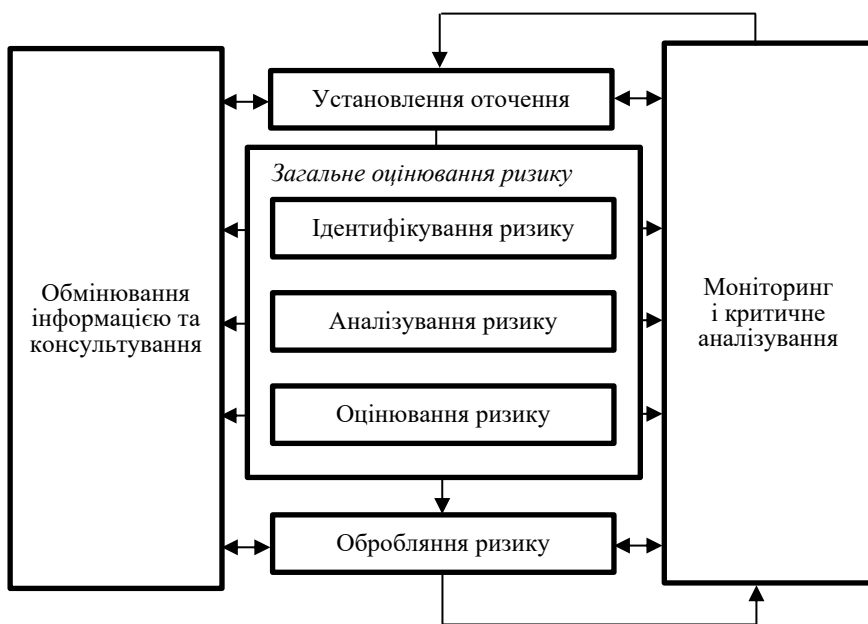

Рисунок 4.1. Внесок загального оцінювання ризику до процесу керування ризиком

Джерело: ¹.

Отже, загальне оцінювання ризику вміщує три послідовні етапи. При цьому перед ідентифікуванням ризику здійснюється установлення оточення, а вже після оцінювання ризику слідує оброблення ризику. Моніторинг і критичне аналізування здійснюється на всіх п'яти етапах роботи з ризиками, що дає змогу менеджеру більш чітко і повно розуміти ситуацію. З іншого боку, важливою є інформаційна складова.

Отже, оцінювання соціальних ризиків — багатогранний процес, який включає різні методики та підходи.

Вибір конкретного методу залежить від характеру ризику, доступних даних та цілей оцінки. Раціональне поєднання якісних і кількісних методів забезпечує найбільш точне та ефективне управління соціальними ризиками.

¹ ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013. Керування... С. 5.

4.2. МЕТОДИКИ ТА МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

Для кращого розуміння змісту даної теми подамо термінологічне пояснення кількох понять.

Метод (від грец. *methodos* — спосіб пізнання) — спосіб досягнення мети, сукупність прийомів та операцій теоретичного, практичного освоєння дійсності, спосіб певним чином організованої людської діяльності.

Методика — це фіксована сукупність прийомів практичної діяльності, що призводить до заздалегідь визначеного результату. Сукупність взаємозв'язаних способів та прийомів доцільного проведення будь-якої роботи.

Методологія (від грец. *methodos* — спосіб пізнання і *logos* — вчення) — вчення про способи організації і побудови теоретичної і практичної діяльності людини.

*Словник з основ наукових досліджень*¹

Як вже зазначалося у попередніх темах, соціальні ризики є потенційними загрозами, що впливають на добробут, здоров'я, безпеку та життєвий рівень населення. Вимірювання імовірності їх виникнення (іншими словами, оцінювання) допомагає виявляти їхні джерела, аналізувати можливі наслідки та розробляти стратегії управління.

Оцінювання соціальних ризиків базується на таких *принципах*:

✓ *комплексність* (оцінка повинна враховувати всі аспекти ризиків, включаючи економічні, екологічні, культурні та соціальні фактори);

✓ *системність* (ризики повинні розглядатися в контексті загальної системи, враховуючи взаємозв'язки між різними факторами);

✓ *адаптивність* (система оцінювання ризиків повинна бути гнучкою, щоб враховувати зміни в зовнішньому середовищі);

✓ *прозорість та участь зацікавлених сторін* (процес оцінювання ризиків має включати думки зацікавлених сторін і бути відкритим для всіх учасників).

¹ Словник з основ наукових досліджень : навч.-метод. вид. / Укл. Н. Ю. Мацай, С. В. Маслійов, Є. В. Попов, О. О. Беседа, О. П. Губська. Факультет природничих наук, Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Старобільськ: 2021. 80 с.

У найпростішому вираженні імовірність виникнення ризику, зокрема і соціального, розраховують за такою формулою¹:

$$p = \frac{n}{N} \quad (4.1)$$

p — імовірність ризику;

n — кількість небезпек, що мають негативний наслідок;

N — можлива кількість небезпек за певний проміжок часу.

Приклад розрахунку

За даними статистики унаслідок дорожньо-транспортних пригод у місті загальною чисельністю 70 тис. ос. (з них 17 тис. — діти) за 2023 р. було травмовано 134 особи, з них 27 дітей. Розрахувати ризик травмування під час дорожньо-транспортної пригоди загальний для всього населення, дорослих та дітей.

Розв'язок:

1) ризик травмування загалом для населення:

$$p_{\text{заг}} = \frac{134}{70000} = 1,91 \cdot 10^{-3} \text{ ос./рік}$$

2) ризик травмування дорослих:

$$p_{\text{заг}} = \frac{134-27}{70000-17000} = 2,02 \cdot 10^{-3} \text{ ос./рік}$$

3) ризик травмування дитини:

$$p_{\text{заг}} = \frac{27}{17000} = 1,59 \cdot 10^{-3} \text{ ос./рік}$$

Відповідь: ризик травмування дітей у досліджуваному місті у 2023 р. є нижчим, ніж ризик травмування дорослих.

Як можемо бачити із прикладу, імовірність настання ризику виражається числом, у залежності від значення якого можна трактувати ризик як знехтуваний (нульовий), прийнятний, максимально прийнятний, гранично допустимий, надмірний (табл. 4.1), які у сукупності складають інтегрований ризик.

¹ Безпека життєдіяльності та цивільний захист [Електронний ресурс]: підручник для студ. спеціальностей з природничих, соціально-гуманітарних наук та інженерно-комунікаційних технологій / О. Г. Левченко, О. В. Землянська, Н. А. Праховнік, В. В. Зацарний; КПІ ім. Ігоря Сікорського. Електронні текстові дані (1 файл: 10,2 Мбайт). Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2019. 267 с. С. 41.

Таблиця 4.1

КЛАСИФІКАЦІЯ РИЗИКІВ У ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ІМОВІРНОСТІ НАСТАННЯ

Назва ризику	Значення ризику
Нульовий ризик (абсолютна безпека)	$R \leq 10^{-7}$
Прийнятний ризик	$10^{-7} < R \leq 10^{-4}$
Максимально прийнятний	може постраждати не більше ніж 5 % видів біогеоценозу
Граничнодопустимий ризик	$10^{-4} < R \leq 10^{-2}$
Надмірний ризик	$R > 10^{-2}$

Джерело: побудовано на основі¹.

Знехтуваний (нульовий ризик) — ризик, який має настільки малий рівень, що перебуває в межах допустимих відхилень природного (фонового) рівня ($R \leq 10^{-7}$).

Прийнятний ризик — такий рівень ризику, який суспільство може дозволити, урахувуючи техніко-економічні та соціальні можливості на певному етапі свого розвитку ($10^{-7} < R \leq 10^{-4}$).

Максимально прийнятним називають ризик, за якого може постраждати не більш ніж 5 % видів біогеоценозу.

Граничнодопустимий ризик — це максимальний ризик, який не повинен перевищувати, незважаючи на очікуваний (соціальний, техніко-економічний) результат ($10^{-4} < R \leq 10^{-2}$).

Надмірний ризик характеризується виключно високим рівнем, який у переважній більшості випадків призводить до негативних наслідків ($R > 10^{-2}$).

Інтегральний ризик — сумарний для населення, соціальних, техногенних і природних об'єктів від усіх можливих негативних подій природного й техногенного походження.

За підходом Березіної С. Б.², ризик визначається як векторна величина R , що складається із трьох елементів: 1) частоти (швидкості потоку ймовірностей) виникнення негараздів Pr ; 2) їх масштабу Sc ; 3) значущості Si .

Рівень ризику за цим підходом визначається за формулою:

$$R = R(Pr, Sc, Si) \quad (4.2)$$

¹ Безпека життєдіяльності та цивільний захист... С. 41.

² Березіна С. Б. Соціальні ризики: чинники та напрями мінімізація: дис. ... д.е.н. : 08.00.07 / Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2019. 472 с. С. 36.

Існує стійка омана, що ризик безпосередньо вимірюється ймовірністю негараздів, вираженою у відсотках. Насправді перший елемент ризику (Pr) вимірюється швидкістю потоку ймовірностей, а одиницею виміру ризику є відсоток, поділений на одиницю часу, наприклад %/рік, %/добу тощо. Якщо існує статистика несприятливих випадків, вона може слугувати підґрунтям для прогнозування ймовірності. Якщо статистики немає, під ймовірністю розуміють суб'єктивний фактор — рівень упевненості прогнозиста. Вимір масштабу кожного несприятливого випадку Sc залежить від конкретної сфери ризиків. Щоб кількісно оцінити масштаб слід: — побудувати прогнозний ряд випадкових чисел; — керуючись власним уявленням про реальні процеси, задати (або обирають) так звану криву щільності ймовірностей; — керуючись даними статистики, задати крайні межі цього ряду; — розрахувати прогнозне значення математичного очікування (або медіану чи нижній квантиль) величини масштабу; — розраховують прогнозну дисперсію випадкової величини (другий центральний момент). Саме дисперсію як рівень невизначеності часто зіставляють з аналізованою категорією, хоча вона — лише один із елементів вектора ризику.

Значущість кожного несприятливого випадку Si вимірюють шляхом зіставлення методом ранжування. Вимір значущості — процедура суб'єктивна. Адекватність показника залежить від кваліфікації експерта, його соціальної спрямованості (ідеологічної, політичної, економічної), історичних умов, у яких відбувається вимір.

Березіна (2019), С. 36–37

Загалом виділяють *кількісне, якісне і комбіноване* оцінювання соціальних ризиків, кожна з яких має в арсеналі відповідний набір методів.

Кількісна оцінка передбачає використання статистичних методів, моделювання, аналізу даних для визначення ймовірності ризику та його впливу.

Якісна оцінка базується на суб'єктивному аналізі експертів, який може включати аналіз сценаріїв, оцінку потенційних наслідків, використання анкетування або інтерв'ю.

Комбінована оцінка соціальних ризиків поєднує кількісні та якісні підходи, що дозволяє отримати більш комплексне розуміння ризиків і розробити ефективні стратегії їх управління.

Усі ці методи дозволяють оцінити соціальні ризики з урахуванням різних аспектів та факторів. Основні з них описані нижче.

Якісні методи оцінювання соціальних ризиків. Передбачають використання експертних оцінок та аналізу якісних даних, що дозволяє отримати розуміння природи соціальних ризиків. До основних якісних методів належать: SWOT-аналіз, аналіз зацікавлених

сторін, метод дерева рішень, фокус-групи та інтерв'ю з експертами (рис. 4.2).

SWOT-аналіз	Оцінює сильні та слабкі сторони, можливості й загрози, пов'язані з конкретним соціальним процесом або явищем. SWOT-аналіз допомагає виявити потенційні соціальні ризики та можливості для їх мінімізації
Аналіз зацікавлених сторін	Дозволяє визначити, які групи людей найбільше піддаються соціальним ризикам, та оцінити вплив ризиків на різні категорії населення. Це корисно для формування цільових стратегій реагування на ризики
Метод дерева рішень	Використовується для моделювання можливих сценаріїв розвитку подій. Дерево рішень допомагає оцінити вплив різних варіантів управлінських рішень на соціальні ризики
Фокус-групи та інтерв'ю з експертами	Проводяться для отримання глибшого розуміння соціальних проблем і ризиків, що дозволяє зібрати думки фахівців та місцевого населення щодо потенційних загроз

Рисунок 4.2. Якісні методи оцінювання соціальних ризиків

Переваги якісних методів:

- *гнучкість* (якісні методи дозволяють досліджувати складні соціальні феномени, враховуючи різні аспекти та нюанси ситуації);
- *глибинний аналіз* (якісні дослідження можуть скласти детальне уявлення про специфічні соціальні процеси, мотивації та переживання людей);
- *врахування контексту* (вони дозволяють краще зрозуміти соціально-культурні фактори, що впливають на ризики, включаючи цінності, традиції та культурні особливості);
- *залучення суб'єктивних оцінок* (якісні методи дозволяють враховувати думки та сприйняття різних соціальних груп, що важливо для комплексного розуміння ризиків);
- *застосування в нових або незнайомих контекстах* (використовуються, коли доступні дані є обмеженими або ризик погано вивчений).

Недоліки якісних методів:

- *суб'єктивність* (оцінки можуть бути залежними від думок і поглядів експертів, що знижує об'єктивність);
- *складність узагальнення* (результати якісних досліджень часто складно застосовувати на ширший контекст або масштаб, оскільки базуються на специфічних випадках);
- *трудомісткість* (збір якісних даних може вимагати значних часових і фінансових витрат, наприклад, проведення інтерв'ю чи фокус-груп);
- *труднощі з відтворюваністю* (результати якісних досліджень складніше перевірити або відтворити, ніж кількісні, що знижує їхню надійність);
- *менше можливостей для стандартизації* (відсутність єдиних критеріїв або шкал для оцінювання ризиків ускладнює порівняння результатів).

Отже, якісні методи більш доречні, коли потрібно глибоко зрозуміти поведінку окремих груп, соціальні процеси або провести аналіз у нових або незнайомих умовах.

Кількісні методи оцінювання соціальних ризиків. Кількісні методи використовують математичні моделі та статистичні дані для оцінки ймовірності настання соціальних ризиків та їхнього впливу. До основних кількісних методів належать: аналіз соціально-економічних показників, моделювання сценаріїв, регресійний аналіз, метод Монте-Карло (рис. 4.3).

Переваги кількісних методів:

- *об'єктивність* (кількісні методи базуються на числових даних, що дозволяє знизити суб'єктивність оцінок; результати можуть бути підтверджені статистичною обробкою);
- *можливість порівняння* (кількісні дані дозволяють порівнювати соціальні ризики в різних регіонах або серед різних соціальних груп; це спрощує виявлення тенденцій і закономірностей);
- *прогнозування* (кількісні методи добре підходять для моделювання майбутніх сценаріїв і прогнозування можливих ризиків на основі минулих даних);
- *аналіз великих обсягів даних* (дає змогу працювати з великими масивами інформації, що актуально в умовах сучасної аналітики [big data]);
- *стандартизація* (можна використовувати стандартизовані показники та індекси, наприклад, рівень безробіття, індекс людського розвитку, що полегшує їхнє використання у міжнародних порівняннях).

Аналіз соціально-економічних показників	Оцінює соціальні ризики на основі статистичних даних, таких як рівень безробіття, рівень бідності; показники соціальної нерівності (джині-коефіцієнт); рівень злочинності; доходи населення, показники захворюваності тощо. Використання таких показників допомагає виявити соціальні ризики та передбачити можливі наслідки
Моделювання сценаріїв	Включає створення математичних моделей, які відображають різні можливі сценарії розвитку ситуації. Це дозволяє оцінити, як зміни в соціально-економічних умовах можуть вплинути на виникнення ризиків
Регресійний аналіз	Використовується для оцінки залежності між різними соціальними факторами та ризиками. Наприклад, можна оцінити, як рівень освіти впливає на ймовірність соціальної напруженості
Метод Монте-Карло	Дозволяє провести імітаційне моделювання ризиків, базуючись на випадковому розподілі можливих результатів. Цей метод використовується для оцінки ймовірності настання різних ризиків у соціальних системах.

Рисунок 4.3. Кількісні методи оцінювання соціальних ризиків

Недоліки кількісних методів:

- *недоступність даних* (іноді важко отримати достовірні кількісні показники через брак даних або їхню неякісну обробку);
- *обмежена гнучкість* (кількісні методи можуть не враховувати нюанси та специфіку окремих ситуацій, тому часто не здатні виявити приховані або нелінійні тенденції);
- *ігнорування контексту* (вони можуть не враховувати соціально-культурний контекст, що важливо для розуміння специфічних соціальних явищ);
- *залежність від якості даних* (якщо інформація неточна або застаріла, результати оцінювання можуть бути некоректними);
- *вузький підхід* (математичні моделі та статистика можуть не охоплювати всі аспекти соціального ризику, особливо суб'єктивні переживання або соціальну динаміку).

Отже, кількісні методи ефективні для аналізу великих обсягів даних, де важливо отримати об'єктивні показники, наприклад, в оцінюванні макроекономічних факторів або демографічних тенденцій.

Комбіновані методи оцінювання соціальних ризиків. Комбіновані методи поєднують якісні та кількісні підходи, що дозволяє забезпечити більш комплексну оцінку соціальних ризиків.

➤ *Метод аналізу таєрів (Tiered analysis).* Використовується для оцінки соціальних ризиків на різних рівнях, починаючи з якісного аналізу для попередньої їх ідентифікації і завершуючи кількісним аналізом для більш детального оцінювання.

➤ *Аналіз витрат і вигод (Cost-Benefit Analysis).* Поєднує кількісну оцінку вартості впливу ризиків з якісним аналізом соціальних наслідків, що дозволяє оцінити доцільність певних управлінських рішень.

➤ *Соціометрія.* Поєднує кількісні дані з якісною оцінкою міжособистісних і групових відносин. Використовується для аналізу соціальних мереж та визначення структурних особливостей суспільства, таких як рівень соціальної згуртованості або маргіналізації. Наприклад, можна аналізувати соціальні зв'язки між людьми, щоб оцінити ризики соціальної ізоляції або виключення певних груп із соціального життя.

➤ *Метод Делфі* передбачає проведення серії опитувань серед експертів, які надають свої оцінки щодо ймовірності та наслідків певних ризиків. Після кожного етапу експерти отримують зведені результати, і їх просять переглянути свої оцінки з урахуванням думок колег. Це дозволяє досягти більш об'єктивної оцінки ризиків за допомогою поступової корекції суб'єктивних оцінок.

➤ *SWOT-аналіз у поєднанні з кількісною оцінкою.* SWOT-аналіз оцінює сильні та слабкі сторони, можливості і загрози (Strengths, Weaknesses, Opportunities, Threats) в контексті соціальних ризиків. Кількісні показники можуть бути використані для оцінки факторів, що включені в SWOT-аналіз. Наприклад, кількісна оцінка рівня безробіття (слабка сторона) або обсягів державної підтримки (сильна сторона) дозволяє краще зрозуміти загальний вплив ризику.

➤ *Мультиатрибутивний підхід* передбачає одночасний аналіз декількох критеріїв при оцінці соціальних ризиків. Використовується для зіставлення різних аспектів ризику, як-от ймовірність, тяжкість наслідків та готовність до реагування. Кількісні дані та якісні експертні оцінки інтегруються в єдину систему, що дозволяє визначити пріоритети у реагуванні на ризики.

➤ *Аналіз сценаріїв та стрес-тестування.* Комбіновані методи включають розробку альтернативних сценаріїв розвитку подій (наприклад, економічних чи соціальних криз) і стрес-тестування

системи на стійкість до цих сценаріїв. Це дозволяє оцінити, наскільки соціальні групи або політики стійкі до можливих ризиків. При цьому використовуються як кількісні показники (економічні дані), так і експертні думки щодо ймовірності реалізації певних сценаріїв.

➤ *Картування соціальних ризиків.* Інтеграція кількісних показників з якісними оцінками дозволяє створювати карти ризиків, що показують географічне поширення соціальних проблем. Наприклад, можна поєднати статистичні дані про рівень безробіття з експертними оцінками рівня соціальної напруги в регіоні, щоб ідентифікувати найбільш вразливі території.

Переваги комбінованих методів:

- *комплексний підхід* (дозволяють врахувати як об'єктивні кількісні показники, так і суб'єктивні фактори);
- *гнучкість* (дають змогу адаптувати оцінку під конкретний контекст або тип ризику);
- *прогностичні можливості* (дозволяють створювати прогнози, що враховують різні сценарії та експертні припущення).

Недоліки комбінованих методів:

- *складність реалізації* (потребують значних ресурсів і часу для проведення аналізу);
- *суб'єктивність* (частина оцінок базується на експертних думках, що може призводити до упередженості);
- *високі вимоги до якості даних* (необхідність надійних кількісних показників і компетентних експертів).

Загалом, комбіновані методи є міцним інструментом для глибокого аналізу соціальних ризиків, оскільки дозволяють врахувати різні аспекти проблеми та забезпечити всебічне розуміння ситуації.

Міжнародний стандарт¹ містить значно більший перелік методів оцінювання ризиків, включаючи і соціальні. Можливість застосування кожного із них на різних етапах загального оцінювання ризику представлено в табл. 4.2.

Також для оцінювання соціальних ризиків можна використати методику розрахунку індикаторів соціальної, демографічної, продовольчої безпеки та макроекономічної безпеки.

¹ ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику. К.: Мінекономіки розвитку України. 2015. 80 с. URL: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf>

Таблиця 4.2

**ЗАСТОСОВНІСТЬ МЕТОДІВ АНАЛІЗУВАННЯ
ДЛЯ ЗАГАЛЬНОГО ОЦІНЮВАННЯ РИЗИКУ**

Методи та засоби аналізування	Процес загального оцінювання ризику				
	Ідентифікування ризику	Аналізування ризику			Оцінювання ризику
		Наслідок	Імовірність	Рівень ризику	
«Мозкова атака»	33	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Структуроване чи напівструктуроване опитування	33	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Метод Дельфі	33	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Переліки контрольних запитань	33	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Попереднє аналізування небезпечних чинників	33	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Дослідження небезпечних чинників і працездатності	33	33	3	3	3
Аналізування небезпечних чинників і критичні точки контролю	33	33	НЗ	НЗ	33
Загальне оцінювання екологічного ризику	33	33	33	33	33
Структурний метод «Що—якщо»	33	33	33	33	33
Аналізування сценаріїв	33	33	3	3	3
Аналізування впливу на діяльність	3	33	3	3	3
Аналізування першопричин	НЗ	33	33	33	33
Аналізування видів і наслідків	33	33	33	33	33
Аналізування дерева відмов	3	НЗ	33	3	3
Аналізування дерева подій	3	33	3	3	НЗ
Аналізування причин і наслідків	3	33	33	3	3
Аналізування причинно-наслідкових зв'язків	33	33	НЗ	НЗ	НЗ

Закінчення табл. 4.2

Методи та засоби аналізування	Процес загального оцінювання ризику				
	Ідентифікування ризику	Аналізування ризику			Оцінювання ризику
		Наслідок	Імовірність	Рівень ризику	
Аналізування рівнів захисту	3	33	3	3	НЗ
Дерево рішень	НЗ	33	33	3	3
Загальне оцінювання надійності людини	33	33	33	33	3
Аналізування за схемою «краватка—метелик»	НЗ	3	33	33	3
Технічне обслуговування, зорієнтоване на забезпечення безвідмовності	33	33	33	33	33
Аналізування паразитних схем	3	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ
Марковське аналізування	3	33	НЗ	НЗ	НЗ
Імітаційне моделювання за методом Монте-Карло	НЗ	НЗ	НЗ	НЗ	33
Бассова статистика і мережі Баєса	НЗ	33	НЗ	НЗ	33
Криві FN	3	33	33	3	33
Показники ризику	3	33	33	3	33
Матриця «наслідок — імовірність»	33	33	33	33	3
Аналізування витрат і вигод	3	33	3	3	3
Багатокритерійне аналізування рішень	3	33	3	33	3

Примітка: 33 — завжди застосовний; НЗ — незастосовний; 3 — застосовний.

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ ДСТУ ІЕС/ISO 31010:2013. Керування ризиком. Методи загального оцінювання ризику. К.: Мінекономіки розвитку України. 2015. 80 с. URL: <https://khoda.gov.ua/image/catalog/files/dstu%2031010.pdf> С. 13–14.

Індикатори соціальної безпеки:

- ✓ частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 % медіанного рівня загальних доходів, *відсотків*;
- ✓ відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, *разів*;
- ✓ відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, *разів*;
- ✓ співвідношення загальних доходів 10 % найбільш і найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), *разів*;
- ✓ частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, *відсотків*;
- ✓ обсяг витратків зведеного бюджету на охорону здоров'я, *відсотків ВВП*;
- ✓ обсяг витратків зведеного бюджету на освіту, *відсотків ВВП*;
- ✓ чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, *осіб на 100 тис. осіб населення*;
- ✓ чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, *осіб на 100 тис. осіб населення*;
- ✓ загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, *відсотків до загальної чисельності постійного населення у віці 6–17 років*;
- ✓ сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, *відсотків*;
- ✓ рівень злочинності (*кількість злочинів на 100 тис. осіб населення*);
- ✓ рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, *відсотків населення відповідної вікової групи*;
- ✓ відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-27 та в Україні, *разів*;
- ✓ відношення середньої вартості 1 кв. м загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати, *разів*.

Індикатори демографічної безпеки:

- ✓ чисельність наявного населення, *відсотків до рівня 1990 року*;
- ✓ очікувана тривалість життя при народженні, *років*;
- ✓ коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року), *на 1 тис. народжених живими*;
- ✓ коефіцієнт природного приросту, *на 1 тис. осіб наявного населення*;
- ✓ частка населення похилого віку в загальній чисельності населення (станом на кінець звітного періоду), *відсотків (коефіцієнт старіння)*;

- ✓ демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, *відсотків*;
- ✓ загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (–) (на 10 тис. осіб).

Індикатори продовольчої безпеки:

- ✓ добова калорійність харчування людини, *тис. ккал*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання м'яса та м'ясних продуктів на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання молока та молочних продуктів на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання яєць на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання олії на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання цукру на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання картоплі на одну особу, *відсотків*;
- ✓ співвідношення обсягів виробництва та споживання овочів та продовольчих баштанних культур на одну особу, *відсотків*.

Індикатори макроекономічної безпеки:

- ✓ різниця між індексами продуктивності праці в Україні та реальної середньомісячної заробітної плати, *відсоткових пунктів*;
- ✓ рівень безробіття (за методологією Міжнародної організації праці), *відсотків*;
- ✓ рівень тривалого безробіття (понад 12 місяців), *відсотків до загальної чисельності безробітних*;
- ✓ індекс споживчих цін (до грудня попереднього року);
- ✓ відношення наявного доходу населення до ВВП, *відсотків*;
- ✓ схильність населення до заощаджень, *відсотків*;
- ✓ відношення обсягів заробітної плати до обсягів соціальних допомог та інших одержаних поточних трансфертів, *разів*;
- ✓ зайнятість населення в неформальному секторі економіки, *відсотків до загальної чисельності зайнятих*.

Для кожного індикатора визначено 5 значень (критичне, небезпечне, незадовільне, задовільне, оптимальне), які сигналізують про певний рівень соціальної, демографічної, продовольчої чи макроекономічної безпеки.

Коли значення того чи іншого індикатора є вищим (для дестимуляторів) або нижчим (для стимуляторів) за оптимальне — можна говорити про наявність відповідного соціального ризику

або навіть загрози чи небезпеки. Якщо значення індикатора вище (для показників-стимуляторів) або нижче (для показників-дестимуляторів):

- критичного або небезпечного значення — слід говорити про існування небезпеки;
- незадовільного — про наявність загрози;
- задовільного — про наявність відповідного ризику;
- оптимального — про ймовірність виникнення відповідного ризику.

Наприклад, у 2023 р. обсяг видатків зведеного бюджету на освіту становив 4,7 % ВВП, що є меншим за задовільне значення цього індикатора (5,5 %). Це свідчить що наявні соціальні ризики у сфері освіти (зниження якості освіти, зменшення рівня доступності до вищої освіти та ін.) через недостатнє фінансування. Для визначення які саме ризики вже існують варто здійснити додатковий аналіз за різними рівнями освіти, регіонами тощо.

У цьому ж році обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я становив 3,3 %, що значно менше ніж небезпечне значення цього індикатора (4,5 %). Це свідчить що у зазначеній сфері наявні проблеми, що призвели до небезпеки (суттєве зниження якості медичних послуг, можливе поширення інфекційних хворіб через недостатні заходи з їх профілактики та лікування, збільшення рівня захворюваності, збільшення смертності через зменшення рівня доступності до медичних послуг та ін.).

У цьому випадку додаткового дослідження потребує вся система охорони здоров'я для виявлення проблем, що спричинені недостатнім фінансуванням.

Деякі з індикаторів залежно від значення можуть бути як стимуляторами, так і дестимуляторами відповідного виду безпеки.

Наприклад, індекс споживчих цін; схильність населення до заощаджень; відношення наявного доходу населення до ВВП.

Детальніше про індикатори та їх значення у додатку Б.

Використання різних методів залежить від цілей дослідження і доступних ресурсів. Можна використовувати один із методів або комбінувати їх для досягнення більш точних і всебічних результатів.

4.3. ІНСТРУМЕНТИ ДЛЯ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ТА АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ

Оцінювання соціальних ризиків супроводжується використанням різних інструментів, які допомагають у зборі, аналізі та інтерпретації даних. Умовно їх можна розділити на дві групи:

- ✓ інструменти для ідентифікації соціальних ризиків;
- ✓ інструменти для аналізу соціальних ризиків.

Інструменти у кожній з цих груп можна розділити на підгрупи: статистичні, соціологічні, інструменти для аналізу даних, моделювання та прогнозування, моніторинг тощо.

Інструменти для ідентифікації соціальних ризиків у більшості випадків є ідентичними з інструментами для їх аналізу, але вони більше спрямовані на виявлення потенційних ризиків, які можуть виникнути на тому чи іншому етапі розвитку суспільства та їх опис.

Наприклад, анкети є інструментом як для ідентифікації соціальних ризиків так і для їх аналізу. З метою ідентифікації ризиків вони використовуються для збору інформації про думки, ставлення та соціальні проблеми населення і дозволяють виявити потенційні ризики, які можуть виникнути у результаті виявлених проблем. Використання цього інструменту для аналізу соціальних ризиків дозволяє зібрати кількісні дані про наявні ризики. Зокрема, анкети можуть включати питання про рівень доходів, доступ до освіти, охорони здоров'я та ін.

Статистичні інструменти (рис. 4.4) є базовими у вимірюванні, аналізі та прогнозуванні соціальних ризиків. Їх використання дає змогу отримати кількісні дані, які служать основою для прийняття рішень.

Статистичні інструменти покликані виконувати 3 основні завдання.

- *Збір даних.* Статистика дозволяє систематизувати інформацію про явища та процеси, які впливають на суспільство. Наприклад, рівень безробіття, рівень зайнятості, показники злочинності чи демографічна структура населення.

- *Аналіз тенденцій.* За допомогою таких методів, як регресійний аналіз чи кореляційне моделювання, можна виявити причинно-наслідкові зв'язки між різними аспектами соціальних ризиків.

- *Прогнозування.* Використовуючи індекси ризиків чи ймовірнісні моделі, аналітики оцінюють можливі сценарії розвитку ситуацій

та розробляють рекомендації щодо їх запобігання. Наприклад, статистичний аналіз показників міграції дозволяє оцінити ризики переважання соціальних служб у регіоні, а аналіз економічних показників допомагає спрогнозувати ймовірність виникнення масового безробіття.

Програмне забезпечення для аналізу даних	SPSS, R, Stata. Програмне забезпечення для статистичного аналізу, яке дозволяє виконувати різноманітні статистичні тестування (регресійний аналіз, кореляційний аналіз, аналіз варіантності тощо) для виявлення зв'язків між змінними та оцінки ризиків
Національні та міжнародні бази даних	Державна служба статистики України, Світовий банк, Eurostat. Ці бази містять дані про соціально-економічні показники, які можуть бути використані для аналізу ризиків
Індекси та показники соціальних ризиків	Індекс людського розвитку, індекс соціальної нерівності, рівень бідності, рівень безробіття, які використовуються як індикатори соціальних ризиків. Вони дозволяють вимірювати ступінь уразливості населення до різних ризиків

Рисунок 4.4. Статистичні інструменти для оцінювання соціальних ризиків

SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) — програмне забезпечення для статистичного аналізу даних, особливо популярне в соціальних науках, який використовують для обробки, аналізу та візуалізації статистичних даних. R — мова програмування і середовище для статистичних обчислень та графіки. Вона має відкритий вихідний код і широко використовується в наукових дослідженнях, включаючи соціальні науки, для аналізу даних і візуалізації. Stata — програмне забезпечення для статистичного аналізу, управління даними та створення графіків. Воно використовується для аналізу даних у багатьох галузях, таких як соціологія, економіка та епідеміологія.
--

Соціологічні інструменти (рис. 4.5) орієнтовані на вивчення суб'єктивних аспектів соціальних ризиків — сприйняття, ставлення та поведінкових моделей різних груп населення.

Опитування та анкети	Використовуються для збору інформації про думки, ставлення та соціальні проблеми населення. Дозволяють зібрати інформацію про можливість виникнення потенційних ризиків, а також кількісні дані про вже наявні соціальні ризики. Анкети можуть включати питання про рівень доходів, доступ до освіти, охорони здоров'я та ін.
Глибинні інтерв'ю	Обговорення в невеликих групах, що дозволяє отримати якісні дані про сприйняття соціальних ризиків. Це також дає змогу дослідити нюанси і контекст ризиків через особисті переживання учасників
Фокус-групи	Обговорення у невеликих групах дозволяють виявити нові або непомітні ризики через обговорення особистого досвіду учасників. Використання фокус-груп дозволяє отримати інформацію про суб'єктивне сприйняття соціальних ризиків та їхнього впливу на життя людей
Експертні оцінки	Процес збору і аналізу думок, знань і досвіду фахівців у певній галузі для формування обґрунтованих висновків або прогнозів. Експертні оцінки можуть бути отримані під час інтерв'ю, опитування, фокус-групи та ін. Використовуються для ідентифікації соціальних ризиків, оцінки ймовірності їх виникнення та впливу. Також експертні оцінки можуть застосовуватися для підтвердження або спростування існуючих теорій і припущень щодо соціальних ризиків. Можуть використовуватися під час розробки рекомендацій щодо управління ризиками. Залучення незалежних експертів може підвищити об'єктивність і надійність оцінки ризиків.

Рисунок 4.5. Соціологічні інструменти для оцінювання соціальних ризиків

Основні напрями використання соціологічних інструментів:

- *опитування та анкетування* (дозволяють зібрати інформацію про те, як люди оцінюють рівень загроз у своєму середовищі, наприклад, загрози безпеці чи соціальній стабільності, загрози втрати роботи чи погіршення здоров'я);
- *фокус-групи* (використовуються для вивчення специфічних проблем у вузьких групах, таких як молодь, пенсіонери чи переселенці, що дозволяє виявити потенційні ризики, характерні для цих категорій);

- *соціальні експерименти* (дозволяють аналізувати реакції людей у контрольованих умовах для прогнозування поведінки в реальних ситуаціях ризику).

Соціологічні методи є особливо важливими у випадках, коли кількісні дані не дозволяють повною мірою оцінити соціальні ризики. Наприклад, статистика може вказувати на високий рівень злочинності, але лише соціологічні дослідження можуть з'ясувати причини такого явища.

Моніторингові інструменти (рис. 4.6) використовують для безперервного збору, аналізу та інтерпретації даних, спрямованих на своєчасне виявлення загроз і запобігання їх негативним наслідкам.

Індикаторний моніторинг	Застосовується для регулярного спостереження за ключовими індикаторами соціальних ризиків, такими як рівень безробіття, рівень життя, доступність медичних послуг тощо
Системи раннього попередження	Це автоматизовані системи, які використовуються для виявлення ознак соціальних ризиків на ранніх етапах. Вони включають моніторинг новин, соціальних медіа та статистичних даних
Аналіз соціальних медіа та новин	Використовується для відстеження громадської думки та виявлення сигналів потенційних соціальних ризиків, таких як масове невдоволення або соціальні рухи. Аналіз медіа дозволяє визначити, які проблеми викликають найбільший резонанс

Рисунок 4.6. Моніторингові інструменти

Інструменти для аналізу даних (рис. 4.7) призначені для вивчення динаміки показників у часі, виявлення змін, тенденцій, трендів і потенційних наслідків у разі настання певної події у результаті прояву відповідного соціального ризику.

Аналіз часових рядів	Використовується для вивчення динаміки соціальних ризиків у часі. Наприклад, зміни рівня бідності або безробіття за певний період. Це дозволяє оцінювати тенденції та прогнозувати майбутні ризики
Трендовий аналіз	Використовується для виявлення змін у соціально-економічних показниках протягом певного періоду. Наприклад, зростання безробіття або рівня бідності може свідчити про збільшення ризику соціальної напруженості
Кластерний аналіз	Використовується для групування даних з метою виявлення схожих характеристик або аномалій у різних соціальних групах або регіонах. Це допомагає визначити, де і серед яких груп існують підвищені ризики
Геоінформаційні системи (ГІС)	Забезпечують просторовий аналіз соціальних ризиків. Картографічний аналіз. Використовується для візуалізації соціальних ризиків у географічному контексті. <i>Наприклад, картографування рівня бідності, злочинності або доступу до медичних послуг може виявити проблемні регіони з підвищеними соціальними ризиками.</i> Просторовий аналіз. Дозволяє ідентифікувати соціальні ризики шляхом аналізу розташування різних соціальних груп, інфраструктури та ресурсів. Це допомагає визначити області, які можуть бути більш уразливими до соціальних проблем.
Аналіз соціальних мереж	Використовується для дослідження структурних характеристик соціальних груп, взаємозв'язків між людьми та поширення інформації. Це дає змогу оцінити вплив соціальних ризиків на різні групи населення.

Рисунок 4.7. Інструменти для аналізу даних

Інструменти для моделювання та прогнозування (рис. 4.8) є важливими для оцінювання соціальних ризиків, оскільки дозволяють передбачити розвиток подій, оцінити наслідки ризиків і запропонувати ефективні заходи реагування.

Кількісні індикатори та порогові значення (рис. 4.9) дозволяють визначити рівень ризиків у різних сферах суспільного життя. Кількісні індикатори — це числові показники, які вимірюють певні аспекти соціальної сфери. Вони забезпечують можливість моніторингу

тенденцій, порівняння між регіонами чи соціальними групами та визначення потенційних ризиків (наприклад, індекси вразливості). Порогові значення визначають граничні рівні кількісних індикаторів, за якими оцінюється ступінь ризику, слугуючи орієнтиром для виявлення критичних ситуацій і прийняття рішень щодо їх вирішення.

Економетричні моделі	Використовуються для аналізу впливу різних факторів на соціальні ризики. Моделі регресії та кореляції дозволяють виявити зв'язки між соціально-економічними змінними та оцінити їх вплив на рівень ризиків.
Сценарне моделювання	Створення можливих сценаріїв розвитку соціальних ризиків дозволяє оцінити їх вплив за різних умов. Сценарне моделювання допомагає передбачити можливі негативні наслідки змін у соціально-економічній або політичній ситуації, а також планувати стратегії реагування на можливі загрози.
Стрес-тестування	Використовується для оцінки стійкості системи до соціальних ризиків. Може включати перевірку стійкості соціальних систем до зовнішніх стресів (економічних криз, природних катастроф, збройних конфліктів тощо). Допомагає виявити потенційні ризики та слабкі місця в соціальній системі, а також оцінити рівень вже наявного ризику.

Рисунок 4.8. Інструменти для моделювання та прогнозування

Порогові значення	Визначення критичних значень соціальних показників, за яких починають виникати ризики. <i>Наприклад, певний рівень безробіття може бути пороговим значенням, що вказує на підвищений ризик соціальної напруги.</i>
Індекси вразливості	Розробка спеціальних індексів, які дозволяють оцінити вразливість населення до соціальних ризиків. Це можуть бути індекси соціального благополуччя, бідності або індекси гендерної нерівності.

Рисунок 4.9. Кількісні індикатори та порогові значення

Інструменти для аналізу політичних рішень (рис. 4.10) допомагають оцінити ефективність, наслідки та доцільність ухвалених заходів.

Оцінка впливу політик	Аналіз впливу державних політик на соціальні ризики дозволяє ідентифікувати потенційні загрози, пов'язані з недостатньою ефективністю політичних заходів. Може здійснюватися за допомогою таких методів: аналізу витрат та вигод, SWOT-аналізу, PESTEL-аналізу та інших. Наприклад, аналіз витрат та вигод використовується для оцінки ефективності програм з управління соціальними ризиками, щоб визначити, які заходи можуть знижувати ризики, а SWOT-аналіз для оцінювання сильних і слабких сторін, можливостей і загроз, пов'язаних з політичним рішенням.
Експост-аналіз	Оцінка реальних наслідків рішення після його впровадження
Політичний дискурс-аналіз	Використовується для аналізу суспільного ставлення до політичних реформ та вивчення впливу медіа на формування громадської думки. Наприклад, аналіз дискурсу навколо запровадження військового збору допомагає оцінити суспільну підтримку такого рішення
Big Data та штучний інтелект	Дозволяють вивчати вплив політичних рішень у режимі реального часу. Використовуються для моніторингу реакцій громадян у соціальних мережах та вивчення трендів і настроїв за допомогою аналізу великих масивів даних

Рисунок 4.10. Інструменти для аналізу політичних рішень

Поєднання інструментів дозволяє забезпечити комплексний підхід до оцінювання соціальних ризиків. Наприклад, поєднання статистичних і соціологічних разом створюють основу для розробки ефективних стратегій управління ризиками. Статистика забезпечує точність і об'єктивність, тоді як соціологія дає можливість врахувати суб'єктивні чинники.

4.4. ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНЮВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ НА РОБОЧОМУ МІСЦІ

Оцінювання соціальних ризиків на робочому місці є важливим елементом управління безпекою праці та загальним підходом до забезпечення благополуччя співробітників, адже ймовірність їх виникнення та поглиблення може впливати на психоемоційний стан працівників, їхню продуктивність, а також атмосферу в колективі.

Вимоги до необхідності запобігання появі соціальних ризиків та їх мінімізації містяться у низці міжнародних документів, які, як і багато інших держав, Україна ратифікувала.

*Конвенція про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище*¹ мету національної політики в цій сфері — запобігати нещасним випадкам і шкоді здоров'ю, що можуть виникнути внаслідок трудової діяльності. Це передбачає мінімізацію причин небезпек, властивих виробничому середовищу, настільки, наскільки це практично можливо. Відповідно до ст. 16 цього документа, роботодавець зобов'язаний забезпечити безпечність робочих місць, включаючи механізми, обладнання, процеси, захист від шкідливих речовин та надання захисних засобів.

Крім того, існують документи, що регулюють ризики робочого середовища, ухвалені Радою Європейських Співоваристів. *Наприклад:*

➤ *Директива ради № 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 р.*², яка вводить заходи для поліпшення безпеки та охорони здоров'я працівників. про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників. Вона містить «загальні принципи запобігання професійним ризикам, забезпечення безпеки та охорони здоров'я, усунення факторів ризику та аварійних ситуацій, інформування, консультування, збалансованої участі відповідно до національних законодавств та/або практик, підготовку працівників або їхніх представників, а також загальні настанови для запровадження зазначених принципів»;

➤ *Директива Ради № 89/654/ЄЕС від 30 листопада 1989 р.*³. Встановлює мінімальні вимоги до безпеки та охорони здоров'я на робочих місцях.

➤ *Директива Ради № 89/656/ЄЕС від 30 листопада 1989 р.*⁴. Встановлює мінімальні вимоги безпеки і охорони здоров'я у разі використання працівниками засобів індивідуального захисту на робочому місці. Містить положення, що засоби індивідуального

¹ Конвенція 1981 року про безпеку й гігієну праці та виробниче середовище № 155. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_050#Text

² Директива ради про запровадження заходів, покликаних заохочувати до покращення безпеки та охорони здоров'я працівників на роботі від 12.06.1989 р. № 89/391/ЄЕС. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b23#Text

³ Council Directive concerning the minimum safety and health requirements for the workplace (first individual directive within the meaning of Article 16 (1) of Directive 89/391/EEC) of 30 November 1989 № 89/654/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/1989/654/oj>

⁴ Директива ради про мінімальні вимоги до безпеки та здоров'я під час використання працівниками засобів індивідуального захисту у робочих зонах від 30.11.1989 р. № 89/656/ЄЕС. URL: <https://www.ilo.org/uk/resource/dyrektyva-rady-89656yees>

захисту мають відповідати ступеню ризиків для працівника. Також у цій Директиві прописані умови забезпечення та вимоги до цих засобів.

➤ *Директива Ради № 90/269/ЄЕС від 29 травня 1990 р.*¹. Встановлює мінімальні вимоги безпеки та гігієни до ручного переміщення вантажів, коли існує ризик, особливо, травми спини працюючих.

➤ *Директива Ради № 90/270/ЄЕС від 29 травня 1990 р. про мінімальні вимоги безпеки та здоров'я при роботі з екранними пристроями*² та ін.

Вимоги до належних і безпечних умов праці містяться й у національному законодавстві.

Конституція України. Ст. 43. Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці... Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється³.

Кодекс законів про працю України. Ст. 153. Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на роботодавця, крім випадків укладення між працівником та роботодавцем трудового договору про дистанційну роботу.

Умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів, машин, механізмів, устаткування та інших засобів виробництва, стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником, а також санітарно-побутові умови повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці.

Роботодавець повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, що запобігають виробничому травматизму, і забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань у працівників⁴.

Закон України «Про охорону праці», 14.10.1992 № 2694-XII визначає основні положення щодо реалізації конституційного права працівників на охорону їх життя і здоров'я у процесі трудової діяльності, на належні, безпечні і здорові умови праці, регулює за участю відповідних органів державної влади відносини між роботодавцем і працівником з питань безпеки, гігієни праці та вироб-

¹ Директива ради про мінімальні вимоги безпеки та гігієни до ручного переміщення вантажів, коли існує ризик, особливо, травми спини працюючих від 29.05.1990 р. № 90/269/ЄЕС. URL: https://zakon.isu.net.ua/sites/default/files/pdf/direktiva_90269ees_pro_minimalni-3-286179.pdf

² Директива ради про мінімальні вимоги безпеки та здоров'я при роботі з екранними пристроями від 29.05.1990 р. № 90/270/ЄЕС

³ Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР із змінами і доповненнями. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

⁴ Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 № 322-VIII із змінами і доповненнями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08?find=1&text=153#w1_3

ничого середовища і встановлює єдиний порядок організації охорони праці в Україні¹.

*Показчик нормативно-правових актів з охорони праці станом на 15 травня 2024 р.*². Містить перелік нормативно-правових актів у сфері охорони праці.

Оцінка ризиків є комплексним завданням для всього персоналу підприємства, оскільки її мета — поліпшення умов праці на робочих місцях. У житті досить складно, а то й зовсім не можливо, повністю усунути ризики, звідси необхідно вживати всіх можливих заходів для їх зменшення.

Оцінювання ризиків на робочому місці є індивідуалізованим процесом, а тому не існує визначених правил її здійснення, за винятком окремих сфер діяльності. Зокрема, наказом Міністерства охорони здоров'я України *«Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків, пов'язаних із впливом небезпечних хімічних речовин та Граничних біологічних величин хімічних речовин»*, встановлено «мінімальні вимоги до проведення оцінки ризиків, пов'язаних із впливом небезпечних хімічних речовин, наявних на робочому місці, або таких, що виникають в процесі поводження з хімічними речовинами»³. При цьому ступінь шкідливості дії хімічного фактору встановлюється на основі Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу»⁴.

Загалом виділяють два принципи, яких необхідно дотримуватися при оцінюванні ризиків на робочому місці:

— організовувати проведення оцінки слід так, щоб забезпечити охоплення всіх важливих небезпек і ризиків (наприклад, не випускати з поля зору такі завдання, як прибирання, що можуть виконуватися у неробочий час, або допоміжні підрозділи, як-от підрозділ, що відповідає за ущільнення сміття);

¹ Про охорону праці: Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII із змінами і доповненнями. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>

² Про затвердження Показника нормативно-правових актів з охорони праці: Наказ Державної служби з питань праці від 15.05.2024 р. № 74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0074880-24#n6>

³ Про затвердження Порядку проведення оцінки ризиків, пов'язаних із впливом небезпечних хімічних речовин та Граничних біологічних величин хімічних речовин : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 03.01.2023 р. № 8. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0112-23#Text>

⁴ Про затвердження Державних санітарних норм та правил «Гігієнічна класифікація праці за показниками шкідливості та небезпечності факторів виробничого середовища, важкості та напруженості трудового процесу» : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.04.2014 р. № 248. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0472-14#n14>

— коли ризик визначено, оцінку слід розпочати з суто теоретичних принципів, поставивши запитання про те, чи можна усунути цей ризик? Що є причиною прояву цього ризику?

Процес оцінювання ризиків на робочому місці передбачає здійснення кількох етапів (рис. 4.11).

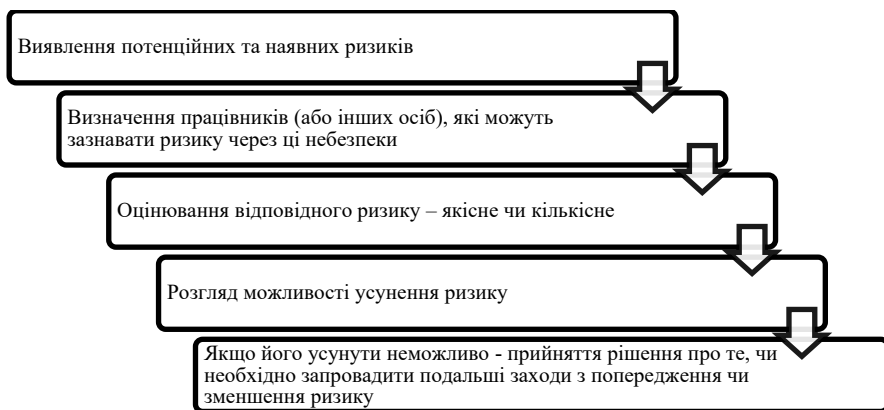

Рисунок 4.11. Етапи оцінки ризиків на робочому місці

Джерело: побудовано на основі¹.

Оцінка ризиків має бути проведена таким чином, щоб забезпечити допомогу роботодавцям та керівникам у:

- виявленні небезпек на робочому місці та оцінці пов'язаних з ними ризиків, що дозволить визначити необхідні заходи для захисту здоров'я та безпеки працівників, з урахуванням вимог чинного законодавства;
- виборі найбільш доцільного обладнання, хімічних речовин, засобів захисту, а також системи організації праці на основі оцінки ризиків;
- перевірці ефективності вже впроваджених заходів для зниження ризиків та визначенні пріоритетності додаткових заходів;
- демонстрації зацікавленим сторонам, включаючи компетентні органи, працівників та їхніх представників, що всі фактори, які можуть впливати на робочий процес, були враховані, а рішення щодо ризиків та заходів безпеки є обґрунтованими;
- впровадженні профілактичних заходів, що підвищують рівень захисту працівників відповідно до результатів оцінки ризиків.

¹ Посібник з оцінки ризиків на робочому місці. Люксембург : Бюро офіційних публікацій Європейських Співтовариств. 1996. 57 с. URL: <https://surl.li/kqxofc> (С. 9).

Процес оцінки ризиків та управління ними можна проілюструвати за допомогою блок-схеми (рис. 4.12).

Рисунок 4.12. Блок-схема оцінки ризиків та управління ними

Джерело: побудовано на основі ¹.

Примітка. Зміст і обсяг кожного кроку залежать від умов на підприємстві (наприклад, чисельності працівників, відомостей про нещасні випадки в минулому, відомостей про погіршення стану здоров'я, виробничих матеріалів, виробничого обладнання, виробничої діяльності, особливостей підприємства і специфічних ризиків).

¹ Посібник з оцінки ризиків на робочому місці. Люксембург : Бюро офіційних публікацій Європейський Співтовариств. 1996. 57 с. URL: <https://surf.li/kqxofo> С. 9.

Організація повинна здійснювати управління ризиками, яке ґрунтується на певних принципах¹, що мають власну ієрархію, тобто послідовність дотримання за рівнем важливості:

- уникнення ризиків;
- заміна небезпечного на безпечне або менш небезпечне;
- усунення ризиків у їх джерелах;
- надання заходам колективного захисту пріоритету над заходами індивідуального захисту;
- адаптування до технічного прогресу та змін в інформації;
- забезпечення підвищення рівня захисту.

Вибір методики оцінювання ризиків залежить від кількох параметрів (рис. 4.13).

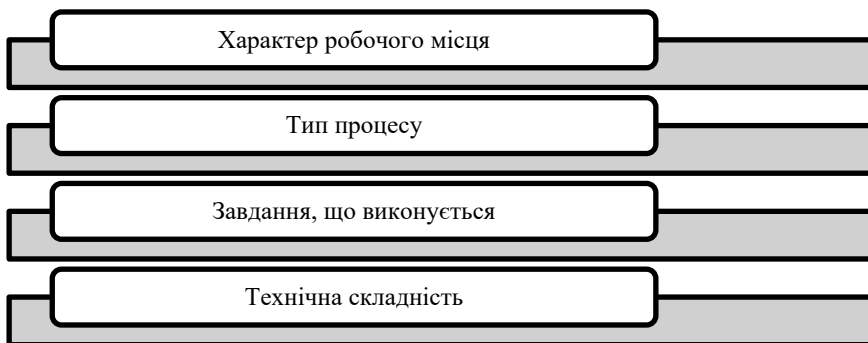

Рисунок 4.13. Параметри, що зумовлюють вибір методики оцінювання ризиків

Джерело: побудовано на основі².

Найшвидшим і найнадійнішим способом оцінювання ризиків на робочому місці є опитування працівників. За результатами оцінювання ризиків прийнято узагальнювати ризики та рекомендувати заходи (табл. 4.3).

Отже, оцінювання соціальних ризиків є важливим процесом у полі професійних компетентностей сучасного менеджера, що дає можливість виражено приймати рішення щодо мінімізації та попередження ризиків, які буде розглянуто далі.

¹ Посібник з оцінки ризиків на робочому місці. Люксембург : Бюро офіційних публікацій Європейської Співтовариств. 1996. 57 с. URL: <https://surl.li/kqxoFc>. С. 12.

² Там же. С. 13.

Таблиця 4.3

ЗАХОДИ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ МОЖЛИВИХ ВИСНОВКІВ ЩОДО РИЗИКІВ

Висновки	Заходи
Ризики незначні, і не можна обґрунтовано прогнозувати, що у майбутньому вони можуть зрости	Закінчіть оцінку. Подальші заходи не потрібні
Ризики є прийнятною мірою контрольованими, наприклад, відповідають стандарту Співтовариств або національному стандарту	Якщо можливо, покращте захист. Закінчіть оцінку. Підтримання стандартів — це питання для профілактичних систем роботодавця
Ризики наразі контрольовані, але цілком можуть зрости в майбутньому, або існуючі системи контролю є вразливими до збою чи неправильного зловживання	Визначте запобіжні заходи, мета яких — покращити захист, зберегти, усунути, контролювати та мінімізувати імовірність посилення впливу. Визначте додаткові заходи для відновлення контролю у випадку, якщо подія з високим рівнем ризику все ж трапиться попри запобіжні заходи
Ризики можливі, але доказів того, що вони призведуть до захворювання чи травми, немає	Порівняйте існуючі заходи зі стандартами належної практики. Якщо результат порівняння несприятливий, визначте, що слід зробити для вдосконалення профілактичних і захисних заходів
Ризики є належним чином контрольованими, але не відповідають загальним принципам, викладеним у ст. 6(2) Директиви 89/391/ЄЕС	Усуньте ризик або змініть режим контролювання ризику, щоб відповідати встановленим принципам, керуючись належною практикою
Ризики високі й на даний момент не піддаються належному контролю	Визначте і здійсніть негайні проміжні заходи для запобігання або контролювання впливу ризику (розгляньте можливість зупинки виробничого процесу). Оцініть довгострокові вимоги
Свідчення існування ризику в будь-якому разі немає	Продовжуйте шукати необхідну додаткову інформацію, поки не стане можливо зробити 18 один із викладених вище висновків. Тим часом застосовуйте принципи належної безпеки та гігієни праці для зведення впливу до мінімуму

*Джерело¹.*¹ Посібник з оцінки ризиків на робочому місці С. 17–18.

4.5. УПРАВЛІННЯ СОЦІАЛЬНИМИ РИЗИКАМИ

Управління соціальними ризиками здійснюється на основі певних методів (рис. 4.14) із застосуванням відповідних інструментів.

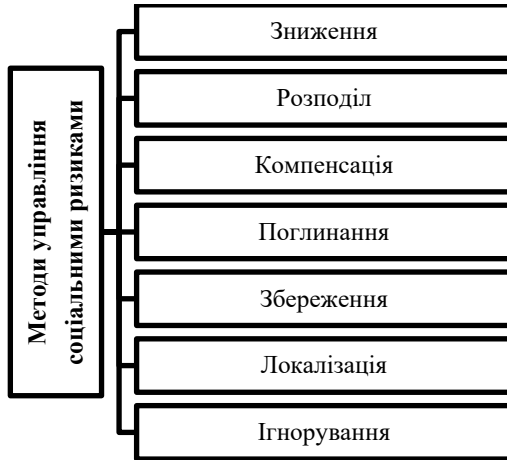

Рисунок 4.14. Сучасні методи управління соціальними ризиками за функціональним призначенням впливу

Джерело: побудовано на основі^{1, 2}.

Приклади застосування зазначених вище методів управління соціальними ризиками:

👉 **Зниження** соціального ризику можна досягнути на основі здійснення якісного менеджменту (наприклад, розглянемо небезпечну ділянку дороги, на якій часто трапляються дорожньо-транспортні пригоди, є висока вірогідність травмування чи навіть загибелі людей. У таких умовах лише раціональний, логічний та виважений менеджмент може впоратися із поставленим завданням — перегляд дорожньої розв'язки, відповідне законодавчо-нормативне регулювання тощо. Робота зі зниження рівня травматизму на робочому місці потребує від менеджера уваги до охорони праці).

¹ Кравченко Т. В. Методи управління соціальними ризиками в контексті сучасного державного управління. *Держава та регіони*. 2019. № 4(68). С. 129–135. URL: <https://doi.org/10.32840/1813-3401-2019-4-21>

² Дегтяр О. А., Непомнящий О. М. Напрями удосконалення засобів управління соціальним ризиком. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія : Державне управління*. 2017. Вип. 1. С. 1–9.

☞ *Розподіл* ризиків полягає у функціонуванні соціального страхування, коли ризик розподіляється між застраховано особою та страховиком (страховою компанією) у часі (страхування життя, страхування від нещасного випадку тощо).

☞ *Компенсація* застосовується як вимушений крок для зменшення наслідків ризику (наприклад, щоб зменшити ризик безробіття серед молоді та осіб з інвалідністю передбачена на законодавчому рівні співпраця між роботодавцем та Державною службою зайнятості щодо виплати коштів за працевлаштування зазначених груп осіб протягом певного проміжку часу).

☞ *Поглинання* ризику спостерігається в момент перейняття ризику іншим суб'єктом (наприклад, для дітей-сиріт у країні створені відповідні умови життєдіяльності, таким чином дитячий будинок як гарант піклування про дитину перебирає на себе ризик бездомності, сирітства).

☞ Зменшити рівень охопленості ризиком можна досягнути шляхом їх *локалізації* (наприклад, інфекційне відділення в лікарні дозволяє лікувати хворих, що унеможливить поширення хвороби з-поміж здорового населення).

☞ *Ігнорування* ризику відбувається у випадку, коли наявні певні відомості про ризик, але менеджерами відбувається свідоме заперечення, замовчування його існування і небажання здійснювати будь-які кроки у напрямку вирішення проблеми.

Оцінка соціальних ризиків дає можливість зробити виважений раціональний висновок про природу і характер ризику. На її основі менеджер робить висновок про можливі подальші дії щодо ризику. Описана логіка роботи з ризиком ґрунтується на основі принципу «оцінки та мінімізації» (рис. 4.15), згідно з яким розробка заходів з мінімізації соціальних ризиків відбувається винятково на основі результатів проведеного моніторингу та оцінки¹.

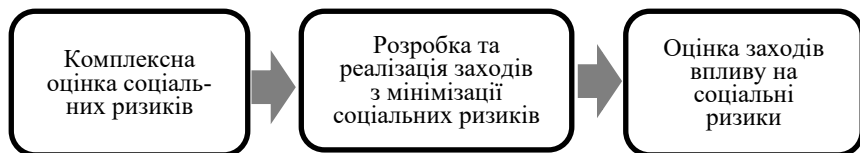

Рисунок 4.15. Схема реалізації принципу «оцінка та мінімізація»

Джерело:².

¹ Надрага В. І. Управління соціальними ризиками: сутність та механізми. Проблеми системного підходу в економіці. 2016. № 2(56). С. 71–79. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/2_56_2016_ukr/10.pdf С. 74.

² Там же. С. 74.

Політика мінімізації соціальних ризиків передбачає використання спеціальних механізмів, що представлені на рис. 4.16.

Рисунок 4.16. Диференціація механізмів мінімізації соціальних ризиків

Джерело: ¹.

Цілком очевидно, що для врегулювання та мінімізації соціальні ризики, як і решта ризиків, потребують уваги з боку менеджера. Інструменти мінімізації та попередження соціальних ризиків можна представити наступним переліком: державні стратегії; державні соціальні програми; соціальне страхування; соціальні допомоги; соціальні послуги; соціальні пільги; індексація доходів; соціальна реклама тощо. Більш детально окреслені інструменти буде розглянуто у наступних розділах.

Терміни та поняття

Метод
Методика
Методологія
Оцінювання ризиків

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність процесу оцінювання соціальних ризиків?
2. У чому полягає сутність понять метод, методологія, методика?
3. За якою формулою розраховують імовірність виникнення ризику?

¹ Надрага В. І. Управління соціальними ризиками: сутність та механізми. Проблеми системного підходу в економіці. 2016. № 2(56). С. 71–79. URL: http://psae-jrnl.nau.in.ua/journal/2_56_2016_ukr/10.pdf. С. 75.

4. Які методи оцінювання соціальних ризиків Ви знаєте?
5. У чому полягає сутність методики розрахунку рівня економічної безпеки України?
6. Чим відрізняються показники стимулятори і дестимулятори?
7. У чому полягають особливості оцінювання соціальних ризиків на робочому місці?
8. Розкрийте сутність механізмів мінімізації соціальних ризиків.
9. Які є інструменти мінімізації соціальних ризиків?

Тести для самоперевірки

1. Як називається показник між яким існує прямий зв'язок із інтегральною оцінкою:
 - а) показник-стимулятор;
 - б) показник-дестимулятор;
 - в) показник змішаного типу;
 - г) показник-інтегральний.
2. Як називається показник між яким існує зворотний зв'язок із інтегральною оцінкою:
 - а) показник-стимулятор;
 - б) показник-дестимулятор;
 - в) показник змішаного типу;
 - г) показник-інтегральний.
3. До якої групи слід віднести показник «частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств» по відношенню до інтегральної оцінки економічної безпеки:
 - а) показник-стимулятор;
 - б) показник-дестимулятор;
 - в) показник змішаного типу;
 - г) показник-інтегральний.
4. Що не є методом управління соціальними ризиками:
 - а) лімітування;
 - б) збереження;
 - в) компенсація;
 - г) поглинання.
5. Який із методів управління соціальними ризиками можна проілюструвати соціальним страхуванням:
 - а) ігнорування;
 - б) зниження;
 - в) розподіл;
 - г) диверсифікація.

Питання для дискусії

Які із методів управління соціальними ризиками є найбільш ефективні, від чого це залежить?

Завдання до теми 4

Завдання 4.1. Здійснити компаративний аналіз (алгоритм розрахунку, методи, кількість індикаторів, значення індикаторів тощо) методик оцінювання соціальної безпеки: 1) методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (блоки демографічна та соціальна безпека)¹; 2) методологія розрахунків показників соціальної безпеки². Посилання на методики представлено у списку літератури до теми 4.

Завдання 4.2. Підготувати презентацію про один із методів оцінювання соціальних ризиків (див. у матеріалах лекції). Розробити інтелект-карту для візуалізації цього методу.

Завдання 4.3. Порівняти системи оцінювання ризиків і загроз в Україні та іншій країні (на вибір здобувача). Для виконання завдання використовуйте³ та інші доступні джерела інформації.

Завдання 4.3. Проаналізувати динаміку дорожньо-транспортних пригод по областях України за останні 5 років⁴. Побудувати відповідні графіки, що ілюструють зміни. Розрахувати імовірність травмування населення за останній рік. Зробити відповідні висновки. Запропонувати заходи, що дозволяють зменшити імовірність виникнення негативних наслідків.

Література для поглибленого вивчення

1. Мелех Л. В. Безпека життєдіяльності та охорона праці. Навчальний посібник для здобувачів вищої освіти із галузі знань 08 «Право», спеціальність 081 «Право». Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 219 с.

¹ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

² Ільчук Л. Методологія розрахунків показників соціальної безпеки. 2014. 12 с. URL: <http://ipzn.org.ua/wp-content/uploads/2015/07/Metodologiya-rozrahunkiv-sotsialnoyi-bezpeky.pdf>

³ Національні системи оцінювання ризиків і загроз: кращі світові практики, нові можливості для України : аналіт. доп. / [Резнікова О. О., Войтовський К. Є., Лепіхов А. В.]; за заг. ред. О. О. Резнікової. Київ : НІСД, 2020. 84 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/dopovid.pdf>

⁴ Патрульна поліція : офіційний сайт. URL: <https://patrolpolice.gov.ua/statystyka/>

2. Данілова Е. І. Концепція системного підходу до управління економічною безпекою підприємства: монографія. Вінниця: Європейська наукова платформа, 2020. 342 с.

3. Маслова О. В., Гончарова І. П. Ризикоорієнтовні підходи в охороні праці: електронний навчальний кур. Біла Церква, БІНПО ДЗВО «УМО» НАПН УКРАЇНИ, 2023. 76 с.

4. Надрага В. І., Чвертко Л. А. Моніторинг соціальних ризиків як складова оцінки ефективності соціальної політики. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2016. № 9 (184). С. 3–8.

5. Національні системи оцінювання ризиків і загроз: кращі світові практики, нові можливості для України : аналіт. доп. / [Резнікова О. О., Войтовський К. Є. Лепіхов А. В.]; за заг. ред. О. О. Резнікової. Київ : НІСД, 2020. 84 с. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2020-07/dopovid.pdf>

6. Новікова О. Ф., Шамілева Л. Л. Оцінювання ризиків соціально-економічної незахищеності зайнятих в умовах структурних трансформацій сучасного ринку праці. *Соціально-трудова відносина: теорія і практика*. 2020. № 10(1). С. 1–10. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/slrlp.10\(1\).2020.01](http://dx.doi.org/10.21511/slrlp.10(1).2020.01)

7. Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри; за ред. Л. Г. Скокової. Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. 295 с. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/monografiya_21_04_22.pdf

8. Шандар А. М., Козін М. В. Соціальні ризики у сфері зайнятості: сутність та чинники виникнення. *Сучасні управлінські та соціально-економічні аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання в умовах трансформації публічного управління*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 10 листопада 2023 р. Одеса : Національний університет «Одеська політехніка», 2023. С. 171–173. URL: https://economics.net.ua/files/science/admin_men/2023/tezy.pdf

ТЕМА 5

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

5.1. Соціальний захист населення як складова соціальної політики держави.

5.2. Сутність та необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки.

5.3. Рівні, види та форми соціального захисту населення.

5.4. Інструменти, принципи та функції соціального захисту населення.

Ключові слова: соціальна політика, соціальний захист, інструменти соціального захисту, державні гарантії забезпечення соціальних прав, соціальні права, види соціального захисту, форми соціального захисту.

Вивчивши матеріал теми 5 Ви будете:

знати:

- визначення понять «соціальна політика», «соціальний захист населення»;
- в чому полягає сутність соціального захисту;
- рівні, види, форми соціального захисту населення;
- державні гарантії забезпечення соціальних прав;
- основні інструменти соціального захисту населення;
- основні принципи функціонування і розвитку системи соціального захисту;
- функції соціального захисту;

уміти:

- обґрунтовувати значення та роль соціального захисту населення в контексті реалізації соціальної політики країни;
- обирати найефективніші форми соціального захисту в конкретних ситуаціях.

5.1. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Соціальний захист населення становить одну з ключових складових соціальної політики держави, зосереджуючись на забезпеченні соціальної справедливості та підтримці громадян у ситуаціях соціальних ризиків.

Термін «політика» виник у стародавні часи і був відомий ще в античній Греції. У широкому розумінні — це мистецтво менеджменту суспільства, держави; у вузькому — це специфічна, цілеспрямована сфера людської діяльності щодо функціонування процесів (здобуття, утримання, реалізації) публічної влади, яка покликана урегульовувати суспільне життя.

☞ **Соціальна політика** — це діяльність, яка відображає суспільний устрій і регулює взаємовідносини в суспільстві для забезпечення гідного рівня життя населення, визначається їх цілями та інтересами¹.

¹ Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с. С. 26–27.

Соціальна політика охоплює широке коло питань, серед яких:

- ✓ формування доходів населення, стимулювання найманої праці, індексації доходів населення та надання пільг (компенсацій та привілеїв);

- ✓ регулювання ринку праці, забезпечення ефективної зайнятості населення, організація, нормування і страхування (у разі безробіття, хвороби або каліцтва) праці, забезпечення безпечних умов праці та справедливого вирішення виробничих колективних спорів і трудових конфліктів;

- ✓ питання освітньої, житлової політики і політик у сферах охорони здоров'я, духовного й фізичного розвитку та соціального захисту населення;

- ✓ стимулювання репродуктивного зростання населення, державної допомоги сім'ям та міграційних процесів;

- ✓ створення здорових, сприятливих умов для праці, життя та відпочинку;

- ✓ питання молодіжної, гендерної та сімейної політики, а також політики захисту прав споживачів.

Усі напрями соціальної політики взаємопов'язані між собою. Реалізація заходів у рамках кожного з цих напрямів сприяє підвищенню якості життя населення і водночас потребує відповідних механізмів захисту.

Соціальний захист за суттю виступає фундаментом соціальної політики, забезпечуючи стабільність та розвиток суспільства. Ефективна система соціального захисту сприяє зменшенню рівня бідності, нерівності та соціальної напруги. Крім того, вона створює передумови для сталого економічного розвитку, адже соціальна підтримка стимулює економічну активність населення.

Історія соціального захисту сягає особистої доброчинності, якою характеризувалося людське суспільство, починаючи з доісторичних часів. Від початків цивілізації, коли сім'я, домогосподарство було основним виробничим осередком у суспільстві, цілком логічним видавалося покладення турботи про непрацездатних на інших членів сім'ї, а у разі потрапляння в скрутне становище усієї сім'ї або людини, що залишалася одна, — на громаду. Захист нужденних здійснювався у формі індивідуальної та громадської благодійності у тих випадках, коли йшлося про виживання людини або усієї сім'ї.

Незважаючи на те, що соціальний захист у тій чи іншій формі завжди був притаманний суспільству, в Україні поняття «соціальний захист» почало широко вживатися тільки на етапі переходу до ринку і як його атрибут. Формування сучасних світових систем

соціального захисту пов'язано зі суспільним усвідомленням необхідності створення соціальних амортизаторів ринкових ризиків.

Слід пам'ятати, що протягом життя в людини змінюються потреби, пріоритети та розуміння своєї ролі у життєдіяльності суспільства. Так «для молодих людей, які приступають до трудової діяльності, безумовним пріоритетом є забезпечення рівноправного, справедливого, таким, що не допускає дискримінації доступу до гідних робочих місць; можливість проходження виробничої підготовки та отримання професійних послуг; розширення можливостей щодо профорієнтаційного розвитку»¹. Для тих, хто тимчасово втратив роботу — це, першою чергою, можливості відновлення здоров'я (у випадку тимчасової її втрати), отримання адекватної підтримки у вигляді: соціальних послуг чи соціальної допомоги для задоволення хоча б мінімальних потреб; інформаційного та консультативного забезпечення щодо працевлаштування, професійної підготовки, перепідготовки чи підвищення кваліфікації тощо. Для осіб з обмеженими можливостями — матеріальна і нематеріальна підтримка, а також створення середовища, в якому вони не відчували б себе соціально відторгненими. Для осіб пенсійного віку — отримання гідної пенсії, що дозволить реалізувати право на повноцінний відпочинок за результатами усієї трудової діяльності та можливості включення у суспільне життя громади.

Сучасні системи соціального захисту спрямовані на задоволення специфічних потреб вразливих верств населення, що змінюються в часі і просторі. Водночас, кінцевою метою соціального захисту є надання кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової приналежності, можливості вільно розвиватися і реалізовувати свої здібності.

У міжнародному контексті соціальний захист є ключовим елементом досягнення Глобальних Цілей сталого розвитку, затверджених ООН, зокрема, Ціль 1 — подолання бідності, Ціль 3 — забезпечення здорового способу життя і Ціль 10 — зменшення нерівності, тісно пов'язані із заходами соціального захисту.

Наявні визначення соціального захисту відрізняються за змістом і широтою. Найчастіше, визначаючи соціальний захист, беруть за основу терміни «міра», «дія», «захід», а саме їх комплекси, системи. Багато вчених описують соціальний захист через соціальні,

¹ Колот А. М., Герасименко О. О. Теоретико-методологічні засади гідної праці: проблеми та напрями розвитку. *Соціально-трудові відносини: теорія та практика*. 2015. № 2(10) С. 21–42. С. 39.

економічні, правові та інші гарантії. Інші використовують об'єднання декількох основних термінів: система пріоритетів і механізмів; система заходів й установ; гарантії, засоби й заходи; система соціальних відносин, охоронних заходів і правових гарантій; гарантії, заходи та установи; гарантії та інститути тощо^{1, 2}.

Більш деталізованим є підхід, коли під соціальним захистом розуміють дві взаємопов'язані складові. По-перше, *соціальний захист* — це сукупність соціальних і юридичних гарантій, метою яких є забезпечення державою для кожного члена суспільства реалізації його основних соціально-економічних прав, передусім права на рівень життя, необхідний для нормального відтворення та розвитку особистості. І по-друге, *ефективні засоби*, що дають змогу впровадити необхідний рівень солідарності між особами, які отримують доходи, та особами, котрі їх не мають через вік, стан здоров'я та неможливість знайти роботу³.

Досить часто у науковій літературі та на практиці соціальний захист ототожнюється із соціальним забезпеченням, що є неправильним. Термін «забезпечувати» означає «постачати щось у достатній кількості, задовольняти кого-, що-небудь в якихось потребах; надавати кому-небудь достатні матеріальні засоби до існування»⁴, а «захист» трактується як «...охорона кого-, чого-небудь від небезпечних дій; заступництво, підтримка»⁵. Отже, соціальний захист за змістом є дещо ширшим поняттям, ніж соціальне забезпечення⁶, оскільки, включає ще і систему гарантій забезпечення соціальних прав

♣ **Соціальний захист** — сукупність правових і соціальних гарантій держави, що забезпечують реалізацію прав і свобод кожного члена суспільства, незалежно від соціального походження, національної чи расової приналежності, задоволення їх матеріальних і духовних потреб, отримання відповідних виплат у разі повної,

¹ Панченко М. М. Соціальна сфера і соціальна політика та їх співвідношення в аспекті державного управління соціальною сферою. *Актуальні проблеми державного управління*. 2009. Вип. 1 (37). С. 180–183.

² Скуратівський В. А. Соціальна політика : навч. посіб. / В. А. Скуратівський, О. М. Палій, Е. М. Лібанова. 2-ге вид., доп. та перероб. К. : УАДУ, 2003. 364 с.

³ Семигіна Т. В. Словник із соціальної політики. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. С. 184.

⁴ Яковлєва Я. М., Афонская Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2009. 672 с. С. 238.

⁵ Там же. С. 259.

⁶ Лопушняк Г. С. Інститут соціального захисту в соціально-трудовій сфері. Інституційні засади розвитку ринку праці в Україні : колективна монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. І. Л. Петрової, д.е.н. В. В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». К., 2021. С. 99–109. (472 с.) Режим доступу : <http://ief.org.ua/docs/mg/360.pdf>

часткової або тимчасової втрати їх працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, досягнення встановленого нормативно-правовими актами пенсійного віку та в інших випадках, передбачених законодавством держави¹.

Соціальний захист здійснюється для підтримання соціальної стабільності в суспільстві та досягнення рівня життя населення, необхідного для самореалізації й розвитку кожного індивіда.

Політика у сфері соціального захисту не має породжувати зрівнялівки й утриманських настроїв при розподілі та споживанні життєвих благ.

Політика у сфері соціального захисту повинна:

- посилювати мотивацію до праці;
- сприяти легалізації тіньових доходів громадян;
- підвищенню рівня оплати праці;
- унеможливити існування такого ганебного явища, як заборгованість із заробітної плати;
- створювати умови для збільшення власних надходжень до Пенсійного фонду України та інших фондів соціального страхування.

5.2. СУТНІСТЬ ТА НЕОБХІДНІСТЬ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Соціальний захист як система, діюча в ринкових умовах, є комплексом нормативних актів, форм, методів і дій, які мають забезпечити:

- диференційований підхід до захисту інтересів різних соціально-демографічних верств населення залежно від рівня їхньої економічної самостійності, працездатності й можливості отримання доходів;
- реалізацію права кожного громадянина на працю та інших соціальних прав (право на достатній життєвий рівень, на житло, та ін.), а також своєчасну і гідну винагороду, безпечні умови праці та право на відпочинок;
- обґрунтований і періодично оновлюваний розрахунок і затвердження прожиткового мінімуму, який має бути підґрунтями для встановлення мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів допомог, і навіть у випадку безробіття, а також стипендій та інших соціальних виплат;

¹ Праця і соціально-трудові відносини: словник-довідник/за ред. В. М. Данюка. Київ : КНЕУ, 2018. 451 с.

- захист у випадку безробіття через отримання відповідної підтримки з боку держави (допомога з безробіття, організація громадських робіт, перепідготовка та набуття нової спеціальності, яка передбачатиме отримання роботи, створення умов для започаткування власної справи тощо);

- захист від бідності через встановлення розмірів соціальних стандартів і гарантій на рівні, не нижчому за фактичний прожитковий мінімум для відповідної категорії осіб, та шляхом створення системи гідної оплати праці й пенсійного забезпечення;

- захист у випадку тимчасової втрати працездатності (хвороба, травма чи нещасний випадок);

- захист у разі настання інвалідності;

- захист населення, що відноситься до категорії малозабезпечених;

- захист військовослужбовців, учасників бойових дій та їхніх сімей;

- рівний доступ кожного громадянина до освітніх та медичних послуг;

- належне піклування про новонароджених;

- захист прав мігрантів та їхніх сімей;

- захист доходів від інфляції, унаслідок якої знижується купівельна спроможність населення (через індексацію заробітної плати, пенсії та інших доходів громадян);

- захист прав дітей;

- гідні умови праці, що передбачають безпеку праці, формування соціального пакета, який не лише доповнюватиме державні інструменти соціального захисту, посилюючи їхню дію, а й створюватиме додаткові можливості для продуктивної роботи працівників та відновлення ними сил та здоров'я;

- інший захист передбачений чинним законодавством.

Сучасні системи соціального захисту мають тенденцію до задоволення специфічних потреб окремих груп населення, що змінюються в часі і просторі. Зазначимо, що матеріальний добробут не є самоціллю, а тільки передумовою створення таких умов життя, в яких людина добре почувається, коли вона може фізично і розумово розвиватися. Отже, *кінцевою метою соціального захисту населення є надання кожному члену суспільства, незалежно від соціального походження, національної або расової приналежності, можливості вільно розвиватися та реалізовувати свої здібності.*

За ефективної системи соціального захисту населення керівництво країни точно оцінює економічне становище і потреби своїх

громадян і розподіляє наявні бюджетні кошти та інші ресурси, щоб задовольнити ці потреби у найкращий спосіб.

Зміст організаційної складової системи соціального захисту в Україні визначається правовим регулюванням відносин через:

- прийняття законодавчих та інших актів державних органів, спрямованих на реалізацію державної політики у цій сфері;
- створення системи центральних і місцевих органів управління соціальним захистом, визначення їх структури і компетенції;
- вжиття організаційних та інших заходів щодо вдосконалення їх структури та поліпшення організації, підвищення ефективності роботи;
- розгляд Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України найважливіших питань щодо соціального захисту, визначення пріоритетів державної політики в цій сфері в конкретний період розвитку держави шляхом розробки та реалізації цільових комплексних програм;
- достатнє фінансування і матеріально-технічне забезпечення соціального захисту;
- виділення у державному та місцевих бюджетах цільових коштів на фінансування державної політики у сфері соціального захисту, залучення матеріальних і фінансових ресурсів підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян, що функціонують у цій сфері;
- створення системи соціальних гарантій захисту прав громадян; створення достатньої мережі державних закладів та установ сфери соціального захисту з урахуванням специфіки того чи іншого регіону (економічної та соціальної структури, традицій, демографічного складу населення тощо);
- утворення спеціальних фондів.

5.3. Рівні, види ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Соціальний захист населення у країні реалізується на 5 рівнях (рис. 5.1).

Система соціального захисту включає дві складові: *соціальне забезпечення і державні гарантії забезпечення соціальних прав*. Соціальне забезпечення реалізується через соціальне страхування та бюджетну і небюджетну підтримку соціальних програм та послуг (рис. 5.2).

Рисунок 5.1. Рівні системи соціального захисту

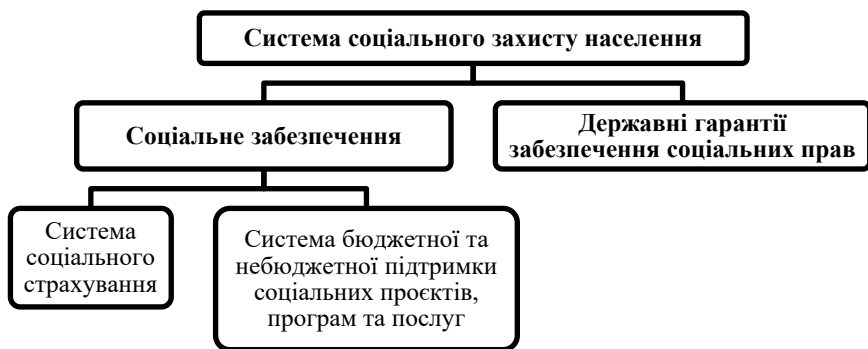

Рисунок 5.2. Система соціального захисту населення

☝ **Соціальне забезпечення** — надання певним категоріям громадян соціальних виплат чи послуг для задоволення їхніх потреб у разі втрати заробітку чи іншого легального доходу; наявності додаткових витрат на утримання і виховання дітей; підтримки інших членів сім'ї, які потребують догляду; інвалідності чи тимчасової втрати працездатності, а також за відсутності коштів у розмірі встановленого державою мінімуму на проживання через об'єктивні соціально значущі причини.

Усі виплати чи послуги в рамках соціального забезпечення держава здійснює за кошти бюджетів усіх рівнів, фондів загальнодержавного соціального страхування та ін. незалежно від сплати страхових внесків¹.

¹ Праця і соціально-трудові відносини: словник-довідник/за ред. В. М. Данюка. Київ : КНЕУ, 2018. 451 с.

☝ **Соціальне страхування** — сукупність регулюючих законодавством і договорами страхування відносин між застрахованими (громадянами), страховиками і страхувальниками з приводу захисту інтересів застрахованих осіб, збереження, відновлення чи покращення матеріального і соціального становища, які можуть погіршитися у зв'язку з настанням визначених законом або договором страхування випадків за рахунок фондів грошових коштів, сформованих страховиками зі сплачених страхувальниками страхових внесків.

Ключовими поняттями системи страхування є: об'єкт страхування, страховий ризик, страховий випадок, страхові внески та страхові кошти (табл. 5.1).

Таблиця 5.1

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ СИСТЕМИ СТРАХУВАННЯ

Поняття	Трактування
Об'єкт страхування	страховий ризик та страховий випадок із настанням яких у застрахованих осіб (членів їх сімей, інших осіб) виникає право на матеріальне забезпечення та соціальні послуги відповідно до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування» та укладених індивідуальних договорів страхування залежно від видів соціального страхування
Страховий ризик	обставини, внаслідок яких громадяни та/або члени їх сімей можуть втратити тимчасово або назавжди засоби до існування і потребують матеріальної підтримки або соціальних послуг за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням
Страховий випадок	подія, з настанням якої виникає право застрахованої особи на отримання матеріального забезпечення або соціальних послуг, передбачених законами України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування
Страхові внески	кошти відрахувань на окремі види соціального страхування, сплачені згідно із законодавством, що діяло до набрання чинності ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування», кошти, що надходять від сплати єдиного внеску
Страховий стаж	період (строк), протягом якого особа підлягала державному соціальному страхуванню, якою або за яку сплачувався збір на обов'язкове державне пенсійне страхування згідно із законодавством, що діяло раніше, та/або підлягає загальнообов'язковому державному пенсійному страхуванню і за який сплачено страхові внески

Джерело: побудовано на основі¹ і².

¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>

² Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/16/98-%D0%B2%D1%80#Text>

Соціальне страхування може бути *загальнообов'язковим* (застосовується в обов'язковому порядку) та *добровільним* (здійснення внесків відбуваються за бажанням страхувальника). Їх види представлено на рис. 5.3.

Рисунок 5.3. Види соціального страхування

☞ **Загальнообов'язкове державне соціальне страхування** — система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає у разі настання страхового випадку страхові виплати та надання соціальних послуг застрахованим особам за рахунок коштів Фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування¹, коштів державного бюджету та інших джерел, не заборонених законодавством.

Види загальнообов'язкового соціального страхування, та їх коротка характеристика представлена у табл. 5.2.

Об'єктом загальнообов'язкового державного соціального страхування є страховий випадок, із настанням якого у застрахованій особи (члена її сім'ї, іншої особи) виникає право на отримання матеріального забезпечення та соціальних послуг.

¹ Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування та Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття.

Таблиця 5.2

ВИДИ ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВОГО СОЦІАЛЬНОГО СТРАХУВАННЯ

№	Види страхування	Характеристика
1.	Страхування пенсійне	Система фінансових заходів, спрямованих на забезпечення громадян виплатами після досягнення пенсійного віку або у разі тривалої втрати працездатності
2.	Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності	Призначене для матеріального забезпечення громадян у зв'язку з втратою заробітної плати (доходу) внаслідок тимчасової втрати працездатності, вагітності та пологів, часткової компенсації витрат, пов'язаних зі смертю застрахованої особи або членів її сім'ї
3	Страхування від нещасного випадку	Основними завданнями цього виду страхування є: проведення профілактичних заходів, спрямованих на усунення шкідливих і небезпечних виробничих факторів, запобігання нещасним випадкам на виробництві, професійним захворюванням та іншим випадкам загрози здоров'ю застрахованих, викликаним умовами праці; відновлення здоров'я та працездатності потерпілих на виробництві від нещасних випадків або професійних захворювань; відшкодування матеріальної та моральної шкоди застрахованим і членам їх сімей
4	Страхування на випадок безробіття	Система прав, обов'язків і гарантій, яка передбачає матеріальне забезпечення на випадок безробіття з незалежних від застрахованих осіб обставин та надання соціальних послуг за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття
5	Медичне страхування	Передбачає оплату включеної до програми страхування медичної, лікарської та профілактичної допомоги, наданої застрахованій особі, за рахунок цільових фондів, сформованих через кошти підприємств, органів влади і громадян

Джерело: побудовано на основі¹ і ².

¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 01.03.2000 № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>

Основними джерелами коштів загальнообов'язкового державного соціального страхування є внески роботодавців і застрахованих осіб (*єдиний соціальний внесок — ЄСВ*). Для фінансування окремих програм та заходів, а також для покриття дефіциту Пенсійного фонду залучаються кошти Державного бюджету України та інші джерела, не заборонені законодавством.

ЄСВ не входить до системи оподаткування, тобто не є податком, але є обов'язковим платежем.

☝ **Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування** — консолідований страховий внесок, збір якого здійснюється до системи загальнообов'язкового державного соціального страхування в обов'язковому порядку та на регулярній основі з метою забезпечення захисту у випадках, передбачених законодавством, прав застрахованих осіб на отримання страхових виплат (послуг) за діючими видами загальнообов'язкового державного соціального страхування¹.

Чинним законодавством України регламентовано порядок визначення мінімального та максимального розміру ЄСВ, для обчислення якого використовують значення мінімальної заробітної плати на дату здійснення розрахунків.

Мінімальний страховий внесок — сума єдиного внеску, що визначається розрахунково як добуток мінімального розміру заробітної плати на розмір внеску, встановлений законом на місяць, за який нараховується заробітна плата (дохід), та підлягає сплаті щомісяця.

Максимальна величина бази нарахування єдиного внеску — максимальна сума доходу застрахованої особи на місяць, що дорівнює п'ятнадцяти розмірам мінімальної заробітної плати, встановленої законом, на яку нараховується єдиний внесок.

ЗУ «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»

Приклад розрахунку мінімального та максимального розміру ЄСВ станом на 2024 р. подано у табл. 5.3.

¹ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 08.07.2010 р. № 2464-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17/conv#n311>

Таблиця 5.3

**МІНІМАЛЬНІ ТА МАКСИМАЛЬНІ ВЕЛИЧИНИ
ДЛЯ НАРАХУВАННЯ ЄСВ У 2024 Р.**

Показник	Мінімальні значення, грн	Максимальні значення, грн
База нарахування	7100 (01.01.2024 – 31.03.2024)	$7100 \times 15 = 106\,500$ (01.01.2024 – 31.03.2024)
	8000 (01.04.2024 – 31.12.2024)	$8000 \times 15 = 120\,000$ (01.04.2024 – 31.12.2024)
Розмір ЄСВ за місяць для працівників без інвалідності	$7100 \times 0,22 = 1562$ (01.01.2024 – 31.03.2024)	$106\,500 \times 0,22 = 23\,430$ (01.01.2024 – 31.03.2024)
	$8000 \times 0,22 = 1760$ (01.04.2024 – 31.12.2024)	$120\,000 \times 0,22 = 26\,400$ (01.04.2024 – 31.12.2024)
Розмір ЄСВ за місяць для працівників з інвалідністю	$7100 \times 0,0841 = 597,11$ (01.01.2024 – 31.03.2024)	$106\,500 \times 0,0841 = 8\,956,65$ (01.01.2024 – 31.03.2024)
	$8000 \times 0,0841 = 672,8$ (01.04.2024 – 31.12.2024)	$120\,000 \times 0,0841 = 10\,092$ (01.04.2024 – 31.12.2024)

Джерело: побудовано на основі^{1, 2}.

Основна ставка ЄСВ — 22 %, проте чинним законодавством України встановлено інші ставки для окремих категорій платників (табл. 5.4).

Таблиця 5.4

**БАЗА НАРАХУВАННЯ ТА СТАВКА ЄСВ
ДЛЯ КОЖНОЇ КАТЕГОРІЇ ПЛАТНИКІВ**

Категорії платників	База нарахування	Ставка, %
Підприємства та фізичні особи-підприємці (ФОП), які є роботодавцями	Нарахована заробітна плата в межах максимально визначеної величини нарахування ЄСВ	22
ФОП, що знаходяться на загальній системі оподаткування	Чистий оподатковуваний дохід	22
Підприємства та ФОП (у т. ч. які обрали спрощену систему оподаткування), у яких працюють особи з інвалідністю	Доходи працівників з інвалідністю	8,41

¹ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування...

² Про Держаний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 р. № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>

Закінчення табл. 5.4

Категорії платників	База нарахування	Ставка, %
Підприємства та організації всеукраїнських громадських організацій осіб з інвалідністю, у т. ч. УТОГ та УТОС (у них кількість працівників з інвалідністю має бути ≥ 50 % загальної чисельності + фонд оплати праці таких осіб ≥ 25 % суми витрат на оплату праці)	Нарахована заробітна плата в межах максимально визначеної величини нарахування ЄСВ	5,3
Підприємства та організації громадських організацій осіб з інвалідністю (у них кількість працівників з інвалідністю має бути ≥ 50 % загальної чисельності + фонд оплати праці таких осіб ≥ 25 % суми витрат на оплату праці)	Нарахована заробітна плата в межах максимально визначеної суми до оподаткування (на заробітну плату працівників без інвалідності нараховується ЄСВ 22 %)	5,5

Джерело: побудовано на основі¹.

Примітка: Через широкомасштабну війну ФОПам дозволили не сплачувати за себе ЄСВ на час дії воєнного стану та ще протягом 12 місяців після його завершення.

Згідно з чинним законодавством розмір ЄСВ розподіляється між трьома видами загальнообов'язкового державного соціального страхування залежно від категорії платника (табл. 5.5).

Найбільша частка ЄСВ передбачена на *пенсійне страхування*, що є цілком логічним, оскільки обсяг пенсійних виплат є найбільшим серед страхових виплат за іншими видами страхування. Метою цього виду страхування є забезпечення громадян стабільним доходом на старість або у випадку тривалої втрати працездатності.

¹ Про Держаний бюджет України на 2024 рік ...

Таблиця 5.5

**ПРОПОРЦІЇ РОЗПОДІЛУ ЄДИНОГО ВНЕСКУ
НА ЗАГАЛЬНООБОВ'ЯЗКОВЕ ДЕРЖАВНЕ СОЦІАЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ**

Категорії платників		Загальнообов'язкове державне соціальне страхування		
		на випадок безробіття	на випадок втрати працездатності від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання	пенсійне страхування
1	2	3	4	5
1.	Платники, зазначені в пунктах 1 (крім абзацу 7), 4 і 5 і 5 ¹ ч. 1 статті 4, абзаці 3 ч. 1 статті 10 Закону*	4,8058	9,5727	85,6215
2.	Платники, зазначені в абзаці 7 п. 1 ч. 1 статті 4 Закону*, за військовослужбовців (крім військово-службовців строкової військової служби), поліцейських, осіб рядового і начальницького складу, у тому числі тих, які проходять військову службу під час особливого періоду	2,7488	—	97,2512
3.	Платники, зазначені в абзаці 7 п. 1 ч. 1 статті 4 Закону* (крім платників, що сплачують ЄСВ за військовослужбовців, поліцейських, осіб рядового і начальницького складу, у т. ч. тих, які проходять військову службу під час особливого періоду	—	—	100
<i>Тимчасово в період 01.01.2024–31.12.2025 р.</i>				
	Платники, зазначені в пунктах 1 (крім абзацу 7), 4, 5 і 5 ¹ ч. 1 статті 4, абзаці 3 ч. 1 статті 10 Закону*	3,1933	9,5727	87,234
	за військовослужбовців (крім військовослужбовців строкової військової служби), поліцейських, осіб рядового і начальницького складу, у тому числі тих, які проходять військову службу під час особливого періоду	1,8268	—	98,1732

Джерело: побудовано на основі¹.

* Закон України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» від 08.07.2010 № 2464-VI.

¹ Про затвердження пропорцій розподілу єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.11.2014 № 6 75. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2014-%D0%BF#Text>

Основним видом страхових виплат в рамках пенсійного страхування є пенсії.

☝ **Пенсія** — щомісячна пенсійна виплата в солідарній системі загальнообов'язкового державного пенсійного страхування, яку отримує застрахована особа в разі досягнення нею передбаченого цим Законом пенсійного віку чи визнання її особою з інвалідністю, або отримують члени її сім'ї у випадках, визначених цим Законом¹.

Чинним законодавством передбачено такі види пенсійних виплат:

- пенсія за віком;
- пенсія по інвалідності;
- пенсія у зв'язку з втратою годувальника;
- пенсія за вислугу років.

Історія пенсії сягає корінням углиб століть. Це у I ст. до н. е. Юлій Цезар запровадив державне забезпечення військових після завершення служби. Із розвитком держав змінювалася й ідеологія пенсії: у минулому вона була символом привілеїв та обраності, пізніше набула ширшого соціального значення. Протягом майже двадцяти століть держави забезпечували людей, які завершили державну та військову службу, землею і грошовими коштами. Першим же офіційно запровадив солідарну державну пенсію для всіх працюючих канцлер Німеччини, Отто фон Бісмарк у 1889 році. 20 років потому естафету підхопили Великобританія та Австрія, а Сполучені Штати Америки прийшли до державної пенсійної системи в 30-ті роки XX ст. СРСР надав народу право на отримання пенсії за віком лише у 1956 р.²

Реалізація пенсійного страхування в Україні здійснюється через систему пенсійного забезпечення, яка складається із трьох рівнів (рис. 5.4). Наразі діє перший та третій рівні. Водночас, активно ведуться дискусії щодо впровадження другого рівня.

Перший рівень — солідарна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування. Базується на засадах солідарності й субсидування та здійснення виплати пенсій і надання соціальних послуг за рахунок коштів Пенсійного фонду на умовах та в порядку, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

² Пенсійна система України : офіційний сайт Національного банку України. URL: https://knpf.bank.gov.ua/uchasnykam/baza_znan/pensiina_systema_ukrainy.html

Рисунок 5.4. Система пенсійного забезпечення України

Джерело: побудовано на основі¹.

Другий рівень — **накопичувальна система загальнообов'язкового державного пенсійного страхування**. Базується на засадах накопичення коштів застрахованих осіб у Накопичувальному фонді або у відповідних недержавних пенсійних фондах — суб'єктах другого рівня системи пенсійного забезпечення та здійснення фінансування витрат на оплату договорів страхування довічних пенсій і одноразових виплат на умовах та в порядку, передбачених Законом України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування».

Третій рівень — **система недержавного пенсійного забезпечення**, що базується на засадах добровільної участі громадян, роботодавців та їх об'єднань у формуванні пенсійних накопичень з метою отримання громадянами пенсійних виплат на умовах та в порядку, передбачених законодавством про недержавне пенсійне забезпечення.

Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності. Особи, що працюють на умовах: трудового договору (контракту) (крім домашніх працівників, які не беруть добровільної участі у системі загальнообов'язкового державного соціального

¹ Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

страхування), гіг-контракту, цивільно-правового договору, інших підставах, передбачених законодавством, підлягають страхуванню у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності. Відповідно усі застраховані особи у випадку настання страхового випадку (тимчасової втрати працездатності) мають право на відповідну допомогу. Її розмір залежить від кількості страхового стажу та від середньої заробітної плати (визначається відповідно до Постанови¹), (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

РОЗМІР ДОПОМОГИ ПО ТИМЧАСОВІЙ ВТРАТІ ПРАЦЕЗДАТНОСТІ

Страховий стаж, років	Розмір середньої заробітної плати, %
до 3	50
від 3 до 5	60
від 5 до 8	70
понад 8	100

Джерело: побудовано на основі².

Примітка. 100 % розміру доходу встановлено таким категоріям: застрахованим особам, віднесеним до 1–3 категорій осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; одному з батьків або особі, яка їх замінює, які доглядають хвору дитину віком до 14 років, яка постраждала внаслідок Чорнобильської катастрофи; ветеранам війни, постраждалим учасникам Революції Гідності та членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України; особам, віднесеним до жертв нацистських переслідувань відповідно до ЗУ «Про жертви нацистських переслідувань»; донорам, які мають право на пільгу, передбачену ст. 20 ЗУ «Про безпеку та якість донорської крові та компонентів крові»; особам, реабілітованим відповідно до ЗУ «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 рр.», із числа тих, яких було піддано репресіям у формі (формах) позбавлення волі (ув'язнення) або обмеження волі чи примусового безпідставного поміщення здорової людини до психіатричного закладу за рішенням позасудового або іншого репресивного органу; суми заробітної плати (доходу) застрахованої особи, яка є працівником або гіг-спеціалістом резидента Дія Сіті, з якої фактично сплачено страхові внески, незалежно від страхового стажу.

Оплата лікарняного листка проводиться за наступною схемою: перші 5 днів тимчасової непрацездатності оплачуються за рахунок роботодавця, а з 6 дня — за рахунок Пенсійного фонду України, але лише за одним з місць роботи (за умови надання вмотивованої відмови з основного місця роботи). З 04.04.2025 виплата лікарняного здійснюється як за основним місцем роботи, так і за сумісництвом.

¹ Про затвердження Порядку обчислення середньої заробітної плати : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.1995 № 100. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/100-95-%D0%BF#Text>

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування : Закон України від 23.09.1999 № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>

Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності. Регулювання зазначеного виду страхування відбувається відповідно до ЗУ «Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування», ЗУ «Про охорону праці»¹, а також Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві² та Порядку здійснення страхових виплат за загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності³.

Допомога по тимчасовій непрацездатності у разі нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання виплачується у розмірі 100 % середнього заробітку. Перші 17 днів допомоги по тимчасовій втраті працездатності оплачує роботодавець, а наступні здійснюються за рахунок Пенсійного фонду України.

Розмір страхових виплат встановлюється в залежності від ступеня втрати професійної працездатності, а також конкретного випадку, які деталізовано у табл. 5.7.

Таблиця 5.7

РОЗМІР СТРАХОВИХ ВИПЛАТ ЗА ЗАГАЛЬНООБОВ’ЯЗКОВИМ ДЕРЖАВНИМ СОЦІАЛЬНИМ СТРАХУВАННЯМ ВІД НЕЩАСНОГО ВИПАДКУ НА ВИРОБНИЦТВІ ТА ПРОФЕСІЙНОГО ЗАХВОРЮВАННЯ

Випадок	Розмір
1	2
У разі якщо під час обстежень медико-соціальної експертизи потерпілому буде встановить вищий ступінь втрати стійкої професійної працездатності з урахуванням іншої професійної хвороби або іншого каліцтва, пов’язаного з виконанням трудових обов’язків	Одноразова виплата становить 7 розмірів мінімальних заробітних плат, встановлених на день настання права потерпілого на страхову виплату

¹ Про охорону праці : Закон України від 14.10.1992 р. № 2694-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2694-12#Text>

² Про затвердження Порядку розслідування та обліку нещасних випадків, професійних захворювань та аварій на виробництві : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.04.2019 р. № 337. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-2019-%D0%BF#Text>

³ Про затвердження Порядку здійснення страхових виплат за загальнообов’язковим державним соціальним страхуванням від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2022 р. № 1467. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1467-2022-%D0%BF#Text>

Закінчення табл. 5.7

1	2
Якщо комісією встановлено, що нещасний випадок трапився також і з вини потерпілого (порушення актів про охорону праці)	Одноразова страхова виплата зменшується не більш як на 50 %
У разі смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку допомога для сім'ї	Одноразова виплата становить 40 розмірів мінімальних заробітних плат, встановлених на день настання права потерпілого на страхову виплату
У разі смерті потерпілого внаслідок нещасного випадку допомога кожній особі, яка мала право на одержання утримання від потерпілого	Одноразова виплата становить 8 розмірів мінімальних заробітних плат, встановлених на день настання права потерпілого на страхову виплату
У разі смерті потерпілого надаються страхові виплати особам, які мають на це право	Середньомісячна заробітна плата потерпілого за вирахуванням частки, що припадала на потерпілого та працездатних осіб, які перебували на його утриманні, але не мали права на страхові виплати
У разі якщо смерть потерпілого, який одержував щомісячні страхові виплати, настала внаслідок ушкодження здоров'я від нещасного випадку на виробництві або професійного захворювання	Щомісячні страхові виплати особам, які мають на це право, встановлюються, виходячи з розміру щомісячної страхової виплати на день смерті потерпілого. Одноразова допомога сім'ї та особам, які перебували на утриманні потерпілого, у такому разі не виплачується

Джерело: побудовано на основі¹.

☞ Максимальний розмір щомісячної страхової виплати не повинен перевищувати 4 розміри мінімальної заробітної плати.

☞ Мінімальний розмір щомісячної страхової виплати при 100 % втраті професійної працездатності має бути не менший за розмір мінімальної заробітної плати.

Страхування на випадок безробіття. Право на допомогу по безробіттю залежно від страхового стажу мають особи, страховий стаж яких протягом 12 місяців, що передували реєстрації особи як безробітної, становить не менше ніж 7 місяців, за винятком поважних причин (навчання, військова служба, догляд за непрацездатною

¹ Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування: Закон України від 23.09.1999 р. № 1105-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1105-14#Text>

особою та ін.). Працівники та гіг-спеціалісти юридичних осіб, що мають статус резидента Дія Сіті, після звільнення чи припинення гіг-контракту мають право отримати допомогу у мінімальному розмірі.

☝ *Допомога по безробіттю не може перевищувати 1,5 розміри мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством України.*

Станом на грудень 2024 р.: $1,5 \times 8000 = 12\,000$ грн.

Розмір допомоги по безробіттю розраховують виходячи із кількості років страхового стажу та середньої заробітної плати. При цьому тривалість виплат залежить від страхового стажу особи (табл. 5.8), а також може бути скорочена або призупинена у випадках, передбачених законодавством.

Таблиця 5.8

РОЗМІР ТА ТРИВАЛІСТЬ ВИПЛАТ ДОПОМОГИ ПО БЕЗРОБІТТЮ

Страховий стаж, років	Розмір середньої заробітної плати, %	Тривалість виплат, календарних днів
до 3	50	180
від 3 до 6	55	210
від 6 до 12	60	240
від 12 до 18	65	270
від 18 до 24	70	300
від 24 до 30	75	330
понад 30	80	360

Джерело: побудовано на основі².

☝ *Внутрішньо переміщена особа може отримати статус безробітного за спрощеною процедурою, при цьому тривалість виплати не може перевищувати 120 к. д.*

☝ *Для осіб передпенсійного віку тривалість виплат не може перевищувати 720 к. д.*

¹ Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття : Закон України від 01.03.2000 р. № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>

² Про загальнообов’язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття ...

Медичне страхування. На даний час в Україні реалізується лише добровільне медичне страхування. Воно представлене широким спектром послуг страхових компаній (рис. 5.5).

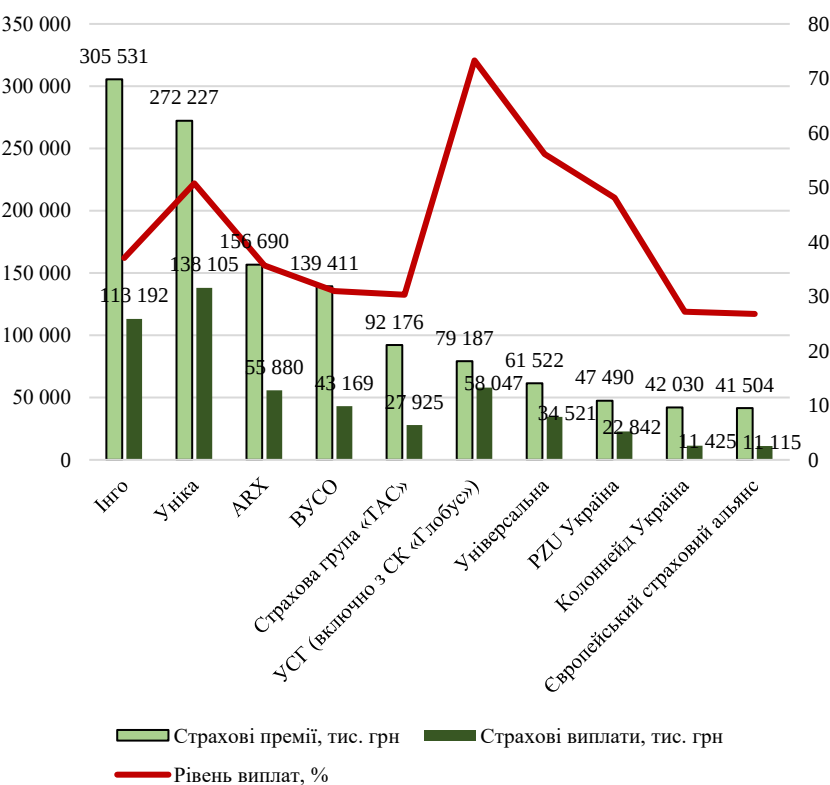

Рисунок 5.5. Рейтинг страхових компаній у частині медичного страхування (станом на 31.03.2023)

Джерело: побудовано на основі¹.

Гарантії у системі медичного страхування представлені так: діє Програма державних гарантій медичного обслуговування населення, фінансування якої забезпечується за рахунок Державного бюджету України відповідно до встановлених тарифів.

¹ Рейтинг страхових компаній: медичне страхування. *Мінфін*. URL: <https://minfin.com.ua/ua/insurance/rating/medicine/2023-03-31/>

Бюджетна і небюджетна підтримка соціальних проєктів, програм і заходів «полягає у забезпеченні громадян необхідними благами у випадку настання певних соціальних ризиків, використовуючи такі інструменти соціального захисту як: соціальна допомога, субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, соціальні пільги та інші»¹.

Загалом видатки бюджету на соціальну підтримку населення поділяють за видами такої підтримки: матеріальна допомога та соціальні послуги.

Матеріальна допомога:

- соціальна допомога для малозабезпечених сімей;
- соціальна допомога для дітей-сиріт;
- соціальна допомога при вагітності та народженні дитини;
- соціальні виплати для одиноких матерів;
- соціальні виплати для дітей з інвалідністю;
- соціальна допомога пенсіонерам;
- відшкодування послуги з догляду за дитиною до 3-х років «муніципального няня»;
- фінансування програм захисту осіб з інвалідністю;
- субсидії на оплату житлово-комунальних послуг;
- додаткова підтримка одержувачам пільг та субсидій на придбання твердого палива та інші.

Соціальні послуги:

- соціальний супровід;
- послуги освіти;
- медичні послуги та послуги з реабілітації;
- побутові послуги;
- інші.

Під небюджетною підтримкою розуміють надання соціальних допомог, фінансування соціальних проєктів і заходів фізичними та юридичними особами.

Прикладом такої небюджетної підтримки може бути:

- надання особі, яка опинилася у скрутному становищі, допомоги фізичною особою або організацією (допомога на лікування, допомога при звільненні та інше);
- фінансування соціальних проєктів чи заходів конкретною організацією задля вирішення певної соціальної проблеми чи

¹ Лопушняк Г. С. Інститут соціального захисту в соціально-трудовій сфері. *Інституційні засади розвитку ринку праці в Україні: колективна монографія* / за наук. ред. д.е.н., проф. І. Л. Петрової, д.е.н. В. В. Близнюк; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К., 2021. С. 99–109. С. 103

надання підтримки окремій особі чи групі осіб (надання безкоштовних послуг для оздоровлення дітей; оплата навчання для обдарованих дітей; соціальне супроводження працевлаштованої особи та інші послуги, які передбачені колективним договором на підприємстві та інше).

Державні гарантії забезпечення соціальних прав є важливою складовою соціального захисту, оскільки відповідно до Основного Закону України «людина є найвищою цінністю держави, а утвердження і забезпечення її прав і свобод є головним обов'язком держави».

До основних соціальних прав відносять:

- право на працю (ст. 43 Конституції України);
- право на відпочинок (ст. 45 КУ);
- право на соціальний захист (ст. 46 КУ);
- право на житло (ст. 47 КУ);
- право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї (ст. 48 КУ);
- право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ст. 49 КУ);
- право на освіту (ст. 53 КУ).

Відповідно до переліку цих прав обов'язком держави є створення умов та механізмів для їх забезпечення, які і слугуватимуть певними гарантіями. Перелік державних гарантії забезпечення соціальних прав подано на рис. 5.6.

Державні гарантії забезпечення права на працю. Виходячи із норм Конституції України та враховуючи інші законодавчо-нормативні акти держави, право на працю охоплює¹: «...право на належні, безпечні і здорові умови праці»; право на своєчасне одержання винагороди за працю у розмірі не нижче встановленого державою прожиткового мінімуму; право на вільний вибір професії, роду занять.

Відповідно до Конституції України держава гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Кодексом Законів про працю передбачено заборону примусової праці та використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах. Також гарантується нагляд за створенням належних, безпечних і здорових умов праці. Гарантії

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

в рамках забезпечення права на працю поширюються і на розмір заробітної плати, яка відповідно до чинного законодавства не може бути нижче встановленого мінімального рівня¹. Передбачено і гарантії від незаконного звільнення, а також щодо інформування працівників про розміри їхньої заробітної плати та щодо обмеження відрахувань в оплаті праці.

Рисунок 5.6. Перелік державних гарантій забезпечення соціальних прав

Джерело: побудовано на основі².

Державні гарантії забезпечення права на соціальний захист. Ці державні гарантії покликані реалізувати право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

¹ На кінець 2024 р. розмір мінімальної заробітної плати становить 8000 грн.

² Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

Державні гарантії забезпечення безпечних умов праці та відпочинку. Відпочинок регламентується відповідними нормами законодавства, зокрема встановлено обмеження щодо тривалості робочого часу та відпочинку для працівників (у т. ч. випадки скорочення робочого часу, встановлення перерв, щотижневого відпочинку), визначено обмеження залучення працівників до надурочних робіт, різновиди відпусток (основна, додаткова, соціальна та інші, передбачені законом).

Державні гарантії забезпечення права на житло. Основними формами реалізації конституційного права на житло є: будівництво житла; придбання житла у власність; оренда житла; безкоштовне отримання житла або грошової компенсації відповідними категоріями громадян; невисока плата за квартиру і комунальні послуги.

Державні гарантії забезпечення права на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. «Відповідно до ст. 43, 45–49 Конституції України, держава повинна забезпечити відповідний соціальний стандарт життєдіяльності людей. Її увага має бути зосереджена не тільки на наданні допомоги тим, хто сам не може забезпечити собі належний життєвий рівень, а й створенні відповідних умов для самостійного досягнення дієздатною людиною гідного рівня життя для себе і своєї сім'ї. Останнє потрібно розглядати як гарантування державою таких конституційних прав, як право власності, право на працю та на підприємницьку діяльність, а також запровадження ефективного державного механізму їх реалізації. Саме ці економічні права є найефективнішими засобами забезпечення кожною працездатною людиною належного рівня життя для себе і своєї сім'ї. Водночас цей вплив є взаємно кореспондуючим — ефективна реалізація прав на працю та на підприємницьку діяльність можлива лише тоді, коли людина живе в гідних умовах»¹.

Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду. Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону. Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду (ст. 47 Конституції України).

¹ Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с. С. 221.

Державні гарантії права на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування. Охорона здоров'я є одним із пріоритетних напрямів діяльності держави. Це право закріплено у міжнародних документах, а також у законодавчо-нормативних актах України. Це право передбачає життєвий рівень, враховуючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, які є необхідними для підтримання здоров'я людини; безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище; безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку; кваліфіковану медико-санітарну допомогу, включаючи вільний вибір лікаря і закладу охорони здоров'я; достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення, включаючи існуючі і можливі фактори ризику та їх ступінь; участь в управлінні охороною здоров'я та інші права¹.

Державні гарантії забезпечення права на освіту. В Україні право кожного на освіту передбачене ст. 53 Конституції. Зокрема у ній зазначено, що повна загальна середня освіта є обов'язковою і що «державна забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам»².

Державні гарантії у сфері міграційної політики. Враховуючи посилення міграційних процесів обов'язком держави є створення системи державних гарантій у сфері міграційної політики. Чинне законодавство у сфері міграції представлено двома ключовими документами ЗУ «Про імміграцію»³ (урегульовує умови та порядок імміграції іноземців та осіб без громадянства) та ЗУ «Про зовнішню трудову міграцію»⁴ (визначає положення щодо регулювання зовнішньої трудової міграції та соціального захисту громадян за кордоном у т. ч. членів сімей трудових мігрантів, зокрема питання можливості участі у системі страхування, забезпечення права на освіту, участі у громадських організаціях, реінтеграції у суспільство та багато інших).

¹ Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>

² Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-BP. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Про імміграцію : Закон України від 07.06.2001 № 2491-II. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2491-14#Text>

⁴ Про зовнішню трудову міграцію : Закон України від 05.11.2015 № 761-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761-19#Text>

5.4. Принципи, функції ТА ІНСТРУМЕНТИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Система соціального захисту ґрунтується на низці фундаментальних принципів, які забезпечують її ефективність, справедливість і відповідність сучасним суспільним викликам. Основні з них представлено у табл. 5.8.

Таблиця 5.8

ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ СИСТЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Принцип	Характеристика
Єдності об'єктивних і суб'єктивних факторів	Передбачає, що соціальний захист має враховувати як об'єктивні соціально-економічні умови (економічний розвиток, демографічні тенденції, рівень безробіття), так і суб'єктивні аспекти (індивідуальні потреби, очікування громадян, рівень соціальної свідомості)
Соціальної справедливості	Визначає необхідність забезпечення рівного доступу до соціальних гарантій і підтримки відповідно до реальних потреб. Він передбачає перерозподіл ресурсів на користь соціально вразливих категорій населення та зменшення соціальної нерівності
Принцип рівності можливостей	Означає, що кожен громадянин, незалежно від соціального статусу, статі, віку, етнічного походження чи інших характеристик, повинен мати рівний доступ до соціального захисту, освіти, охорони здоров'я та інших сфер життєдіяльності
Соціальної відповідальності	Передбачає обов'язок держави, роботодавців, громадських організацій та громадян брати участь у формуванні й реалізації політики соціального захисту. Ця відповідальність включає фінансування соціальних програм, підтримку соціально вразливих груп і дотримання соціальних стандартів
Соціальної солідарності	Полягає у взаємодопомозі між різними групами населення, що виявляється у системі перерозподілу соціальних благ. Він реалізується, зокрема, через пенсійні системи, страхування та інші форми соціальної підтримки
Принцип соціального партнерства	Передбачає співпрацю між державою, бізнесом і громадянським суспільством для розробки та реалізації ефективної соціальної політики. Цей принцип сприяє узгодженню інтересів усіх сторін і підвищенню ефективності соціальних програм

Закінчення табл. 5.8

Принцип	Характеристика
Принцип економічної ефективності	Полягає у раціональному використанні фінансових ресурсів та необхідності визначення результативності соціальних заходів. Передбачає, що соціальна підтримка має не лише пом'якшувати негативні наслідки соціальних ризиків, а й сприяти економічному розвитку через активізацію трудових ресурсів
Принцип адресності	Означає, що соціальна допомога має бути спрямована передусім на тих, хто її найбільше потребує. Це забезпечує ефективне використання бюджетних коштів і підвищує справедливість соціальної політики
Принцип єдності теорії і практики	Підкреслює необхідність наукового обґрунтування соціальних програм та їхньої адаптації до реальних умов. Він передбачає впровадження інноваційних підходів на основі наукових досліджень і міжнародного досвіду
Принцип своєчасності	Означає, що заходи соціального захисту мають запроваджуватися без затримок, відповідно до потреб населення. Він важливий для запобігання соціальним кризам і зменшення негативних наслідків соціальних ризиків
Принцип пріоритетності забезпечення продуктивної зайнятості	Акцентує увагу на створенні умов для самозабезпечення громадян через зайнятість. Соціальний захист має не лише надавати матеріальну підтримку, а й сприяти активному залученню до ринку праці
Принцип співучасті	Передбачає активну роль громадян у прийнятті рішень щодо соціальної політики, їхню участь у волонтерських ініціативах, благодійних програмах та механізмах самопомоги
Принцип об'єктивності	Означає, що соціальна політика має базуватися на достовірних даних і аналітичних дослідженнях. Він запобігає суб'єктивізму у прийнятті рішень і сприяє ефективному управлінню соціальними ресурсами
Системності	передбачає комплексний підхід до розбудови системи соціального захисту, де кожен її елемент є взаємопов'язаним і доповнює інші заходи. Він забезпечує узгодженість між різними рівнями соціальної політики — національним, регіональним та локальним

Отже, функціонування і розвиток системи соціального захисту базується на сукупності принципів, які спрямовані на досягнення балансу між соціальною справедливістю, економічною ефективністю та сталим розвитком суспільства. Їх дотримання дозволяє

створити ефективну та адаптивну систему, що відповідає сучасним викликам.

Система соціального захисту виконує низку важливих функцій, які спрямовані на зменшення соціальних ризиків, забезпечення соціальної стабільності та сприяння сталому розвитку суспільства. Їх поділяють на 3 групи: загальні, спеціальні, допоміжні (рис. 5.7). Кожна з них відіграє важливу роль у забезпеченні соціальної стабільності та зменшенні впливу соціальних ризиків.

Рисунок 5.7. Функції соціального захисту населення

Загальні функції соціального захисту визначають фундаментальні завдання системи соціального захисту, що спрямовані на забезпечення загальної соціальної безпеки та підтримки рівноваги у суспільстві.

Спеціальні функції соціального захисту спрямовані безпосередньо на підтримку вразливих категорій населення, захист від соціальних ризиків і подолання кризових ситуацій.

Допоміжні функції соціального захисту забезпечують ефективність реалізації загальних і спеціальних функцій, створюючи умови для їх якісного виконання.

Деталізація вище перелічених функцій соціального захисту населення представлена у табл. 5.10.

Таблиця 5.10

ФУНКЦІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

Функція	Характеристика
Загальні функції	
Регулятивна	Встановлення правових норм, стандартів і правил у сфері соціального захисту
Стимулююча	Заохочення активної економічної участі громадян, розвитку трудової активності та професійного зростання
Розподільча (перерозподільча)	Забезпечення справедливого розподілу ресурсів між різними соціальними групами
Інтеграційна	Створення умов для повноцінної участі всіх громадян у суспільному житті та подоланні соціального виключення
Спеціальні функції	
Превентивна (попереджувальна)	Запобігання виникненню соціальних ризиків через політику зайнятості, освіту, медичне страхування тощо.
Компенсаційна	Надання допомоги та виплат особам, які втратили працездатність, доходи або інші джерела засобів до існування
Соціально-реабілітаційна	Підтримка людей, які потребують медичної, психологічної або професійної реабілітації
Допоміжні функції	
Інформаційна	Забезпечення громадян інформацією про їхні права, можливості отримання соціальної підтримки, механізми соціального захисту
Аналітична	Дослідження соціальних процесів, виявлення ризиків і прогнозування майбутніх тенденцій у соціальній сфері
Контрольна	Моніторинг ефективності соціальних заходів, контроль за цільовим використанням ресурсів і відповідністю програм потребам населення
Організаційна	Координація діяльності державних і недержавних організацій у сфері соціального захисту, налагодження соціального партнерства

Отже, поділ функцій соціального захисту на загальні, спеціальні та допоміжні дозволяє краще зрозуміти логіку їхньої реалізації. Загальні функції формують основу соціальної політики, спеціальні — безпосередньо працюють із соціальними ризиками та вразливими

групами, а допоміжні забезпечують ефективність і контроль за всією системою.

Для забезпечення соціального захисту використовуються різні інструменти, які застосовуються державними та недержавними інституціями (рис. 5.7). Ці інструменти можуть бути як універсальними, так і цільовими, спрямованими на окремі категорії населення (діти, пенсіонери, особи з інвалідністю, безробітні тощо).

Рисунок 5.7. Основні інструменти соціального захисту

Більш детально зазначені інструменти будуть розглянуті у наступних розділах.

Терміни та поняття до теми

Бюджетна та небюджетна підтримка соціальних проєктів, програм та послуг
 Державні соціальні гарантії
 Добровільне страхування
 Загальнообов'язкове державне соціальне страхування
 Єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування
 Індexсація доходів
 Інструменти соціального захисту
 Медичне страхування
 Пенсійне страхування
 Соціальна політика
 Соціальне забезпечення
 Соціальне страхування
 Соціальний захист
 Страховий стаж
 Страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності
 Страхування на випадок безробіття
 Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності

Питання для самоперевірки

1. *Що розуміють під соціальним захистом населення?*
2. *У чому полягає ключова мета соціального захисту населення?*
3. *У чому полягає сутність соціальної політики?*
4. *Які є рівні системи соціального захисту населення?*
5. *Охарактеризуйте види соціального захисту населення.*
6. *Які виокремлюють форми соціального захисту населення?*
7. *Які розрізняють види загальнообов'язкового державного соціального страхування?*
8. *Які є види державних гарантій забезпечення соціальних прав?*
9. *Охарактеризуйте державні гарантії забезпечення безпечних умов праці та відпочинку.*
10. *Які основні інструменти соціального захисту? Наведіть приклади.*
11. *На яких принципах ґрунтується функціонування та розвиток системи соціального захисту?*
12. *Які, на вашу думку, принципи соціального захисту є визначальними?*
13. *Які функції покладено на соціальний захист населення?*

Тести для самоперевірки

1. *Яким документом задекларовано право на соціальний захист:*
 - а) Кодексом законів про працю;
 - б) Конституцією України;
 - в) Міжнародним договором;
 - г) Цифровою аджендою України.
2. *Який вид страхування не відноситься до загальнообов'язкового соціального страхування:*
 - а) пенсійне страхування;
 - б) страхування на випадок безробіття;
 - в) страхування життя;
 - г) страхування від нещасного випадку на виробництві.
3. *Як називаються затверджені законами та іншими нормативно-правовими актами зобов'язання держави щодо забезпечення соціальних прав та інтересів її громадян:*
 - а) соціальні стандарти;
 - б) державні гарантії;
 - в) соціальні пільги;
 - г) соціальні послуги.

4. *Принцип соціального захисту, що передбачає перерозподіл фінансових та соціальних ресурсів:*

- а) системності;
- б) об'єктивності;
- в) солідарності;
- г) рівноправності.

5. *До якої групи функцій соціального захисту населення належить регулятивна функція:*

- а) загальні;
- б) специфічні;
- в) допоміжні;
- г) інтегральні.

Питання для дискусії

Необхідність соціального захисту в умовах ринкової економіки.

Завдання до теми 5

Завдання 5.1. Обґрунтувати розгорнуто відповідь на питання. Обсяг відповіді на одне питання становить орієнтовно 1 сторінка.

1. Проаналізувати дотримання принципів функціонування системи соціального захисту населення в Україні.

2. Які форми та інструменти соціального захисту застосовувались до Вас як громадянина України?

Завдання 5.2. Побудувати інтелект-карту, описуючи тему «Соціальний захист населення». Приклад за покликанням: <https://surl.li/wcbghu>.

Завдання 5.3. Підготувати презентацію, розкривши практику реалізації соціального страхування за кордоном: історичні передумови виникнення, етапи розвитку, реформування, особливості сучасного стану, переваги та недоліки, передовий досвід, який варто запровадити в Україні. Обсяг роботи — 15 слайдів. У темі обов'язково необхідно зазначити обраний вид страхування та країну.

Література для поглибленого вивчення

1. Lopushniak H., Verkhovod I., Lipskyi R., Gorokhovska O., Kliuienko E. La política social en la organización: problemas y tendencias. *Interacción Y Perspectiva*. 2024. № 14(2). P. 314–327. URL: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10909412>

2. Lopushniak H., Verkhovod I., Oleksenko R., Vonberg T. Evaluación de la reforma del sistema de protección social en el contexto de la consecución

de los Objetivos de Desarrollo Sostenible. *Interacción y Perspectiva Revista de Trabajo Social*. 2023. Vol. 14. № 1. P. 26–42. DOI:10.5281/zenodo.8319394

3. Верховод І. С., Леушина О. А. Гендерний складник розвитку системи соціального захисту в Україні. *Інтелект XXI*. 2021. № 1. С. 20–26. URL: <https://doi.org/10.32782/2415-8801/2021-1.4>

4. Кізіма Т., Горин В. Видатки бюджету на надання житлових субсидій та їх вплив на суспільний добробут. *Галицький економічний вісник*. 2020. Т. 64. № 3. С. 96–106. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.03.096

5. Козьменко С., Качула С. Соціальні програми як інструмент бюджетної політики людського розвитку та оцінка їх ефективності. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2020. № 4(24). С. 74–87. URL: [https://doi.org/10.25140/2411-5215-2020-4\(24\)-74-87](https://doi.org/10.25140/2411-5215-2020-4(24)-74-87)

6. Кучма О. Л., Сіньова Л. М. Допомоги як вид соціального забезпечення за законодавством України : монографія. Київ: Вид-во «Освіта України», 2018. 252 с.

7. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

8. Лопушняк Г. С. Фінансові аспекти функціонування пенсійного фонду України. *Ефективна економіка*. 2020. № 11. DOI: 10.32702/2307-2105-2020.11.6

9. Лопушняк Г. С. Інститут соціального захисту в соціально-трудо- вій сфері. *Інституційні засади розвитку ринку праці в Україні*: колективна монографія / за наук. ред. д.е.н., проф. І.Л. Петрової, д.е.н. В. В. Близнюк ; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». К., 2021. С. 99–109. (472 с.) URL: <http://ief.org.ua/docs/mg/360.pdf>

10. Лопушняк Г. С., Василик А. В. Концептуальні основи управління соціальними проєктами. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 4(274). С. 210–220. DOI: 10.32752/1993-6788-2024-1-274-210-220

11. Лопушняк Г. С., Леонтенко О. М. Пенсійне забезпечення в Україні: аналіз стану в умовах світових інтеграційних процесів. *Актуальні проблеми економіки*. 2020. № 7–8. С. 105–115. URL: <https://surl.li/pwdcak>

12. Лопушняк Г. С., Шандар А. М. Посилення соціального захисту населення в умовах поширення пандемії коронавірусу COVID-19. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку соціально-трудових відносин в умовах цифрової економіки* : матеріали XII Міжнар. наук.-практ. конф., 9–10 вересня 2021 р. Полтава: ПУЕТ, 2021. С. 129–131.

13. Нормативні документи щодо гарантування соціального захисту : офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/pilgi.html>

14. Праця і соціально-трудові відносини: словник-довідник / за ред. В. М. Данюка. Київ: КНЕУ, 2018. 451 с.

15. Пустовіт Б. О., Шандар А. М. Соціальний розвиток в Україні в контексті активізації діяльності соціального бізнесу. *Бізнес Інформ*. 2022. № 3. С. 60–66. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-3-60-66>

16. Руженський М. М. Соціальний захист населення в умовах формування ринкової моделі економіки України : монографія. К.: ІПК ДСЗУ, 2013. 318 с.

17. Синяєва Л. В., Верховод І. С. Проблеми забезпечення якості життя і соціального захисту населення. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2021. № 1 (49). С. 84–91. URL: <https://visnik.bumib.edu.ua/archive/2021/49/15.pdf>

18. Синяєва Л. В., Верховод І. С. Система соціального захисту в Україні: проблеми та їх вирішення. *Формування ефективної системи менеджменту в умовах транзитивної економіки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 8 жовтня 2021 р. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2021. С. 127–130. URL: <https://surl.li/gsaoes>

19. Система соціального захисту в Україні : навч. посіб. / МОН України, Уманський держ. пед. ун-т імені Павла Тичини ; уклад. О. О. Матрос. Умань : Візаві, 2021. 175 с.

20. Шандар А. М., Вова М. Ю. Аналіз динаміки виплат допомоги по безробіттю в Україні. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : зб. Міжнар. наук. інтернет-конф., 30 листопада 2023 р. м. Переяслав, 2023. Вип. 99. С. 33–36.

21. Шандар А. М., Кирилюк В. В. Медичне страхування в системі соціального забезпечення України. *Галицький економічний вісник*. 2023. Том 85. № 6. С. 148–154. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2023.06.148

ТЕМА 6

СИСТЕМА ОРГАНІВ УПРАВЛІННЯ У СФЕРІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

6.1. *Органи держаної влади у системі соціального захисту: роль та функції.*

6.2. *Роль інших державних інституцій у системі соціального захисту.*

6.3. *Органи місцевого самоврядування у системі соціального захисту: роль та функції.*

Ключові слова: Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерство у справах ветеранів України, Пенсійний фонд України, Національна соціальна сервісна служба, Державна служба зайнятості, Пенсійний фонд України, Державна служба України з питань праці, Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України

на випадок безробіття, Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю, органи місцевого самоврядування.

Вивчивши матеріал теми 6 Ви будете:

знати:

- функції та роль органів державної влади та місцевого самоврядування у системі соціального захисту населення;
- основні законодавчо-нормативні акти, які визначають роль органів управління;

уміти:

- обґрунтовувати роль і значення органів державного управління у системі соціального захисту населення;
- зіставляти інструменти соціального захисту, якими оперує у своїй діяльності той чи інший орган державного управління у системі соціального захисту.

6.1. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ: РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ

Відповідно до ст. 6 Конституції України¹ передбачено, що державна влада поділяється на три гілки: законодавча, виконавча та судова. Кожній із них належить певна роль у системі соціального захисту населення.

Законодавча влада представлена Верховною Радою України (парламент).

Повноваження **Верховної Ради України** у сфері соціального захисту:

...

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля.

Конституція України (ст. 85)

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Виконавчою владою визнано Кабінет Міністрів України, який відіграє центральну роль у формуванні та реалізації державної політики соціального захисту. Як вищий орган виконавчої влади, він забезпечує розробку, координацію та контроль за виконанням заходів, спрямованих на підтримку населення, зниження соціальних ризиків та підвищення рівня соціальної безпеки.

Основні функції КМУ у сфері соціального захисту:

- ухвалення стратегічних документів, державних програм та нормативно-правових актів, спрямованих на соціальну підтримку різних категорій населення;

- схвалення проєкту Державного бюджету України та подання його на затвердження ВРУ (в частині розподілу коштів на соціальні виплати, пенсійне забезпечення, субсидії, допомоги та інші заходи соціального захисту);

- координація діяльності Міністерства соціальної політики України, Пенсійного фонду, Державної служби зайнятості та інших установ, що відповідають за реалізацію соціальних програм;

- впровадження реформ у сфері соціального страхування, підтримка інноваційних механізмів соціального захисту (наприклад, електронні сервіси для отримання соціальних послуг).

Основні завдання **Кабінету Міністрів України** в частині соціального захисту:

...2) вжиття заходів щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина, створення сприятливих умов для вільного і всебічного розвитку особистості;

3) забезпечення проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, культурного розвитку, охорони довкілля, а також розроблення, затвердження і виконання інших державних цільових програм.

ЗУ «Про Кабінет Міністрів України» (ст. 2)¹

Міністерство соціальної політики України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. У діяльності Мінсоцполітики

¹ Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 р. № 794-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>

керується Конституцією та законами України, указами президента України і постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, іншими актами законодавства¹.

Міністерство соціальної політики України забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері соціальної політики, загальнообов'язкового державного соціального та пенсійного страхування, соціального захисту населення, волонтерської діяльності, з питань сім'ї та дітей, оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, торгівлі людьми, забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання соціальних послуг та проведення соціальної роботи, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби, ветеранів праці, ветеранів війни, осіб, на яких поширюється дія ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» в частині організації виплати їм разової грошової допомоги, ветеранів військової служби, жертв нацистських переслідувань, дітей війни та жертв політичних репресій, пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки (державна допомога, пільги, житлові субсидії та інші виплати, що проводяться за рахунок державного бюджету, соціальні послуги) та за дотриманням прав дітей, а також забезпечує формування та реалізує державну політику щодо здійснення державного нагляду у сфері загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності в частині забезпечення відповідності законодавству рішень правління Фонду соціального страхування, державного регулювання та нагляду за дотриманням норм ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» щодо призначення (перерахування) і виплати пенсій у солідарній системі та щодо взаємодії ПФУ з Фондом соціального страхування, у сфері гуманітарної допомоги.

Мінсоцполітики є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги.

Положення про Міністерство соціальної політики України

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Утворено у 2016 р. у зв'язку з об'єктивними вимогами часу щодо реалізації державної політики в умовах ведення

¹ Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : Постанова КМУ від 17.06.2015 р. № 423. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text>

воєнного конфлікту. На початку 2022 р. важливість діяльності даного органу значною мірою актуалізувалася.

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої РФ території України, а також прилеглих до неї територій, дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України, інформаційного суверенітету України (крім здійснення повноважень з управління цілісними майновими комплексами державного підприємства «Мультимедійна платформа іномовлення України») та Українського національного інформаційного агентства «Укрінформ»), у сфері захисту прав примусово переміщених (депортованих) осіб, зокрема захисту прав осіб, депортованих за національною ознакою.

Основними завданнями Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України у частині соціального захисту є:

1) забезпечення формування та реалізація державної політики з питань: тимчасово окупованої території та захисту прав населення, що на ній проживає, кінцевою метою якої є їх реінтеграція в єдиний правовий, інформаційний, соціально-економічний, культурний, освітній простір України; внутрішньо переміщених осіб та громадян України, які покинули своє місце проживання на тимчасово окупованій території внаслідок або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту та/або тимчасової окупації частини території України та виїхали за кордон (далі — особи, які виїхали за кордон), сприяння реалізації їх прав і свобод та створення умов для добровільного повернення таких осіб до покинутого місця проживання або інтеграції за новим місцем проживання; координації діяльності з надання гуманітарної допомоги цивільному населенню під час збройного конфлікту;

2) участь у формуванні та реалізації державної політики щодо захисту прав і свобод осіб, які порушено внаслідок тимчасової окупації частини території України або втрати контролю над її частиною;

3) сприяння: реалізації прав і свобод громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, а також прилеглих до неї територіях; задоволенню національно-культурних, мовних, освітніх потреб, розвитку етнічної самобутності корінних народів та національних меншин, що проживають на тимчасово окупованій території, а також прилеглих до неї територіях; задоволенню соціально-економічних, екологічних, інформаційних та культурних потреб населення, що проживає на тимчасово окупованій території, а також прилеглих до неї територіях.

*Положення про Міністерство з питань реінтеграції
тимчасово окупованих територій України¹*

¹ Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.06.2016 р. № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#n10>

Соціальний захист в Україні залежить від правового статусу громадянина. Ветерани війни належать до групи осіб, для яких передбачені певні особливості застосування інструментів соціального захисту. Зважаючи на це, у 2018 р. було утворено профільне міністерство — Міністерство у справах ветеранів України.

Міністерство у справах ветеранів України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері соціального захисту ветеранів війни, осіб, які мають особливі заслуги перед Батьківщиною, постраждалих учасників Революції Гідності (далі — ветерани), членів сімей таких осіб і членів сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членів сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України (далі — члени сімей ветеранів).

Основними завданнями **Міністерства у справах ветеранів України** є:

1) формування і реалізація державної політики у сфері:

соціального захисту ветеранів та членів їх сімей, зокрема забезпечення психологічної реабілітації, соціальної та професійної адаптації, зайнятості, підвищення конкурентоспроможності на ринку праці, а також санаторно-курортним лікуванням, житлом;

надання довічних державних стипендій, щорічної виплати до 5 травня разової грошової допомоги (крім організації виплати такої допомоги);

надання, позбавлення статусу та видачі посвідчень ветеранам та членам сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, членам сімей загиблих (померлих) Захисників і Захисниць України;

вшанування пам'яті ветеранів;

2) забезпечення прав і свобод ветеранів та членів їх сімей;

3) забезпечення формування і ведення Єдиного державного реєстру ветеранів війни;

4) забезпечення розвитку спорту ветеранів війни.

Положення про Міністерство у справах ветеранів¹

6.2. Роль інших державних інституцій у системі соціального захисту

Поряд із розглянутими вище міністерствами України в країні сформовано досить розгалужену систему інших інституцій, які забезпечують ефективність функціонування соціального захисту населення. Національна соціальна сервісна служба України² є специфічним органом, на який покладено здійснення політики

¹ Деякі питання Міністерства у справах ветеранів : Постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2018 р. № 1175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1175-2018-%D0%BF#Text>

² Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: Постанова КМУ від 26.08.2020 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>

соціального захисту у частині захисту дітей, а також питань функціонування соціальної роботи.

Національна соціальна сервісна служба України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики і який реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей; методичне забезпечення та координація дій органів влади і органів місцевого самоврядування щодо забезпечення прав дітей, проведення соціальної роботи, надання базових соціальних послуг і соціальної підтримки відповідно до потреб жителів територіальних громад.

Основними завданнями **Національної соціальної сервісної служби** є:

1) реалізація державної політики у сфері соціального захисту населення з питань:

- надання соціальних послуг та провадження соціальної роботи;
- соціальної підтримки сім'ї, соціального захисту бездомних осіб;
- соціальної адаптації осіб, які відбули покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк, а також звільнених від подальшого відбування зазначених видів покарання;
- запобігання та протидії домашньому насильству, насильству за ознакою статі, торгівлі людьми;
- забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- соціального захисту осіб з інвалідністю, осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів праці, ветеранів військової служби, жертв нацистських переслідувань, дітей війни, жертв політичних репресій;
- соціального захисту ветеранів війни, осіб, на яких поширюється дія ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» в частині організації виплати їм разової грошової допомоги, соціальної та професійної адаптації військовослужбовців, які звільняються, осіб, звільнених з військової служби:
- волонтерської діяльності;
- активного та здорового довголіття, подолання негативних наслідків старіння;

2) реалізація державної політики у сфері оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей;

3) реалізація державної політики у сфері здійснення державного контролю: за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки (державна допомога, пільги, житлові субсидії та інші виплати, що здійснюються за рахунок коштів державного бюджету, соціальні послуги); за використанням коштів державного бюджету, виділених для надання соціальної підтримки, зокрема під час проведення перерахунку її розмірів у разі встановлення фактів надмірної виплати коштів або надання її з порушенням законодавства; за дотриманням прав дітей;

4) в межах повноважень, визначених законом, методичне забезпечення та координація діяльності органів місцевого самоврядування, центрів надання адміністративних послуг у частині надання адміністративних послуг соціального характеру, організації соціальної роботи та надання базових соціальних послуг з урахуванням потреб жителів територіальної громади.

Положення про Національну соціальну сервісну службу України

Державна служба зайнятості є ключовим органом, що забезпечує реалізацію державної політики у сфері зайнятості населення, сприяє працевлаштуванню громадян та виконує функцію соціального захисту осіб, які втратили роботу. Її діяльність спрямована на зниження рівня безробіття, підтримку економічної активності населення та інтеграцію вразливих груп на ринок праці.

Державна служба зайнятості є централізованою системою державних установ, діяльність якої спрямовується та координується Міністерством економіки України.

Основними завданнями Державної служби зайнятості є:

1) реалізація державної політики у сфері зайнятості населення та трудової міграції, соціального захисту від безробіття;

3) сприяння громадянам у підборі підходящої роботи;

6) сприяння громадянам в організації підприємницької діяльності, зокрема шляхом надання індивідуальних та групових консультацій;

7) участь у реалізації заходів, спрямованих на запобігання масовому вивільненню працівників, профілактика настання страхового випадку, сприяння мобільності робочої сили та зайнятості населення в регіонах з найвищими показниками безробіття, монофункціональних містах та населених пунктах, залежних від містоутворюючих підприємств;

8) організація підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації безробітних з урахуванням поточної та перспективної потреб ринку праці, підтвердження результатів неформального професійного навчання;

9) проведення професійної орієнтації населення;

10) додаткове сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян, які неконкурентоспроможні на ринку праці;

11) внесення пропозицій Мінекономіки щодо формування державної політики у сфері зайнятості населення;

12) здійснення контролю за використанням роботодавцями та безробітними коштів Фонду.

Положення про Державну службу зайнятості¹

¹ Деякі затвердження Положення про Державну службу зайнятості : Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 16.12.2020 р. № 2663. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1305-20#Text>

У продовженні теми зайнятості необхідно згадати про Державну службу України з питань праці¹, яка є центральним органом виконавчої влади, що здійснює державний нагляд і контроль у сфері трудових відносин, охорони праці та соціального захисту працівників. Її діяльність спрямована на забезпечення дотримання законодавства про працю, соціальні гарантії та безпечні умови праці, що є ключовими аспектами соціального захисту працюючого населення.

Державна служба України з питань праці (Держпраці) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Першого віцепрем'єр-міністра України — Міністра економіки, і який реалізує державну політику у сферах промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, здійснення державного гірничого нагляду, а також з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, на випадок безробіття (далі — ЗДСС) в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб.

Основними завданнями Держпраці є:

1) реалізація державної політики у сферах промислової безпеки, охорони праці, гігієни праці, поводження з вибуховими матеріалами промислового призначення, здійснення державного гірничого нагляду, а також з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, зайнятість населення, ЗДСС в частині призначення, нарахування та виплати допомоги, компенсацій, надання соціальних послуг та інших видів матеріального забезпечення з метою дотримання прав і гарантій застрахованих осіб;

2) здійснення комплексного управління охороною праці та промисловою безпекою на державному рівні;

3) здійснення державного регулювання і контролю щодо охорони праці та промислової безпеки у сфері діяльності, пов'язаної з об'єктами підвищеної небезпеки...

Положення про Державну службу України з питань праці

¹ Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці : Постанова КМУ від 11.02.2015 р. № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-%D0%BF#Text>

Важливе місце у системі соціального захисту населення відведено Пенсійному фонду України. Він є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики, що реалізує державну політику з питань пенсійного забезпечення та ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню¹.

Основними завданнями Пенсійного фонду України є:

- реалізація державної політики з питань пенсійного забезпечення, загальнообов'язкового державного соціального страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та загальнообов'язкового державного соціального страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності, надання житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу;
- ведення обліку осіб, які підлягають загальнообов'язковому державному соціальному страхуванню, осіб, які мають право на пільги, а також отримувачів житлових субсидій;
- внесення пропозицій Міністрів соціальної політики щодо забезпечення формування державної політики із зазначених питань;
- здійснення страхових виплат та надання соціальних послуг відповідно до Законів України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» та «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»;
- профілактика нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань;
- проведення перевірки обґрунтованості видачі, продовження листків непрацездатності та документів, що є підставою для їх формування, на базі інформації, що міститься в електронних системах та реєстрах;
- здійснення контролю за використанням страхувальниками та застрахованими особами страхових коштів;
- виконання інших завдань, визначених законом.

Положення про Пенсійний фонд України

Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю — спеціалізована неприбуткова бюджетна установа, що забезпечує реалізацію державної

¹ Про затвердження Положення про Пенсійний фонд України : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.07.2014 р. № 280. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280-2014-%D0%BF#Text>

політики щодо підтримки осіб з інвалідністю, їх соціальної інтеграції та створення рівних можливостей для працевлаштування та самореалізації. Він підпорядковується Міністерству соціальної політики України.

Основними завданнями Фонду соціального захисту осіб з інвалідністю є:

- 1) фінансове забезпечення заходів щодо соціальної захищеності осіб з інвалідністю і дітей з інвалідністю в Україні;

- 2) забезпечення в межах своїх повноважень реалізації заходів щодо зайнятості та працевлаштування осіб з інвалідністю, зокрема, сприяння створенню робочих місць.

Положення про Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю¹

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття створений для здійснення функцій соціального страхування, передбачених ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»². Його діяльність спрямована на пом'якшення наслідків безробіття та сприяння поверненню громадян до активної трудової діяльності.

Фонд є цільовим централізованим страховим фондом, некомерційною самоврядною організацією.

Основні напрями діяльності Фонду:

- управління загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням на випадок безробіття;
- акумуляція надходжень від сплати єдиного внеску, фінансових санкцій відповідно до ЗУ «Про збір та облік єдиного соціального внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття»;
- контроль за надходженням страхових внесків відповідно до закону;
- контроль за використанням коштів;
- виплата матеріального забезпечення та надання соціальних послуг.

Статут Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття³

¹ Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю : Наказ Міністерства соціальної політики України від 14.04.2011 р. № 129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0528-11#Text>

² Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття: Закон України від 02.03.2000 № 1533-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1533-14#Text>

³ Про Статут Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття та Регламент засідань правління Фонду : Постанова правління Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття від 06.07.2000 № 2. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002568-00#Text>

6.3. ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ: РОЛЬ ТА ФУНКЦІЇ

Конституцією України¹ визнається і гарантується місцеве самоврядування (ст. 7). Органи місцевого самоврядування (ОМС) відіграють ключову роль у реалізації соціального захисту на регіональному рівні, оскільки саме вони забезпечують наближення соціальних послуг до населення, враховуючи місцеві особливості та потреби громади.

Згідно ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні»² органи місцевого самоврядування та їх повноваження у сфері соціального захисту можна представити наступним чином (рис. 6.1).

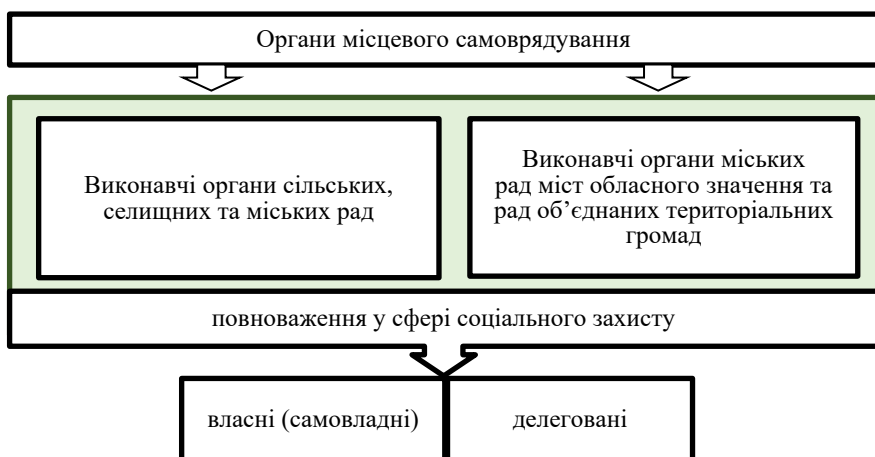

Рисунок 6.1. Повноваження органів місцевого самоврядування у сфері соціального захисту

Джерело: розроблено на основі³.

Виконавчі органи сільських, селищних, міських рад мають власні (самоврядні) та делеговані повноваження у сфері соціального захисту населення.

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

³ Про місцеве самоврядування в Україні...

Відповідно ЗУ «Про місцеве самоврядування в Україні» (ст. 34) до власних повноважень виконавчих органів сільських, селищних, міських рад належать:

1) встановлення за рахунок власних коштів і благодійних надходжень додаткових до встановлених законодавством гарантій щодо соціального захисту населення;

2) вирішення відповідно до законодавства питань про подання допомоги особам з інвалідністю, ветеранам війни та праці, сім'ям загиблих (померлих або визнаних такими, що пропали безвісти) військовослужбовців, а також військовослужбовців, звільнених у запас (крім військовослужбовців строкової служби і військової служби за призовом осіб офіцерського складу) або відставку, особам з інвалідністю з дитинства, багатодітним сім'ям у будівництві індивідуальних жилих будинків, проведенні капітального ремонту житла, у придбанні будівельних матеріалів; відведення зазначеним особам у першочерговому порядку земельних ділянок для індивідуального будівництва, садівництва та городництва;

3) організація для малозабезпечених громадян похилого віку, осіб з інвалідністю будинків-інтернатів, побутового обслуговування, продажу товарів у спеціальних магазинах і відділах за соціально доступними цінами, а також безоплатного харчування;

4) вирішення питань про надання за рахунок коштів місцевих бюджетів ритуальних послуг у зв'язку з похованням самотніх громадян, ветеранів війни та праці, а також інших категорій малозабезпечених громадян; подання допомоги на поховання громадян в інших випадках, передбачених законодавством;

5) звернення до центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, чи його територіального органу про порушення суб'єктом господарювання законодавства про працю та зайнятість населення.

Делеговані повноваження представлені широким переліком позицій, серед яких є такі що стосуються цільових місцевих програм, заходів поліпшення соціальної інфраструктури, надання різних видів соціальних послуг, пільг та допомог, організації громадських та тимчасових робіт, здійснення контролю за охороною праці, участь у соціальному діалозі, проблем зайнятості незахищених верств населення та інших питань, передбачених законом¹.

¹ Про місцеве самоврядування в Україні...

Органи міських рад міст обласного значення та рад об'єднаних територіальних громад мають аналогічні повноваження у сфері соціального захисту при цьому вони доповнені такими функціями:

- поряд із власними (самовладними) повноваженнями (див. вище ст. 34 п. 1 ЗУ «Про місцеве самоврядування») на них покладено:
- забезпечення надання соціальних послуг;
- здійснення на підприємствах, в установах та організаціях, що перебувають у комунальній власності відповідної територіальної громади, контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення у порядку, встановленому законодавством.

Терміни та поняття

Верховна Рада України

Державна служба зайнятості

Державна служба України з питань праці

Державні інститути

Кабінет Міністрів України

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України

Міністерство соціальної політики України

Міністерство у справах ветеранів України

Національна соціальна сервісна служба України

Пенсійний фонд України

Фонд загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття

Фонд соціального захисту осіб з інвалідністю

Питання для самоперевірки

1. Які функції покладено на Міністерство соціальної політики?
2. Які міністерства України долучені до забезпечення соціального захисту населення?
3. Розкрийте роль та завдання міністерств України у контексті забезпечення соціального захисту населення?
4. Які державні інститути, окрім міністерств, залучені до процесів забезпечення соціального захисту населення?
5. Яку роль у системі соціального захисту покладено на Пенсійний фонд України?
6. Яку роль відіграють органи міських рад міст обласного значення та рад об'єднаних територіальних громад в системі забезпечення соціального захисту населення?
7. Наведіть приклади законодавчо-нормативних документів, які визначають роль та функції органів у системі соціального захисту.

Тести для самоперевірки

1. На який орган покладено завдання прийняття законів в Україні:

- а) Верховна Рада України;
- б) Кабінет міністрів України;
- в) Президент України;
- г) Міністерство соціальної політики України.

2. Що є центральним органом виконавчої влади, у сфері соціального захисту:

- а) Національна соціальна сервісна служба;
- б) Кабінет міністрів України;
- в) Пенсійний фонд України;
- г) Міністерство соціальної політики України.

3. На який орган покладено завдання щодо додаткового сприяння у працевлаштуванні окремих категорій громадян, які неконкурентоспроможні на ринку праці:

- а) Міністерство соціальної політики України;
- б) Державна служба зайнятості;
- в) Державна служба України з питань праці;
- г) Пенсійного фонду України.

4. На який орган покладено завдання реалізації соціальної політики з питань волонтерської діяльності:

- а) Служба у справах дітей, сім'ї та молоді;
- б) Національна соціальна сервісна служба України;
- в) Кабінет міністрів України;
- г) волонтерська діяльність є стихійною і не потребує втручання з боку політики.

5. Який орган займається реалізацією державної політики у сфері оздоровлення та відпочинку дітей:

- а) Міністерство соціальної політики України;
- б) Служба у справах дітей, сім'ї та молоді;
- в) Національна соціальна сервісна служба України;
- г) Міністерство молоді та спорту.

Питання для дискусії

1. Першочергові та критично важливі рішення щодо наявних соціальних проблем, які мають бути прийняті органом державної або місцевої влади (на вибір здобувача).

Завдання до теми 6

Завдання 6.1. Побудувати інтелект-карту державних органів влади, відобразивши на ній ролі та взаємозв'язки в частині функціоналу соціального захисту.

Завдання 6.2. Описати місце органів державної влади, інших державних інституцій, органів місцевого самоврядування у системі соціального захисту населення, заповнивши табл. 6.1.

Таблиця 6.1

ХАРАКТЕРИСТИКА ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ, ІНШИХ ДЕРЖАВНИХ ІНСТИТУЦІЙ, ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

	Верховна Рада України	Кабінет Міністрів України	По порядку інші державні інституції та органи місцевого самоврядування, що зазначені в темі 6
Рівень управління			
Підпорядкування, координація			
З якими органами взаємодіє			
Роль у сфері соціального захисту			
З якими інструментами соціального захисту пов'язаний			
Ваші доповнення			

Завдання 6.3. Уявіть себе менеджером вищої ланки одного із органів державного управління у сфері соціального захисту або органу місцевого самоврядування (на вибір здобувача). Виконайте завдання:

1) зазначити як називається посада. Прописати перелік функцій (вказати нормативний документ / посадову інструкцію із активним посиланням);

2) обґрунтувати перші 3 рішення на даній посаді.

Література для поглибленого вивчення

1. Бачинська М. В. Інституційне забезпечення соціальної сфери України в умовах війни. *Актуальні проблеми розвитку економіки регіону*. 2023. Вип 19. Т. 2. С. 263–271. URL: <https://doi.org/10.15330/apred.2.19.263-271>

2. Ємельяненко Л. М., Федулова Л. І. Децентралізація в сфері соціальної політики в регіонах України. *Економіка та держава*. 2021. № 4. С. 4–11. DOI: 10.32702/2306-6806.2021.4.4

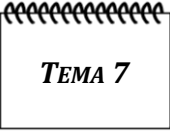
3. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

4. Медяник В. А. Інституційна складова адміністративно-правового механізму забезпечення державної соціальної політики. *Право і суспільство*. 2021. № 1. Ч. 2. С. 86–91. URL: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.2.14>

5. Слободян І. Ю., Судак І. М. Міжнародний досвід реалізації соціальної політики держави. *Нове українське право*. 2021. Вип. 3. С. 332–337. URL: <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.48>

6. Соломіна А. С., Польовий М. А. Значення (роль) публічного управління у сфері соціального захисту населення. *Прикладні аспекти сучасних міждисциплінарних досліджень*. 2024. С. 48–50. URL: <https://jpasmd.donnu.edu.ua/article/view/14759>

7. Ткаченко Н. М. Міністерство соціальної політики України як суб'єкт публічної адміністрації щодо забезпечення формування державної політики у сфері соціального сирітства. *Юридична наука*. 2020. № 5 (107). Том 2. С. 84–91. URL: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-107-5-2.11>

ТЕМА 7

ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ, ГАРАНТІЇ ТА НОРМАТИВИ: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

7.1. Україна як соціальна держава.

7.2. Державні соціальні стандарти та нормативи.

7.3. Прожитковий мінімум в системі державних соціальних стандартів.

7.4. Державні соціальні гарантії.

7.5. Безумовний базовий дохід.

Ключові слова: соціальна держава, державні соціальні стандарти, державні соціальні гарантії, прожитковий мінімум, соціальні нормативи, соціальні норми, безумовний базовий дохід.

Вивчивши матеріал теми 7 Ви будете:

знати:

- основні поняття теми;
- основні державні соціальні гарантії;

- структуру прожиткового мінімуму в Україні;
- соціальні норми та нормативи;
- сутність безумовного базового доходу, принципи, переваги та ризики його застосування;

уміти:

- обґрунтовувати державні гарантії для конкретних ситуацій;
- розрізняти соціальні норми та соціальні нормативи;
- визначати співвідношення офіційно затвердженого та фактичного розміру прожиткового мінімуму.

7.1. УКРАЇНА ЯК СОЦІАЛЬНА ДЕРЖАВА

Відповідно до Конституції (ст. 1)¹ Україна є соціальною державою. Концепція соціальної держави передбачає забезпечення певної моделі державної політики, яка орієнтована на забезпечення соціальних цінностей, створення умов життєдіяльності, що забезпечують високий рівень якості життя населення.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Конституція України

Згідно зі ст. 25 Загальної декларації прав людини, яка була прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948, сучасна правова демократична держава повинна гарантувати кожній людині «...право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини»².

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

² Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

Відповідно до Конституції України, держава гарантує і зобов'язується забезпечити кожному громадянину певні соціальні права (див. п. 5.3).

Основою загальної класифікації соціальних прав, що встановлюються нормами міжнародного права, є положення Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права. У ньому передбачено, що держави, які беруть участь у цьому пакті, визнають: право на працю; право кожного на справедливі й сприятливі умови праці; право кожної людини на соціальне забезпечення, зокрема соціальне страхування; право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, та на неухильне поліпшення умов життя; право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного та психічного здоров'я; право кожної людини на освіту.

Для правових демократичних держав знаковим є те, що в них кожній людині не тільки декларативно гарантуються зазначені права, а й на законодавчому рівні встановлюються механізми їх забезпечення та правового захисту. Адже залежно від того на скільки держава при здійсненні своїх функцій дотримується прав людини, залежить не тільки обсяг наданих прав громадянину, а й рівень порозуміння між соціальними групами в процесі виникнення соціально-трудових відносин.

7.2. ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ СТАНДАРТИ ТА НОРМАТИВИ

З метою визначення механізму реалізації соціальних прав, а також пріоритетів державної соціальної політики щодо забезпечення потреб людини в матеріальних благах встановлюються державні соціальні стандарти і нормативи.

Державні соціальні стандарти — встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій.

Соціальні норми і нормативи — показники необхідного споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та забезпечення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

ЗУ «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»

Формування державних соціальних стандартів і нормативів здійснюється за такими *принципами*:

- забезпечення визначених Конституцією України соціальних прав та державних соціальних гарантій достатнього життєвого рівня для кожного;
- законодавчого встановлення найважливіших державних соціальних стандартів і нормативів;
- диференційованого за соціально-демографічними ознаками підходу до визначення нормативів;
- наукової обґрунтованості норм споживання та забезпечення;
- соціального партнерства;
- гласності та громадського контролю при їх визначенні та застосуванні;
- урахування вимог норм міжнародних договорів України у сфері соціального захисту та трудових відносин.

Згідно з розділом 2 ЗУ «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» визначено такі сфери застосування державних соціальних стандартів і нормативів та гарантії їх забезпечення:

- державні соціальні стандарти у сфері доходів населення (ст. 7);
- державні соціальні нормативи у сфері соціальних послуг (ст. 8);
- державні соціальні нормативи у сфері житлово-комунального обслуговування (ст. 9);
- державні соціальні нормативи у сферах транспортного обслуговування та електронних комунікацій (ст. 10);
- державні соціальні нормативи у сфері охорони здоров'я (ст. 11);
- державні соціальні нормативи у сфері забезпечення навчальними закладами (ст. 12);
- державні соціальні нормативи у сфері обслуговування закладами культури (ст. 13);
- державні соціальні нормативи надання послуг у сфері фізичної культури і спорту (ст. 14);
- державні соціальні нормативи у сфері побутового обслуговування, торгівлі та громадського харчування (ст. 15).

Відповідно до кожного із перелічених вище пунктів у законодавстві прописані соціальні гарантії їх забезпечення (детальніше п. 7.3).

Для правових демократичних держав знаковим є те, що в них кожній людині не тільки декларативно гарантуються зазначені права, а й на законодавчому рівні встановлюються механізми їх забезпечення та правового захисту. Адже залежно від того, наскільки держава при здійсненні своїх функцій дотримується прав людини, залежить не тільки обсяг наданих прав громадянину, а й рівень порозуміння між соціальними групами в процесі виникнення соціально-трудових відносин.

Соціальні норми і нормативи не слід ототожнювати, оскільки *норми* — це як правило певні правила, а *нормативи* — значення відповідних показників.

☝ **Соціальні нормативи** — це регламентовані значення соціальних показників, що відображають необхідний для нормальної життєдіяльності людини та задоволення її соціальних потреб рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг та рівень забезпечення населення освітніми, медичними, житлово-комунальними, соціально-культурними послугами.

Соціальні нормативи класифікують за різними ознаками (табл. 7.1).

Таблиця 7.1

КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ НОРМАТИВІВ

Класифікаційна ознака	Соціальні нормативи	Пояснення / приклад
За рівнем задоволення соціальних потреб	нормативи раціонального споживання	Рівень, що гарантує оптимальне задоволення потреб
	нормативи мінімального споживання	Соціально прийнятний рівень споживання продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг виходячи з соціальних або фізіологічних потреб
	статистичні нормативи	Нормативи, що визначаються на основі показників фактичного споживання або забезпеченості для всього населення чи окремих соціально-демографічних груп
За характером задоволення соціальних потреб	нормативи споживання	Розміри споживання в натуральному виразі за певний проміжок часу (за рік, за місяць, за день) продуктів харчування, непродовольчих товарів поточного споживання та деяких видів послуг
	нормативи забезпечення	Кількість наявних в особистому споживанні предметів довгострокового користування, забезпечення певної території мережею закладів охорони здоров'я, освіти, соціально-культурного, побутового, транспортного обслуговування та житлово-комунальних послуг
	нормативи доходу	Розмір особистого доходу громадянина або сім'ї, який гарантує їм достатній рівень задоволення потреб, що обраховується на основі визначення вартісної величини набору нормативів споживання та забезпечення

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

☝ **Соціальні норми** — правила, обумовлені соціальними стереотипами, сформованими суспільством чи групою людей у процесі їхньої життєдіяльності.

Основні види соціальних норм відображено на рис. 7.1.

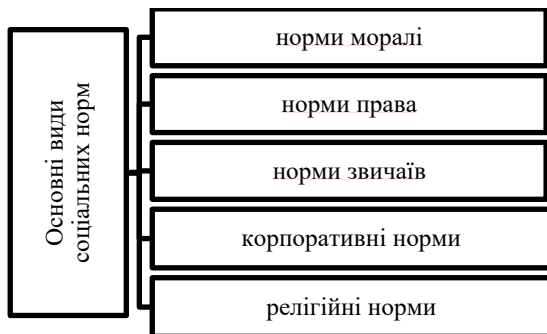

Рисунок 7.1. Основні види соціальних норм

Наприклад, норми моралі визначаються правилами поведінки, які виражають уявлення людей про добро й зло, справедливість й несправедливість, борг, честь, достоїнства. Корпоративні норми полягають у дотриманні правил, встановлених нормативно-правовими актами підприємства, які регулюють відносини між працівниками, співробітниками корпорації і кредиторами, між співробітниками корпорації і клієнтами та ін.

7.3. Прожитковий мінімум У СИСТЕМІ ДЕРЖАВНИХ СОЦІАЛЬНИХ СТАНДАРТІВ

Прожитковий мінімум є базовим державним соціальним стандартом в Україні.

Прожитковий мінімум — вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

ЗУ «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»¹

¹ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії...

Відповідно до ст. 2 ЗУ «Про прожитковий мінімум» прожитковий мінімум застосовується для:

- загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм;
- встановлення розмірів мінімальної заробітної плати та мінімальної пенсії за віком, визначення розмірів соціальної допомоги, допомоги сім'ям з дітьми, допомоги по безробіттю, а також стипендій та інших соціальних виплат виходячи з вимог Конституції України та законів України;
- встановлення величини неоподаткованого мінімуму доходів громадян;
- визначення права на призначення соціальної допомоги;
- визначення державних соціальних гарантій і стандартів обслуговування та забезпечення в галузях охорони здоров'я, освіти, соціального обслуговування та інших;
- формування показників Державного та місцевих бюджетів України.

Структура прожиткового мінімуму містить 3 компоненти (рис. 7.2.)

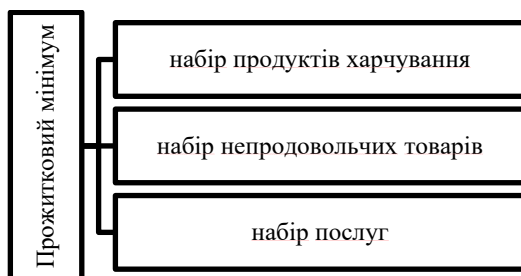

Рисунок 1.2. Структура прожиткового мінімуму в Україні

Джерело: побудовано на основі¹.

Набір продуктів харчування формується з використанням нормативів фізіологічної потреби організму людини в продуктах харчування, з урахуванням їхнього хімічного складу та енергетичної цінності, з урахуванням рекомендацій Всесвітньої організації охорони здоров'я. Вартість такого набору визначається як сума

¹ Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>

вартостей споживання кожного продукту, включеного до набору продуктів харчування відповідної групи населення.

Набір непродовольчих товарів формується згідно з нормативами забезпечення засобами гігієни, медикаментозними засобами, засобами захисту організму людини від впливу навколишнього середовища, а також засобами для влаштування побуту. Непродовольчі товари бувають індивідуального користування (верхній зимовий одяг, верхній демісезонний одяг, костюм (сукня), натільна білизна, панчішно-шкарпеткові вироби, головні убори, галантерейні вироби, взуття) і загальносімейного користування (текстильні вироби, білизна, посуд, побутові прилади, меблі, предмети першої потреби, предмети санітарії та ліки). Вартість набору складається із суми вартостей споживання непродовольчих товарів індивідуального та загальносімейного користування на одну особу на рік.

До набору послуг включаються житлово-комунальні, транспортні, побутові послуги, послуги зв'язку, закладів культури, охорони здоров'я та інші.

Згідно з встановленим переліком складових до прожиткового мінімуму не враховуються витрати на будівництво, купівлю чи винаймання житла, на освіту, перебування дітей у дитячих садках.

Отже, держава порушує конституційні права своїх громадян, і в першу чергу, право на житло, освіту та достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї.

Прожитковий мінімум визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу. Його розраховують окремо для 4 основних соціально-демографічних груп населення (рис. 7.3).

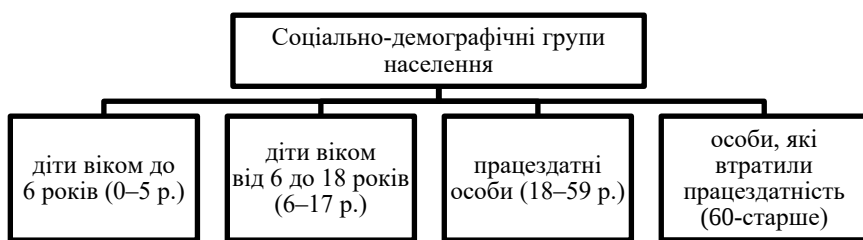

Рисунок 7.3. Соціально-демографічні групи населення, для яких розраховують рівень прожиткового мінімуму

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14#Text>

Порівняння прожиткового мінімуму за соціально-демографічними групами показує, що найбільший розмір виплат припадає на дітей віком 6–18 років, а найменший — для осіб, які втратили працездатність (табл. 7.2).

Таблиця 7.2

ДИНАМІКА РІВНЯ ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ ЗА СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИМИ ГРУПАМИ В УКРАЇНІ У 2014–2024 рр., грн

Період	Діти до 6 р.	Діти від 6–18 р.	Працездатні особи	Особи, які втратили працездатність	Загальний показник	Зростання загального показника
2014	1032	1286	1218	949	1176	x
2015	1032	1286	1218	949	1176	0
2016	1167	1455	1378	1074	1330	+154
2017	1355	1689	1600	1247	1544	+214
2018	1492	1860	1762	1373	1770	+156
2019	1626	2027	1921	1497	1853	+153
2020	1779	2218	2102	1638	2027	+174
2021	1921	2395	2270	1769	2189	+162
2022	2100	2618	2481	1934	2393	+204
2023	2272	2833	2684	2093	2586	+196
2024	2563	3196	3028	2361	2920	+331

Примітка: станом на 1 січня відповідного року.

Джерело: побудовано на основі ЗУ «Про Державний бюджет...» (за 2014–2024 рр.)

В Україні розраховують два розміри прожиткового мінімуму:

- *офіційно затверджений* (встановлюється у ЗУ «Про Державний бюджет України на відповідний рік»);
- *фактичний* (розрахований Міністерством соціальної політики України у цінах кожного місяця відповідно до затверджених норм та нормативів продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг).

Порівняння фактичного прожиткового мінімуму із офіційно затвердженим (загальний показник для всіх соціально-демографічних груп) дає можливість стверджувати, що останній є значно заниженим (рис. 7.4). Фактичне значення прожиткового мінімуму у 2024 р. перевищує законодавчо встановлене на 75,8 %.

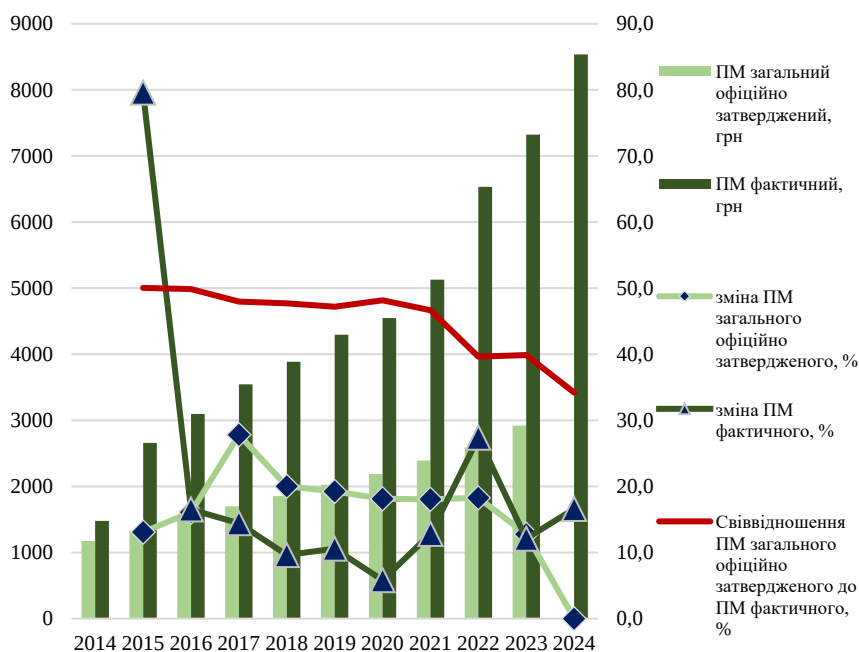

Рисунок 7.4. Динаміка офіційно затвердженого та фактичного рівня прожиткового мінімуму у 2014–2024 рр.

Примітка: дані ПМ офіційно затвердженого представлено станом на 31 грудня відповідного року. ПМ_{факт} подано з урахуванням ПДФО в цінах грудня відповідного року у 2024 р. у цінах листопада.

Джерело: побудовано на основі ЗУ «Про Державний бюджет...» (за 2014–2024 рр.)¹.

Подібна ситуація свідчить про порушення соціального права громадян на забезпечення достатнього рівня життя для себе та своєї сім'ї.

7.4. ДЕРЖАВНІ СОЦІАЛЬНІ ГАРАНТІЇ

Як було зазначено раніше, розмір державних соціальних гарантій визначається на основі державних соціальних стандартів та нормативів.

¹ Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2024 рр. : офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12286.html>

Державні соціальні гарантії — встановлені законами мінімальні розміри оплати праці, доходів громадян, пенсійного забезпечення, соціальної допомоги, встановлені законами пільги, розміри інших видів соціальних виплат, встановлені законами та іншими нормативно-правовими актами, які забезпечують рівень життя не нижчий від прожиткового мінімуму.

ЗУ «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії»¹

Ураховуючи те, що держава гарантує забезпечення соціальних прав,

¹ **державні соціальні гарантії** — це сукупність юридичних, економічних, матеріальних та інших засобів, що забезпечують реалізацію конституційних зобов'язань держави перед своїми громадянами для задоволення їхніх соціальних потреб, не нижче законодавчо встановлених норм².

Основні державні соціальні гарантії (рис. 7.5) не можуть бути нижчими від законодавчо встановленого прожиткового мінімуму³.

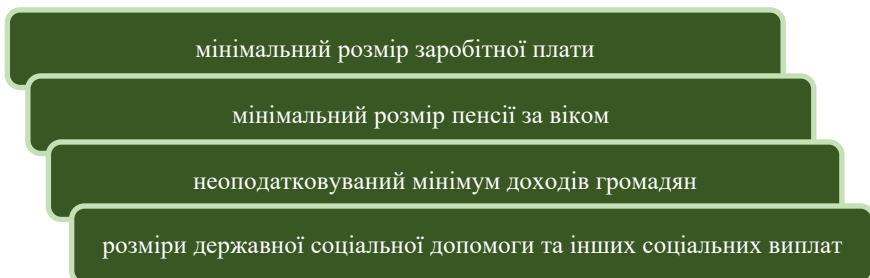

Рисунок 7.5. Основні державні соціальні гарантії

Крім сфери доходів державні соціальні гарантії встановлюються щодо:

- індексації доходів населення з метою підтримання достатнього життєвого рівня громадян та купівельної спроможності їх грошових доходів в умовах зростання цін;

¹ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

² Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2011. 372 с. С. 139–140.

³ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії : Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>

- рівня життя населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС;
- стипендій учням професійно-технічних та здобувачам закладів вищої освіти;
- надання гарантованих обсягів соціально-культурного, житлово-комунального, транспортного, побутового обслуговування та обслуговування у сфері освіти, охорони здоров'я, фізичної культури та спорту, торгівлі та громадського харчування;
- забезпечення пільгових умов задоволення потреб у товарах та послугах окремим категоріям громадян, які потребують соціальної підтримки.

Стаття 3. Мінімальна заробітна плата — це встановлений законом мінімальний розмір оплати праці за виконану працівником місячну (годинну) норму праці.

Мінімальна заробітна плата є державною соціальною гарантією, обов'язковою на всій території України для підприємств усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб, які використовують працю найманих працівників, за будь-якою системою оплати праці.

ЗУ «Про оплату праці»¹

Мінімальна пенсія — державна соціальна гарантія, розмір якої визначається цим Законом.

ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»²

☝ **Неоподатковуваний мінімум доходів громадян** — це грошова сума, з якої не стягуються податки і згідно «Податкового кодексу України»³ становить 17 грн.

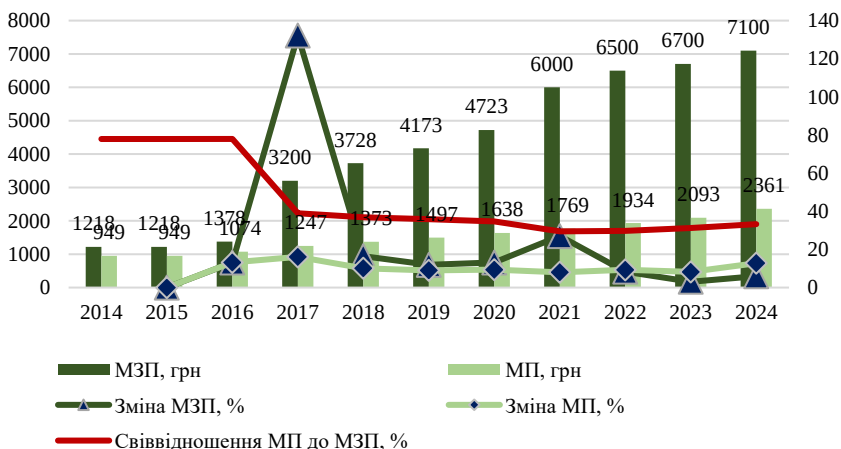
На рис. 7.6 представлено зміну розміру мінімальної заробітної плати та мінімального розміру пенсії за віком (дорівнює прожитковому мінімуму для осіб, які втратили працездатність).

У період 2017–2024 рр. МЗП демонструвала значно більший темп зростання, ніж мінімальна пенсія за віком. Водночас динаміка співвідношення МП до МЗП мала тенденцію до зниження (від 39 % у 2017 р. до 33,2 % у 2024 р.).

¹ Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text>

² Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

³ Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/#Text>

Примітка: станом на 1 січня відповідного року

Рисунок 7.6. Динаміка розміру мінімальної заробітної плати (МЗП) та мінімальної пенсії за віком (МП) у 2014–2024 рр.

Джерело: побудовано на основі ЗУ «Про Державний бюджет...» (за 2014–2024 рр.).

7.5. БЕЗУМОВНИЙ БАЗОВИЙ ДОХІД

У науковій літературі пропонуються різні підходи^{1, 2} до трактування *безумовного базового доходу* (Universal Basic Income). У переважній більшості вони зводяться до того, що це — виплати, які здійснюються державою регулярно та не залежать від наявного доходу, соціального статусу, віку тощо, а також не є причиною для виникнення будь-яких зобов'язань з боку одержувача. Зауважимо, що безумовний базовий дохід не є проявом соціального страхування, тобто ці виплати можуть отримати громадяни, що не сплачували страхові внески.

Світовий досвід засвідчує наявність численних експериментів (розміри виплат, групи населення тощо) щодо впровадження безумовного базового доходу, такі країни як США, Канада, Фінляндія, Велика Британія, Нідерланди, Іспанія, Індія та низка інших у різні періоди часу апробували цей інструмент.

¹ Коваль О. Універсальний базовий дохід: сутність, сподівання та ризики. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/universalnyy-bazovyy-dokhid-sutnist-spodivannya-ta-ryzyky>

² Єнін М. Н. Безумовний базовий дохід. *Велика українська енциклопедія*. URL: <http://surl.li/uqrqn>

В Україні неодноразово розглядалася можливість щодо впровадження базового безумовного доходу, навіть, говорили про базовий пенсійний дохід¹, однак станом на 2024 р. подібні ініціативи не було затверджено на законодавчому рівні.

Безумовний базовий дохід має свої особливості відмінні від інструментів соціального захисту, тому його запровадження ґрунтується на низці принципів (рис. 7.7):

☞ безумовність (виплата здійснюється не залежно від наявності роботи, соціального статусу, віку, статі, місця проживання, сімейного стану тощо);

☞ індивідуальність (кожний громадянин вправі отримати цю виплату, тобто розрахунок здійснюється на особу, а не домогосподарство в цілому);

☞ регулярність (виплати здійснюються на постійній основі через встановлений проміжок часу);

☞ грошова форма виплат (виплата проводиться у національній валюті);

☞ достатність (даний принцип покликаний забезпечувати право людини на достатній рівень життя для себе та своєї сім'ї).

Рисунок 7.7. Принципи запровадження безумовного базового доходу

Джерело: побудовано на основі², ³.

¹ Лазебна М. Наступного року Україна має завершити впровадження базового пенсійного доходу. Урядовий портал : офіційний сайт. URL: <https://surl.li/gxsoza>

² Колот А. М., Герасименко О. О. Безумовний базовий дохід у дзеркалі нової соціо-економічної та епідеміологічної реальності. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 4 (46). С. 103–124. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.103> С. 111.

³ Длугопольський О. В., Длугопольська Т. І. Концепція безумовного базового доходу як альтернатива бісмарківській моделі держави добробуту: від теоретичних студій до експериментальних практик. *Економіка: реалії часу*. 2017. № 2(30). С. 32–46. URL: <https://economics.net.ua/files/archive/2017/No2/32.pdf> С. 33.

Запровадження безумовного базового доходу викликає неоднозначну реакцію спільноти, оскільки характеризується певними перевагами та недоліками.

З-поміж *переваг* імплементації безумовного базового доходу слід виокремити такі аспекти:

- 👉 підвищення соціальної справедливості, економічної свободи, зниження бідності та соціальної нерівності;

- 👉 реалізація функцій соціальної держави, підвищення рівня підтримки влади, що реалізує подібні ініціативи;

- 👉 стимулювання економічного зростання через підвищення рівня купівельної спроможності населення;

- 👉 спрощення реалізації інструментів соціального захисту (надання безумовного базового доходу заміняє інші виплати, процедури надання яких можуть бути більш ресурсозатратними з точки зору часу, трудомісткості);

- 👉 зростання рівня людського капіталу шляхом стимулювання інвестування в нього (виплати можуть бути витрачені на підвищення рівня компетентностей, відновлення сил, покращення здоров'я тощо);

- 👉 зниження рівня правових порушень, злочинності, соціальної напруги загалом;

- 👉 підвищення гендерної рівності (жінка, яка займається домогосподарством, вихованням дітей, не має оплачуваної роботи може претендувати на отримання виплат);

Також можемо виокремити певні *ризики*, пов'язані із запровадженням безумовного базового доходу:

- 👉 зростання навантаження на бюджет країни;

- 👉 зростання інфляції (зростання рівня цін на товари та послуги, внаслідок чого відбувається зниження купівельної спроможності населення);

- 👉 зниження мотивації до праці (і відповідно продуктивності) та зростання рівня безробіття і, як наслідок, зменшення податкових надходжень до бюджету та фондів соціального страхування;

- 👉 зростання кількості мігрантів, які хотіли б вирішити свої фінансові проблеми;

- 👉 витрачання виплат на товари, що призводять до девіантної поведінки та/або можуть загрожувати здоров'ю чи життю людини.

Терміни та поняття

Безумовний базовий дохід
Державні соціальні гарантії

Державні соціальні стандарти
Мінімальна заробітна плата
Мінімальна пенсія
Неоподатковуваний мінімум доходів громадян
Пенсія
Прожитковий мінімум
Соціальна держава
Соціальні нормативи
Соціальні норми
Безумовний базовий дохід

Питання для самоперевірки

1. *Що є найвищою соціальною цінністю?*
2. *У чому полягає головний обов'язок держави?*
3. *Дайте визначення поняттю «державні соціальні стандарти».*
4. *Що є базовим державним соціальним стандартом в Україні?*
5. *Для чого застосовується прожитковий мінімум?*
6. *Розкрийте структуру прожиткового мінімуму в Україні та світі.*
7. *Для яких соціально-демографічних груп населення розраховують прожитковий мінімум?*
8. *Що закладено в основу розрахунку прожиткового мінімуму в Україні?*
9. *Розкрийте сутність соціальних норм. Наведіть приклади.*
10. *Поясніть значення соціальних нормативів. Наведіть приклади.*
11. *У яких сферах застосовуються державні соціальні стандарти і соціальні нормативи?*
12. *Які основні види соціальних норм Ви знаєте? Охарактеризуйте їх.*
13. *Що розуміють під державними соціальними гарантіями?*
14. *Назвіть основні державні соціальні гарантії.*
15. *У чому полягає сутність безумовного базового доходу?*
16. *На яких принципах реалізується безумовний базовий дохід?*
17. *Які можна виокремити переваги та ризики застосування безумовного базового доходу?*

Тести для самоперевірки

1. *Яку структуру має прожитковий мінімум в Україні:*
 - а) набір продуктів харчування, набір послуг, набір предметів розкоші;
 - б) набір продуктів харчування, набір послуг;
 - в) набір продуктів харчування, набір непродовольчих товарів, набір послуг;
 - г) набір продуктів харчування, набір непродовольчих товарів, набір предметів розкоші.

2. *Що НЕ належить до основних державних соціальних гарантій:*
- а) мінімальний розмір заробітної плати;
 - б) мінімальний розмір пенсії за віком;
 - в) мінімальний розмір страхового внеску;
 - г) мінімальні розміри державної соціальної допомоги.
3. *Який із зазначених показників гарантує оптимальне задоволення потреб:*
- а) нормативи раціонального споживання;
 - б) нормативи мінімального споживання;
 - в) нормативи доходу;
 - г) статистичні нормативи.
4. *Як називаються правила, обумовлені соціальними стереотипами, сформованими суспільством чи групою людей у процесі їхньої життєдіяльності:*
- а) нормативи раціонального споживання;
 - б) нормативи доходу;
 - в) соціальні норми;
 - г) статистичні нормативи.
5. *Який із зазначених принципів не належить до основ реалізації безумовного базового доходу:*
- а) індивідуальність;
 - б) достатність;
 - в) адресність;
 - г) регулярність.

Питання для дискусії

1. Безумовний базовий дохід і соціальна допомога / пенсія: спільне та відмінне.
2. Застосування безумовного базового доходу в Україні: можливості та ризики.

Завдання до теми 7

Завдання 7.1. Пояснити в чому полягає сутність державних соціальних стандартів та гарантій у різних сферах (2 на вибір здобувача). Навести приклади для кожного з них. Підкріпити відповідь нормативно-правовим забезпеченням, надавши відповідні посилання на закони, чинні положення. Доповнити статистичними даними за останні 5 років.

Завдання 7.2. Дослідити та проаналізувати досвід імплементації безумовного базового доходу в 4 країнах. Відповідь необхідно подати у табл. 7.3. Які заходи, на Вашу думку, можна було б реалізувати в Україні? Зробити висновки.

Таблиця 7.3

**ХАРАКТЕРИСТИКА ДОСВІДУ ЗАСТОСУВАННЯ
БЕЗУМОВНОГО БАЗОВОГО ДОХОДУ У СВІТІ**

Країна	Період застосування	Особливості застосування	Позитивні наслідки	Негативні наслідки

Література для поглибленого вивчення

1. Бадида А. Ю. Соціальна держава в умовах глобалізації: монографія. Ужгород: РІК-У, 2019. 200 с.
2. Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Електронні реєстри: напрями використання: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна та М. В. Пугачової; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2021. 364 с. URL: <https://www.idss.org.ua/arhiv/registers2.pdf>
4. Електронні реєстри: стан в Україні: кол. моногр. / за ред. О. М. Гладуна; НАН України, Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи. Київ, 2021. 636 с. URL: <https://www.idss.org.ua/arhiv/registers3.pdf>
5. Колот А. М., Герасименко О. О. Безумовний базовий дохід у дзеркалі нової соціоекономічної та епідеміологічної реальності. *Демографія та соціальна економіка*. 2022. № 4 (46). С. 103–124. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2022.01.103>
6. Лібанова Е. М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу. Нац. академія наук України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи. Умань : Видавець «Сочінський М. М.», 2020. 456 с. URL: <http://surl.li/bydyc>
7. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України: монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.
8. Лопушняк Г. С. Державні гарантії забезпечення права людини на соціальний захист. *Ефективність державного управління*. 2012. Вип. 30. С. 415–422.

9. Лопушняк Г. С. Державні гарантії забезпечення соціальних прав: конституційні засади та практична реалізація. *Соціально-трудова відносини: теорія та практика*. 2015. № 1. С. 60–72.

10. Лопушняк Г. С., Поплавська О. М., Библик І. Т. Законодавчі ініціативи у сфері праці в Україні: оцінка відповідності сучасним викликам. *Актуальні проблеми економіки*. 2024. № 2 (272). С. 111–122. URL: <https://surl.li/qtefzw>

11. Про затвердження Методики визначення прожиткового мінімуму : наказ Міністерства соціальної політики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, Державної служби статистики України від 03.02.2017 р. № 178/147/31. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0281-17#Text>

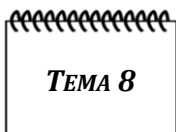
12. Радіонова А. С. Актуалізація універсального базового доходу в пандемічний і постпандемічний періоди. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. № 24. С. 31–37. DOI: 10.32702/23066814.2021.24.31

13. Радіонова А. С. Своєрідність впровадження безумовного базового доходу в Україні та ставлення до нього населення. *Постпандемічний та (пост)воєнний соціально-економічний розвиток: людиноцентризм & підтримка бізнесу* : зб. матеріалів міжнар. круглого столу, 22 червня 2022 р. Київ : КНЕУ, 2022. С. 68–73. URL: <https://surl.li/bvhypp>

14. Соціальний захист населення сучасної України: проблеми та шляхи їх вирішення : монографія. Під ред. В. В. Харабета, І. Ф. Марченко, А. І. Андрущенко, С. О. Горбунової-Рубан. Маріуполь : ПДТУ, 2017. 246 с.

15. Фактичний розмір прожиткового мінімуму у 2015–2022 роках : офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/12286.html>

16. Чалюк Ю. О. Імплементация в Україні європейських соціальних стандартів. *Економічні студії*. 2019. № 3(25). С. 173–177.

ТЕМА 8

СОЦІАЛЬНІ ДОПОМОГИ І СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ

- 8.1. Соціальні допомоги: сутність та види.
- 8.2. Соціальна допомога в Україні під час війни.
- 8.3. Соціальні послуги: поняття та забезпечення.
- 8.4. Класифікація соціальних послуг.

Ключові слова: соціальна допомога, соціальні послуги, цілі соціальних послуг, класифікація соціальних послуг.

Вивчивши матеріал теми 8 Ви будете:

знати:

- основні поняття теми;
- види соціальних допомог;
- джерела фінансування соціальних допомог і соціальних послуг;
- цілі та напрями соціальних послуг;

уміти:

- класифікувати соціальні послуги;
- обґрунтовувати вибір соціальних допомог та соціальних послуг для конкретних випадків.

8.1. Соціальна допомога: сутність і види

Соціальні допомоги є одним із ключових інструментів соціального захисту населення, спрямованих на підтримку осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах або не мають достатніх доходів для забезпечення базових потреб. Вони надаються громадянам з метою зменшення рівня бідності, забезпечення соціальної справедливості та підтримки соціально вразливих категорій населення. Соціальні допомоги можуть надаватися у грошовій або натуральній формі за рахунок коштів Державного та місцевих бюджетів, Фонду соціального страхування на випадок безробіття, Пенсійного Фонду України, а також інших організацій різних форм власності та фізичними особами.

☝ **Соціальна допомога** — це грошова допомога й допомога в натуральній формі, що здебільшого фінансується з бюджету, страхових фондів та добровільних пожертвувань і сплачується людям, які перебувають у важкому матеріальному становищі, як на основі перевірки їхнього доходу та засобів існування, так і за певними критеріями без перевірки доходу (наприклад, допомога при народженні дитини).

Соціальні допомоги класифікують за різними критеріями, серед яких такі, як спосіб надання, цільова група отримувачів і джерело фінансування (рис. 8.1).

За способом надання:

- *грошові допомоги* — виплати у грошовій формі, що надаються безпосередньо отримувачам (наприклад, допомога при народженні дитини, соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям);
- *натуральна допомога* — передбачає надання товарів, послуг або матеріальної підтримки (наприклад, забезпечення продуктами

харчування, житлом, медичними послугами, реабілітаційним обладнанням для осіб з інвалідністю).

Рисунок 8.1. Класифікація соціальних допомог

За цільовою групою отримувачів:

- *допомоги для сімей з дітьми* — спрямовані на підтримку родин у вихованні та розвитку дітей (наприклад, допомога при народженні дитини, виплати на дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування);
- *допомоги малозабезпеченим сім'ям* — надаються домогосподарствам, чий дохід не досягає визначеного законодавством рівня прожиткового мінімуму або за іншими критеріями (наприклад, житлові субсидії);
- *допомоги особам з інвалідністю* — включають виплати та пільги, що сприяють соціальній інтеграції осіб з обмеженими можливостями;
- *допомоги особам похилого віку* — передбачають соціальну підтримку людей, які досягли пенсійного віку, але не мають достатнього страхового стажу для отримання пенсії;
- *допомоги безробітним* — надаються особам, які втратили роботу та зареєстровані в органах державної служби зайнятості;

- *допомоги працюючим* — надаються особам, які тимчасово втратили працездатність (лікарняні, допомога у зв'язку з вагітністю і пологами та ін.);

- *допомоги та компенсації іншим особам* (наприклад, компенсація фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі).

За джерелом фінансування:

- *державні соціальні допомоги* — фінансуються за рахунок державного та місцевих бюджетів і надаються за визначеними соціальними критеріями (наприклад, субсидії на житлово-комунальні послуги, адресна допомога);

- *страхові соціальні виплати* — здійснюються за рахунок фондів соціального страхування, куди надходять обов'язкові внески від роботодавців і працівників (наприклад, допомога з тимчасової непрацездатності, виплати у зв'язку з вагітністю та пологами);

- *благодійна та міжнародна допомога* — надається недержавними організаціями, благодійними фондами або міжнародними партнерами для підтримки соціально вразливих груп населення.

Місцеві органи виконавчої влади, ОМС, підприємства, установи, організації та об'єднання громадян за рахунок власних коштів можуть запроваджувати додаткові види допомоги та встановлювати доплати до державної допомоги сім'ям з дітьми.

Для визначення більшості видів державних соціальних допомог визначають середньомісячний сукупний дохід сім'ї, розрахунок якого регулюється відповідною постановою Кабінету Міністрів України¹.

В Україні згідно з законодавством існує розгалужена система державної допомоги сім'ям з дітьми:

- *допомога у зв'язку з вагітністю та пологами;*
- *допомога при народженні дитини;*
- *одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»;*
- *допомога при усиновленні дитини;*
- *допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування;*
- *допомога на дітей одиноким матерям (батькам);*
- *допомога на дітей, хворих на тяжкі захворювання, яким не встановлено інвалідність;*
- *тимчасова допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце їх проживання невідоме;*
- *тимчасова допомога за програмою «Дитина не одна».*

¹ Деякі питання виплати державної соціальної допомоги: Постанова КМУ від 22.07.2020 № 632. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/632-2020-%D0%BF#n15>

Усі ці допомоги надаються за рахунок коштів Державного бюджету України. Їх короткий опис представлено нижче.

Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами (табл. 8.1).

Таблиця 8.1

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ
У ЗВ'ЯЗКУ З ВАГІТНІСТЮ ТА ПОЛОГАМИ**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»; • Постанова КМУ від 27 грудня 2001 року № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	<i>довідка лікувального закладу встановленого зразка та довідка;</i> • з основного місця роботи (служби, навчання); • ліквідаційної комісії для жінок, звільнених з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи, організації; • державної служби зайнятості для жінок, зареєстрованих у державній службі зайнятості як безробітні; • особам, які усиновили або взяли під опіку дитину протягом двох місяців з дня її народження, допомога у зв'язку з вагітністю та пологами надається на підставі рішення про усиновлення або встановлення опіки за період з дня усиновлення чи встановлення опіки і до закінчення строку післяпологової відпустки.
Перелік необхідних документів	• заява; • довідка з основного місця служби або навчання (про те, що жінка служить або навчається); ліквідаційної комісії (про те, що жінка звільнена з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи та організації); центру зайнятості (про те, що жінка зареєстрована в центрі зайнятості як безробітна); • рішення про усиновлення чи встановлення опіки особи, (для осіб, які усиновили чи взяли під опіку дитину протягом двох місяців з дня її народження).
Розмір допомоги	• жінкам із числа військовослужбовців Збройних Сил, Держприкордонслужби, СБУ, Служби зовнішньої розвідки, інших військових формувань, Держспецтрансслужби, Держспецзв'язку та із числа поліцейських, осіб начальницького і рядового складу органів та підрозділів служби цивільного захисту, Державної кримінально-виконавчої служби — <i>у розмірі 100 % грошового забезпечення;</i>

1	2
	• жінкам, звільненим з роботи у зв'язку з ліквідацією підприємства, установи та організації — у розмірі 100 % середньомісячного доходу; • жінкам, зареєстрованим у центрі зайнятості як безробітні — у розмірі 100 % мінімального розміру допомоги по безробіттю; • аспіранткам, докторанткам, клінічним ординаторам, студенткам закладів професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти — у розмірі місячної стипендії. Жінка, яка продовжує навчання, має право на виплату стипендії або допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами за її вибором. При цьому допомога призначається з дня припинення виплати стипендії по день закінчення відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами. Розмір допомоги у передбачених вище випадках встановлюється шляхом множення середньоденного доходу на кількість календарних днів тривалості відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, але не менш як 25 % розміру встановленого законом ПМ для працездатної особи з розрахунку на місяць; • непрацюючим жінкам та жінкам, зареєстрованим як суб'єкти підприємницької діяльності, — у розмірі 25 % розміру ПМ, встановленого законом для працездатної особи на місяць.

Джерело^{1, 2}

Термін виплат допомоги залежить від конкретного випадку, передбаченого законом (табл. 8.2).

Допомога при народженні дитини. Цей вид допомоги виплачується при народженні дитини та передбачає наступну технологію: спершу виплачується певна сума коштів, а решта розподілена рівними платежами на три роки. Хронологію змін підходів до механізму виплати допомоги подано у табл. 8.3.

¹ Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

² Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми : Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF#n76>

Таблиця 8.2

**ТРИВАЛІСТЬ ВІДПУСТКИ І ВІДПОВІДНО ТЕРМІН ВИПЛАТИ ДОПОМОГИ
У ЗВ'ЯЗКУ З ВАГІТНІСТЮ ТА ПОЛОГАМИ**

Випадки надання допомоги	Строк, з якого виникає право на отримання допомоги	Тривалість відпустки по вагітності та пологам
1	2	3
Загальний випадок	з 30 тижнів вагітності	126 к.д. вагітності 70 к.д. до пологів; 56 к.д. після пологів
Жінкам, які відносяться до I–IV категорій постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС	з 27 тижнів вагітності	180 к.д. вагітності 90 к.д. до пологів; 90 к.д. після пологів
Передчасні, багатоплідні пологи, виникнення ускладнень при пологах чи в післяродовому періоді	з 30 тижнів вагітності	140 к.д. вагітності 70 к.д. до пологів 70 к.д. після пологів

Джерело: ¹.

Таблиця 8.3

**ОСОБЛИВОСТІ НАДАННЯ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ
В УКРАЇНІ У РІЗНІ ПЕРІОДИ**

Період	Характеристика допомоги при народженні	
1	2	3
На дитину, яка народилася після 31.12.2007	на першу дитину	12 240 грн (одноразово при народженні — 4800 грн, решта суми виплачувалася протягом наступних 12 місяців (620 грн щомісяця)
	на другу дитину	25 000 грн (одноразово при народженні — 4840 грн, решта суми виплачувалася протягом 24 місяців (840 грн щомісяця)
	на третю і наступну дитину	50 000 грн (одноразово при народженні — 5000 грн, решта суми виплачувалася протягом 36 місяців (1250 грн щомісяця)
На дитину, яка народилася після 31.12.2010	на першу дитину	22 розміри ПІМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (9 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 12 місяців)

¹ Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-ХІІ.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

Закінчення табл. 8.3

1	2	3
	на другу дитину	45 розмірів ПМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (9 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 24 місяців)
	на третю і наступну дитину	90 розмірів ПМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (9 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 36 місяців)
На дитину, яка народилася після 08.04.2011	на першу дитину	30 розмірів ПМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (10 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 24 місяців)
	на другу дитину	60 розмірів ПМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (10 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 48 місяців)
	на третю і наступну дитину	120 розмірів ПМ для дітей до 6 р. станом на день народження дитини (10 розмірів одразу, решта суми виплачувалася протягом 72 місяців)
На дитину, яка народилася після 30.12.2014	не залежно від черговості народження дитини	41280 грн (одноразово в сумі — 10320 грн, решта суми виплачувалася протягом 36 місяців)

Особливості надання цієї допомоги в сучасних умовах представлено у табл. 8.4.

Таблиця 8.4

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ ПРИ НАРОДЖЕННІ ДИТИНИ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; - Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; - Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій».

Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Факт народження дитини.
Перелік необхідних документів	• Заява одного з батьків (опікуна), з яким постійно проживає дитина, (за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»), з обов'язковим пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу; • копія свідоцтва про народження дитини (з пред'явленням оригіналу). Жінки, які мають задеклароване (zareєстроване) місце проживання (перебування) на території України і народили дитину під час тимчасового перебування за межами України, подають видані компетентними органами країни перебування і легалізовані в установленому порядку документи, що засвідчують народження дитини, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України; • копія рішення про встановлення опіки (для опікунів).
Розмір допомоги	Допомога при народженні першої та кожної наступної дитини призначається у розмірі 41280 грн. Виплата допомоги здійснюється одноразово у сумі 10320 грн, решта суми допомоги виплачується протягом наступних 36 місяців рівними частинами у порядку, встановленому КМУ.
Підстави для відмови	Звернення за призначенням допомоги надійшло пізніше ніж через 12 календарних місяців після народження дитини.

Джерело: ¹.

Одноразова натуральна допомога «пакунок малюка». Допомога за програмою «Пакунок малюка» («Бебі бокс») — одноразова, безповоротна, адресна, допомога, що надається закладом охорони здоров'я або структурним підрозділом соціального захисту при народженні дитини. Вперше цей вид допомоги було започатковано у 2018 р., причому час існування вона зазнавала змін у процедурі надання, наповненню пакунка тощо. Починаючи із 01.07.2021 за бажанням отримувача допомогу може бути надано у грошовій формі. Інакше кажучи, цю допомогу можна отримати у формі «Пакунка малюка» (входять засоби гігієни, речі по догляду, одяг для немовлят — перелік затверджується Мінсоцполітики) або

¹ Допомоги та компенсації. *Прозорий офіс*. URL: <https://prozoriy-office.kh.ua/reestr-poslug/soc-dopomoga/>

ж отримати грошову компенсацію, яка може бути використати виключно на товари для немовлят (кошти спрямовуються на спеціальний рахунок в установі уповноваженого банку, з якими укладені відповідні угоди Державною службою у справах дітей; у такому випадку використання коштів є цільовим — лише для дитячих товарів). Для впорядкування процесу монетизації одноразової натуральної допомоги «Пакунок малюка» у 2025 р. планується затвердження порядку призначення та виплати грошової компенсації вартості цієї допомоги. Деталі її надання узагальнено у табл. 8.5.

Таблиця 8.5

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ОДНОРАЗОВОЇ ДОПОМОГИ «ПАКУНОК МАЛЮКА»

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про внесення змін до ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» щодо надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» від 30.09.2020 № 930-IX • Постанови КМУ від 29.07.2020 № 744 «Деякі питання реалізації пілотного проекту з монетизації одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка», від 25.11.2020 № 1180 «Деякі питання надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Народження живонародженої дитини
Перелік необхідних документів	• Заява отримувача про призначення грошової компенсації; • До заяви отримувач додає копії таких документів: • <i>свідцтва про народження дитини</i>. У разі народження дитини за кордоном та відсутності свідцтва про народження, виданого органом державної реєстрації актів цивільного стану України, — <i>копію свідцтва про народження дитини</i>, виданого компетентним органом іноземної держави та легалізованого в установленому порядку, якщо інше не передбачено законом або міжнародними договорами України, згоду на обов'язковість яких надано ВРУ, разом з перекладом на українську мову. Вірність перекладу або справжність підпису перекладача засвідчується нотаріально; • <i>посвідки на постійне (тимчасове) проживання</i>, або <i>посвідчення біженця</i>, або <i>довідки про звернення за захистом в Україні</i> (для іноземця та особи без громадянства), або <i>посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту</i>;

1	2
	• документа, що засвідчує реєстрацію особи у Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків (картки платника податків, крім фізичних осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідному контролюючому органу і мають відмітку в паспорті громадянина України), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків з Державного реєстру фізичних осіб — платників податків, які внесено до паспорта громадянина України або свідоцтва про народження; • рішення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської ради або суду про встановлення опіки (у разі здійснення опіки над дитиною); • рішення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської ради про влаштування дитини в сім'ю патронатного вихователя або до дитячого будинку сімейного типу, або прийомної сім'ї (для сім'ї патронатного вихователя, прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу)
Розмір допомоги	Вартість одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» становить 3 розміри ПМ для дітей віком до 6 років , на дату оголошення про проведення конкурентних процедур закупівель, та не зараховується до розміру допомоги при народженні дитини.
Перелік підстав для відмови у призначенні	Отримувачу може бути відмовлено у призначенні грошової компенсації в разі подання не у повному обсязі документів (відомостей) <i>Грошова компенсація вартості одноразової натуральної допомоги «пакунок малюк» не призначається у разі:</i> • відмови від новонародженої дитини; • відбування матір'ю покарання у місцях позбавлення волі та подальшого перебування новонародженої дитини в будинку дитини при установі виконання покарань; • смерті новонародженої дитини в пологовому будинку; • отримання одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка»

Джерело: ¹.

Допомога при усиновленні дитини. Усиновлення дітей — повне прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини (сина, доньки) на

¹ Допомоги та компенсації. *Прозорий офіс*. URL: <https://prozoriy-office.kh.ua/reestr-poslug/soc-dopomoga/>

підставі рішення суду. Це безтермінове влаштування дитини в сім'ю, на відміну від опіки/піклування.

Протягом 2017–2022 рр. в Україні чисельність дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування мала тенденцію до зменшення. Проте у 2023 р. таких дітей стало більше, що зумовлює необхідність посилення соціального захисту для цієї категорії населення, особливо в умовах війни. Кількість усиновлених дітей демонструє спадну динаміку протягом усього аналізованого періоду (рис. 8.2). Така ситуація спричинює додаткове навантаження на бюджет, оскільки чисельність дітей, які знаходяться під опікою держави, зростає.

Обов'язком держави є забезпечення прав дитини, зокрема на зростання в сімейному оточенні. Саме тому у травні 2024 р. було запроваджено єдину державну платформу про усиновлення та сімейне виховання «Україна для кожної дитини»¹. Це інформаційний ресурс, що є дорожньою картою для осіб, які бажають прийняти у свою родину дитину.

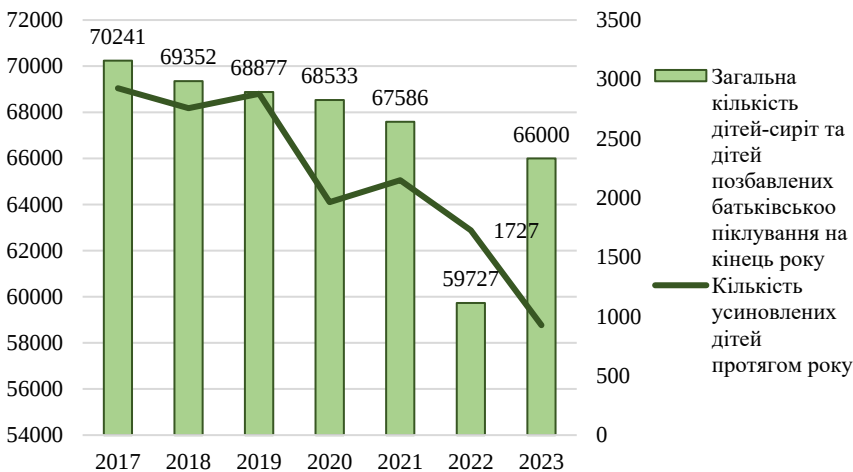

Рисунок 8.2. Динаміка чисельності дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування, а також усиновлених у 2017–2023 рр., осіб

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України та даних Національної соціальної сервісної служби України.

¹ Україна для кожної дитини. Єдина державна платформа про усиновлення та сімейне виховання. URL: <https://www.dity.gov.ua/>

В Україні для осіб, які усиновили дитину / дітей передбачена допомога на усиовлення. Право на таку допомогу має особа, яка є громадянином України, постійно проживає на її території та усиновила дитину з числа дітей-сиріт або дітей, позбавлених батьківського піклування. У разі якщо усиновлювачами є подружжя — право на допомогу при усиовленні дитини має один із них на їхній розсуд.

Допомога при усиовленні дитини призначається на кожну усиовлену дитину на підставі рішення про її усиовлення за умови, якщо звернення за призначенням такої допомоги надійшло не пізніше 12 місяців з дня набуття законної сили рішенням про усиовлення дитини. Особливості надання допомоги подано у табл. 8.6.

Таблиця 8.6

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ ПРИ УСИОВЛЕННІ ДИТИНИ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
Закони України та інші нормативні акти	- Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; - Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; - Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Усиовлення дитини
Перелік необхідних документів	<i>Заява усиновлювача</i> (якщо усиновлювачами є подружжя — одного з них) за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій», з пред'явленням паспорта або ін. документа, що посвідчує особу); <i>копія свідоцтва про народження дитини</i>, виданого державним органом реєстрації актів цивільного стану після внесення змін до актового запису про народження дитини на підставі рішення суду про усиовлення дитини (зпред'явленням оригіналу); <i>копія рішення суду про усиовлення дитини</i>
Розмір допомоги	Надається у розмірі, встановленому для виплати допомоги при народженні дитини
Підстави для відмови у призначенні	Звернення за призначенням допомоги надійшло пізніше ніж через 12 календарних місяців з дня набрання законної сили рішенням про усиовлення дитини

Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування. Опіка та піклування — форми сімейного виховання дітей, які встановлюються для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Опіка встановлюється для дітей до 14 років, а піклування — від 14 до 18 років. Опікун є законним представником дитини. Допомога виплачується до місяця досягнення дитиною 18-річного віку включно, за винятком підстав, які передбачені п. 29 Постанови Кабінету Міністрів України¹, а саме:

- звільнення від виконання обов'язків опікуна чи піклувальника;
- працевлаштування або взяття шлюбу дитиною до досягнення нею 18-річного віку;
- усиновлення дитини, передача дитини батькам;
- досягнення дитиною 18-річного віку;
- надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, якщо вона записана матір'ю або батьком дитини;
- влаштування дитини на повне державне утримання.

Кількість дітей, на яких отримують даний вид допомоги протягом 2018–2022 рр. зросла на 21,03 %, що також відобразилося на загальній сумі виплат — зростання на 54,47 % (табл. 8.7).

Таблиця 8.7

ДИНАМІКА НАДАННЯ ДОПОМОГИ НА ДІТЕЙ, НАД ЯКИМ ВСТАНОВЛЕНО ОПІКУ ЧИ ПІКЛУВАННЯ 2018–2022 РР.

Показник	Рік					2022 до 2018 рр., %
	2018	2019	2020	2021	2022	
Отримувачів, яким призначено допомогу, тис. осіб	39,0	37,8	39,4	33,6	40,2	+3,07
Дітей, на яких отримують допомогу, тис. осіб	40,9	43,0	42,8	42,1	49,5	+21,03
Виплачена сума коштів, млн. грн	1925,5	2042,8	2853,3	2949,2	2974,4	+54,47
Середній розмір допомоги, грн	3264,4	3555,3	4332,3	5468,5	н/д	×

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України.

¹ Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми: Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1751-2001-%D0%BF#Text>

Основні питання надання допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, відображено у табл. 8.8.

Таблиця 8.8

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ НА ДІТЕЙ, НАД ЯКИМИ ВСТАНОВЛЕНО ОПІКУ ЧИ ПІКЛУВАННЯ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; • Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; • Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Встановлення опіки чи піклування над дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування
Перелік необхідних документів	• <i>Заява опікуна чи піклувальника</i> (за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3) з пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу; • <i>копія рішення органу опіки та піклування або суду</i> про встановлення опіки чи піклування над дитиною-сиротою або дитиною, позбавленою батьківського піклування; • <i>копія свідоцтва про народження дитини</i>; • <i>довідка про реєстрацію місця проживання опікуна (піклувальника) та дитини</i> (для дітей, над якими встановлено опіку чи піклування і які є вихованцями дитячих навчальних закладів, що фінансуються не за рахунок бюджетних коштів, — видана органом реєстрації довідка, в якій зазначено статус дитячого навчального закладу та за які кошти він фінансується, а також підтверджено факт перебування в ньому дітей); • <i>довідки про місячні розміри пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги, що одержує на дитину опікун чи піклувальник</i> (у разі одержання пенсії на дитину органи соціального захисту населення використовують відомості про розмір пенсії, що надійшли від органів ПФУ на електронних носіях інформації); • <i>медичний висновок про дитину з інвалідністю віком до 18 років</i>; • <i>письмова заява опікуна чи піклувальника про одержання (неодержання) аліментів</i> — у разі неможливості одержання довідки про розмір аліментів від органів державної виконавчої служби, розташованих на тимчасово окупованій території України та в районі проведення антитерористичної операції

1	2
Розмір допомоги	Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування, надається у розмірі, що становить 2,5 розміру ПМ для дитини відповідного віку, на дітей з інвалідністю, над якими встановлено опіку чи піклування, — 3,5 розміру ПМ для дитини відповідного віку. Якщо на дитину (на дитину з інвалідністю) виплачуються пенсія, аліменти, стипендія, державна допомога (крім держ. соц. допомоги, що випл. на дітей з інвалідністю), розмір допомоги на дитину, над якою встановлено опіку чи піклування, визначається як різниця між 2,5 розміру ПМ (для дитини з інвалідністю, над якою встановлено опіку чи піклування, — 3,5 розміру ПМ) для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсії, аліментів, стипендії, державної допомоги
Перелік підстав для відмови у призначенні	• Перебування дитини на повному державному утриманні; • середньомісячний розмір призначених пенсій, аліментів, стипендії, державної допомоги, одержаних на дитину за попередні дванадцять календарних місяців, перевищує 2,5 ПМ для дитини відповідного віку або 3,5 ПМ для дитини з інвалідністю; • подання документів до заяви не в повному обсязі; • виявлення в поданих документах недостовірної інформації; • заява подана особою, яка не має права на призначення допомоги

Допомога на дітей одиноким матерям (батькам). Право на допомогу на дітей одиноким матерям мають:

- одинокі матері (які не перебувають у шлюбі);
- одинокі усиновлювачі, якщо у свідоцтві про народження дитини або документі про народження дитини, виданому компетентними органами іноземної держави, за умови його легалізації в установленому законодавством порядку (рішенні про усиновлення дитини), відсутній запис про батька (матір) або запис про батька (матір) проведено в установленому порядку органом державної реєстрації актів цивільного стану за вказівкою матері (батька, усиновлювача) дитини;
- мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника, соціальну пенсію або державну соціальну допомогу дитині померлого годувальника¹.

Жінка, яка має дітей від особи, з якою вона не перебувала і не перебуває в зареєстрованому шлюбі, але з якою вона веде спільне господарство, разом проживає і виховує дітей, права на одержання допомоги, встановленої на дітей одиноким матерям, не має.

¹ Про державну допомогу сім'ям з дітьми : Закон України від 21.11.1992 № 2811-XII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12#Text>

Детальніше про цей вид допомоги у табл. 8.9.

Таблиця 8.9

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ
НА ДІТЕЙ ОДИНОКИМ МАТЕРЯМ (БАТЬКАМ)**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-ХІІ; • Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; • Порядок обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) для усіх видів державної соціальної допомоги, затверджений постановою КМУ від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; • Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»; • Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	• факт народження дитини одинокою матір'ю; • смерть одного з батьків дитини, та неотримання на неї пенсії або державної соціальної допомоги
Перелік необхідних документів	• <i>Заява для призначення допомоги</i>, (за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»), з пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу; • <i>декларація про доходи та майновий стан осіб</i>, які звернулися за призначенням усіх видів соціальної допомоги, що складається за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги» (в декларації зазначається інформація про склад сім'ї заявника); • <i>довідка про доходи</i> у разі зазначення в декларації доходів, інформація про які відсутня в ДПС, ПФУ, фондах соціального страхування тощо та згідно із законодавством не може бути отримана за відповідним запитом органу соціального захисту населення. У разі неможливості підтвердження таких доходів довідкою до декларації додається письмове пояснення із зазначенням їх розміру;

1	2
	• витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян про державну реєстрацію народження дитини, виданий відділом державної реєстрації актів цивільного стану, або довідка про народження, видана виконавчим органом сільської, селищної, міської рад, із зазначенням підстави внесення відомостей про батька дитини до актового запису про народження дитини відповідно до абзацу першого частини першої статті 135 Сімейного кодексу України, або документ про народження, виданий компетентним органом іноземної держави, в якому відсутні відомості про батька, за умови його легалізації в установленому законодавством порядку; • копія свідоцтва про народження дитини (з пред'явленням оригіналу); • копія рішення про усиновлення (для усиновлювачів) — мати (батько) дітей у разі смерті одного з батьків, які не одержують на них пенсію в разі втрати годувальника або соціальну пенсію, подають копію свідоцтва про смерть одного з подружжя та довідку про те, що вони не одержують на дітей зазначені пенсії; якщо одинока мати народила дитину за межами України і не може подати документ, який підтверджує той факт, що вона є одинокою матір'ю, рішення про призначення їй державної допомоги на дітей одиноким матерям приймається органом соціального захисту населення на підставі висновку про початкову оцінку потреб дитини та сім'ї, наданого центром соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, із зазначенням інформації про факт проживання дитини з матір'ю і документа про народження дитини, легалізованого в установленому порядку, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України; • довідка навчального закладу (у випадку навчання дітей за денною формою у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної) фахової передвищої та вищої освіти до закінчення такими дітьми навчальних закладів, але не довше ніж до досягнення ними 23 років).
Розмір допомоги	Допомога на дітей одиноким матерям, одиноким усиновлювачам, матері (батьку) у разі смерті одного з батьків призначається на кожну дитину віком до 18 років (якщо діти навчаються за денною формою навчання у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, — до закінчення такими дітьми закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років). Розмір допомоги дорівнює <i>різниці між 100 % ПМ для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців</i>.

1	2
Перелік підстав для відмови у призначенні	Допомога не призначається, якщо: 1) у складі сім'ї є <i>працездатні особи</i>, які досягли 18-річного віку станом на початок періоду, за який враховуються доходи, та не працювали, не проходили військової служби, не провадили підприємницької чи професійної незалежної діяльності, не здобували освіти за денною формою здобуття освіти в закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, не зареєстровані в центрі зайнятості як безробітні або як такі, що шукають роботи, сумарно більше ніж 3 місяці протягом періоду, за який враховуються доходи. Допомога у зазначеному випадку призначається, якщо особи протягом періоду, за який враховуються доходи: • сплатили або за них сплачено єдиний внесок на загальнообов'язкове державне соціальне страхування у розмірі, не меншому від мінімального, сумарно протягом трьох місяців; • доглядали за дітьми до досягнення ними 3-річного віку або за дітьми, які потребують догляду протягом часу, визначеного в медичному висновку лікарсько-консультативної комісії, але не більше ніж до досягнення ними 6-річного віку, за дітьми, хворими на тяжкі • перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, за дітьми, які отримали тяжку травму, потребують трансплантації органа, потребують паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідності, за особою з інвалідністю I групи, за особою з інвалідністю II групи внаслідок психічного розладу, за дитиною з інвалідністю віком до 18 років, а також за особами, які досягли 80-річного віку; надавали соціальні послуги з догляду відповідно до законодавства; 2) <i>особи, які входять до складу сім'ї, протягом 12 місяців перед місяцем звернення за призначенням допомоги на дітей одиноким матерям здійснили на суму, яка на дату проведення операції перевищує 50 тис. грн:</i> • купівлю земельної ділянки, квартири (будинку) (крім житла, отриманого або придбаного за рахунок державного чи місцевого бюджету), іншого нерухомого майна, транспортного засобу (механізму), цінних паперів та інших фінансових інструментів, віртуальних активів, будівельних матеріалів, інших товарів довгострокового вжитку або оплатили (одноразово) будь-які роботи або послуги (крім медичних, освітніх та житлово-комунальних послуг згідно із соціальною нормою житла та соціальними нормативами житлово-комунального обслуговування);

1	2
	• купівлю безготівкової та/або готівкової іноземної валюти (крім валюти, отриманої від благодійних організацій або придбаної для оплати медичних та/або освітніх послуг), а також банківських металів; • платіж (платежі), що випливає з правочинів, за якими передбачено набуття майнових прав на нерухоме майно та/або транспортні засоби (механізми) (крім об'єктів спадщини та дарування); • внески до статутного (складеного) капіталу товариства, підприємства, організації; • благодійну діяльність (виключно у вигляді сплати коштів); надання поворотної/безповоротної фінансової допомоги, позики. Допомога на дітей одиницею матерям <i>призначається</i> у разі купівлі квартири (будинку) протягом 6 місяців після продажу іншої квартири (іншого будинку), що були єдиним житловим приміщенням у власності особи, на підставі підтвердних документів, і доходи від такого продажу не враховуються до сукупного доходу сім'ї; 3) <i>особи, які входять до складу сім'ї</i>, на перше число місяця, з якого призначається допомога на дітей одиницею матерям, <i>мають на депозитному банківському рахунку (рахунках) кошти</i> у загальній сумі, що перевищує 100 тис. грн, або облігації внутрішньої державної позики на загальну суму, що перевищує 100 тис. грн, про що <i>зазначається в декларації</i>; 4) <i>у власності сім'ї є друга квартира (будинок), крім житла</i>, яке розташоване в населених пунктах, зазначених у переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих РФ, затверджені наказом Міністерства інтеграції від 22.12.2022 № 309 (крім тих, які розташовані на територіях можливих бойових дій, а також тих, щодо яких зазначено дату припинення окупації), або житла, знищеного/непридатного для проживання внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ, або з інших причин за наявності відповідної інформації у Державному реєстрі майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ, або за умови подання документального підтвердження від органів місцевого самоврядування факту знищення пошкодження житлового приміщення (квартири, будинку), а також житла, отриманого дитиною-сиротою, дитиною, позбавленою батьківського піклування, особою з їх числа за рахунок державного чи місцевого бюджету; житлових приміщень у гуртожитках; житла, яке належить на правах спільної сумісної або часткової власності; житла, на яке оформлено право на спадщину, за умови, що жодне із житлових приміщень, яке перебуває у власності, не здається в оренду, що підтверджується актом обстеження матеріально-побутових умов домогосподарства/фактичного місця проживання особи.

Закінчення табл. 8.9

1	2
	Допомога призначається в разі, коли багатодітна сім'я виховує 3 і більше дітей віком до 18 років (якщо діти навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти в закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, — до закінчення ними закладів освіти, але не довше ніж до 23 років) та у її власності є друга квартира (будинок), за умови, що загальна площа такого житла не перевищує 13,65 м² на одного члена сім'ї та додатково 35,22 м² на сім'ю; 5) у власності малозабезпеченої сім'ї є більше ніж 1 автомобіль, транспортний засіб, що підлягає державній реєстрації, з дати випуску якого минуло менше ніж 15 років (крім мопеда і причепа). При цьому не враховуються транспортні засоби, отримані безоплатно чи придбані на пільгових умовах через органи соціального захисту населення, а також транспортні засоби, придбані батьками — вихователями дитячих будинків сімейного типу.

З 2018 по 2022 рр. кількість дітей, на яких отримують даний вид допомоги скоротилася на 52,97 %, що спричинило зменшення бюджетного навантаження на 4341,7 млн грн (табл. 8.10).

Таблиця 8.10

ДИНАМІКА НАДАННЯ ДОПОМОГИ НА ДІТЕЙ ОДИНОКИМ ОСОБАМ
(матерям, удовам, удівцям, усиновителям)

Показник	Рік					2022 до 2018 рр., %
	2018	2019	2020	2021	2022	
Отримувачі, яким призначено допомогу, тис. осіб	646,4	595,7	449,2	262,1	127,9	-80,21
Діти, на яких отримують допомогу, тис. осіб	407,6	394,0	247,3	153,8	191,7	-52,97
Виплачена сума коштів, млн грн	6151,5	6549,3	5543,6	2079,6	1809,8	-70,57
Середній розмір допомоги, грн	1208,3	1332,6	1461,5	1100,2	в/д	×

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України.

Допомога на дітей, хворих на тяжкі захворювання, яким не встановлено інвалідність. Дана допомога призначається на дітей,

хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, на дитину, яка отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідність (табл. 8.11).

Таблиця 8.11

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДОПОМОГИ
НА ДІТЕЙ, ХВОРИХ НА ТЯЖКІ ЗАХВОРЮВАННЯ,
ЯКИМ НЕ ВСТАНОВЛЕНО ІНВАЛІДНІСТЬ**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» від 21.11.1992 № 2811-XII; - Постанова КМУ від 27.12.2001 № 1751 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної допомоги сім'ям з дітьми»; - Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Факт захворювання дитини або отримання дитиною тяжкої травми
Перелік необхідних документів	<i>Заява законного представника дитини, який постійно проживає та здійснює догляд за хворою дитиною</i> (за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій») з пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу; <i>копія свідоцтва про народження дитини</i> (з пред'явленням оригіналу); <i>документ, що підтверджує повноваження усиновлювача (копія рішення про усиновлення) опікуна, піклувальника</i> (копія рішення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі її утворення) ради, сільської, селищної ради або суду про встановлення опіки), прийомних батьків, батьків-вихователів (копія рішення районної, районної у м. Києві та Севастополі держадміністрації, виконавчого органу міської, районної у місті (у разі її утворення) ради про влаштування дитини до дитячого будинку сімейного типу або прийомної сім'ї);

Закінчення табл. 8.11

1	2
	• довідка про захворювання дитини на тяжке перинатальне ураження нервової системи, тяжку вроджену ваду розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічне, онкогематологічне захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкий психічний розлад, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гостре або хронічне захворювання нирок IV ступеня, про те, що дитина отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, що видана ЛКК лікувально-профілактичного закладу у порядку та за формою, затвердженою наказом МОЗ України від 09.03.2021 № 407 «Про затвердження форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я»
Розмір допомоги	Надається щомісячно в розмірі двох ПМ, встановлених для дітей відповідного віку
Підстави для відмови у призначенні	• Встановлення такій дитині інвалідності; • подання документів до заяви не в повному обсязі; • виявлення в поданих документах недостовірної інформації

У 2022 р. вище вказану допомогу отримало 2199 осіб, кількість дітей, на яких отримано допомогу становила 2289 осіб. Загальна сума допомоги склала 72,3 млн грн.

Тимчасова допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце їх проживання невідоме. Тимчасова допомога призначається у разі, коли:

- відомості про одного з батьків (платника аліментів), які внесено до Єдиного реєстру боржників у зв'язку з несплатою ним аліментів;
- стосовно одного з батьків здійснюється кримінальне провадження або він перебуває на примусовому лікуванні, у місцях позбавлення волі, якого визнано в установленому порядку недієздатним, а також перебуває на строковій військовій службі;
- місце проживання (перебування) одного з батьків не встановлено.

Детальніше в табл. 8.12.

Тимчасова допомога «Дитина не одна». Зазначений вид допомоги призначається на строк тимчасового влаштування дитини у сім'ю родичів, знайомих, прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу за умови встановлення факту відсутності батьківського піклування (у разі смерті батьків, невиконання батьками своїх обов'язків з об'єктивних причин, пов'язаних з військовими діями, зниклих безвісти, військовополонених тощо). Допомога

призначається на кожну дитину, *розмір становить 2,5 (для дітей з інвалідністю — 3,5) ПМ для дітей відповідного віку.*

Таблиця 8.12

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ТИМЧАСОВОЇ ДОПОМОГИ ДІТЯМ, БАТЬКИ ЯКИХ УХИЛЯЮТЬСЯ ВІД СПЛАТИ АЛІМЕНТІВ, НЕ МАЮТЬ МОЖЛИВОСТІ УТРИМУВАТИ ДИТИНУ АБО МІСЦЕ ЇХ ПРОЖИВАННЯ НЕВІДОМЕ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• «Сімейний кодекс України» від 10.01.2002 № 2947-ІІІ; • Постанова КМУ від 22.02.2006 № 189 «Про затвердження Порядку призначення та виплати тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме»; Порядок обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) для усіх видів державної соціальної допомоги, затверджений постановою КМУ від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; • Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»; • Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги».
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Діти не отримують аліменти через ухилення їхніх батьків від сплати аліментів або через їхню неспроможність утримувати дитину або місце проживання чи перебування батьків невідоме.
Перелік необхідних документів	• <i>Заява</i> за формою, затвердженою Мінсоцполітики (з пред'явленням паспорта громадянина України або іншого документа, що посвідчує особу) ; • <i>копія свідоцтва про народження дитини</i> (з пред'явленням оригіналу); • <i>декларація про доходи та майновий стан осіб</i>, що звернулася за призначенням усіх видів соціальної допомоги за формою, встановленою Мінсоцполітики; • <i>довідка про доходи</i> в разі зазначення в декларації доходів, інформація про які відсутня в ДПС, ПФУ, фондах соціального страхування та згідно із законодавством не може бути отримана за відповідним запитом органу соціального захисту населення. У разі неможливості підтвердження таких доходів довідкою до декларації додається письмове пояснення із зазначенням розміру доходів.

Продовження табл. 8.12

1	2
	Залежно від підстав, на яких призначається тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів, не мають можливості утримувати дитину або місце проживання їх невідоме (далі — тимчасова допомога), додатково подаються: <i>заява, викладена у довільній формі, що містить відомості, які дають змогу ідентифікувати одного з батьків (платника аліментів), а також відомості про єдиний унікальний номер судової справи або дату ухвалення судового рішення;</i> • <i>копія рішення суду (виконавчого листа) про стягнення з одного з батьків аліментів на дитину (у разі відсутності відомостей про стягнення з одного з батьків аліментів на дитину в ЄДРСР);</i> • <i>довідка відповідної установи про здійснення стосовно одного з батьків кримінального провадження або про його перебування на примусовому лікуванні, у місцях позбавлення волі, визнання його в установленому порядку недієздатним, а також перебування на строковій військовій службі;</i> • <i>повідомлення органу внутрішніх справ про те, що місце проживання (перебування) одного з батьків дитини не встановлено.</i>
Розмір допомоги	...Розмір аліментів має бути необхідним та достатнім для забезпечення гармонійного розвитку дитини. Мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 % ПМ для дитини відповідного віку. Мінімальний рекомендований розмір аліментів на одну дитину становить розмір ПМ для дитини відповідного віку і може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів (<i>ст. 182. Сімейного кодексу України</i>¹). Розмір аліментів визначається судом як частка від заробітку (доходу) матері, батька дитини. Якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття. Якщо після досягнення повноліття найстаршою дитиною ніхто з батьків не звернувся до суду з позовом про визначення розміру аліментів на інших дітей, аліменти стягуються за вирахуванням тієї рівної частки, що припадала на дитину, яка досягла повноліття.

¹ Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

1	2
	За рішенням суду стягнення аліментів може бути у такому розмірі: <i>на одну дитину — одна чверть, на двох дітей — одна третини, на трьох і більше дітей — половина заробітку (доходу) платника аліментів</i>, але не більше десяти ПМ на дитину відповідного віку на кожен дитину (ст. 183). Розмір аліментів, визначений судом або домовленістю між батьками у твердій грошовій сумі, щорічно підлягає індексації відповідно до закону, якщо платник і одержувач аліментів не домовилися про інше. За заявою одержувача аліментів індексація може бути здійснена судом за інший період
Перелік підстав для відмови у призначенні	Середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців (2 квартали, що передують місяцю, який передує місяцю звернення за призначенням тимчасової допомоги): • перевищує 50 % ПМ для дитини відповідного віку; • подання документів до заяви не в повному обсязі; • виявлення в поданих документах недостовірної інформації; • заява подана особою, яка не має права на призначення тимчасової допомоги

Постановою Кабінету Міністрів України¹ визначено, що Державна соціальна допомога виплачуватиметься протягом дії воєнного стану та одного місяця після його припинення чи скасування. Під час воєнного стану не потрібно звертатися за її перепризначенням або підтвердженням права на її отримання.

Особливої підтримки і уваги з боку держави потребують особи з інвалідністю, серед яких є і діти. Вони стикаються з численними бар'єрами у повсякденному житті, що обмежують їхню можливість реалізовувати основні права на освіту, працю, соціальний захист та гідний рівень життя. Відсутність належної інфраструктури, недостатній рівень доступності медичних і соціальних послуг, складнощі у професійній адаптації та соціальній інтеграції є одними з ключових викликів, що потребують системного вирішення.

☝ **Особою з інвалідністю** є особа зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава

¹ Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2022 № 214. URL: <https://surl.li/aemhnhk>

зобов’язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити її соціальний захист¹

До осіб з інвалідністю належать особи зі стійкими фізичними, психічними, інтелектуальними або сенсорними порушеннями, які при взаємодії з різними бар’єрами можуть заважати їхній повній та ефективній участі в житті суспільства нарівні з іншими.

Конвенція про права осіб з інвалідністю²

Згідно чинного законодавства виокремлюють 3 групи інвалідності, які встановлюються на підставі висновку медико-соціальної експертизи (МСЕК) Міністерства охорони здоров’я України, враховуючи здібності людини до здійснення професійної та побутової діяльності (рис. 8.3).

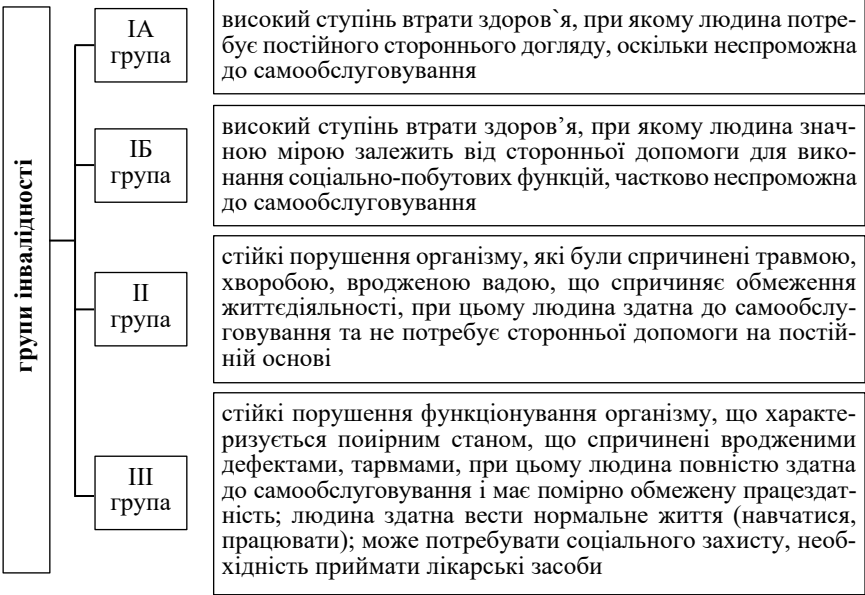

Рисунок 8.3. Групи інвалідності та пояснення до них

Джерело: розроблено на основі чинного законодавства.

¹ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

² Конвенція про права осіб з інвалідністю : Ратифіковано Законом ВР № 1767-VI від 16.12.2009 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

Група інвалідності призначається після проведення відповідних процедур. Класифікація основних видів порушення функцій, основних критеріїв життєдіяльності людини відображена на рис. 8.4.

Види порушень функцій організму	• порушення психічних функцій; • порушення сенсорних функцій; • порушення статодинамічних функцій; • порушення функції кровообігу, дихання, травлення, виділення, обміну речовин та енергії, внутрішньої секреції, імунітету тощо; • мовні порушення; • порушення, які викликають спотворення
Критерії життєдіяльності людини	• здатність до самообслуговування, пересування, орієнтації, контролю своєї поведінки, спілкування, навчання, виконання трудової діяльності

Рисунок 8.4. Класифікація основних видів порушення функцій, основних критеріїв життєдіяльності людини

Джерело: побудовано на основі¹.

В Україні на початок 2023 р. налічувалося 2721,7 тис. осіб з інвалідністю. Динаміка їх чисельності у розрізі груп відображена на рис. 8.5.

Державна допомога особам з інвалідністю є важливим елементом соціальної політики, спрямованим на забезпечення рівних можливостей, соціального захисту та підвищення якості життя громадян, які мають обмежені можливості здоров'я. Така допомога ґрунтується на міжнародних зобов'язаннях і національних законодавчих ініціативах, які спрямовані на інтеграцію таких осіб у всі сфери суспільного життя. Основоположними документами в цій сфері є Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю, Європейська соціальна хартія та національні законодавчі акти, що регламентують соціальний захист цієї категорії населення.

¹ Про затвердження Інструкції про встановлення груп інвалідності : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 05.09.2011 № 561. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1295-11#Text>

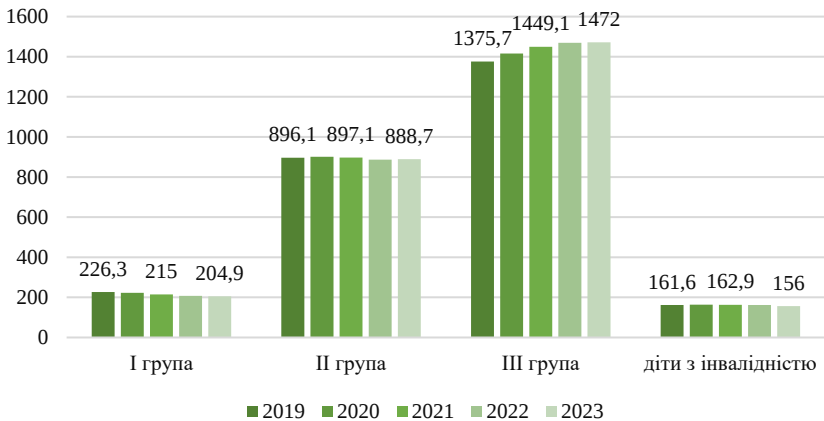

Рисунок 8.5. Динаміка чисельності осіб з інвалідністю у розрізі груп інвалідності у 2019–2023 рр., тис. ос.

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України¹.

До основних видів **допомог особам з інвалідністю** відносять:

- державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю;
- державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю;
- державну соціальну допомогу на догляд.

Державна соціальна допомога особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю. Відповідно до Конституції України держава гарантує особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні ПМ.

Право на цей вид допомоги мають особи з інвалідністю з дитинства і діти з інвалідністю віком до 18 років.

Перелік медичних показань², що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей з інвалідністю віком до 18 років, визначається у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

¹ Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

² Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років: Наказ Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства фінансів України № 454/471/516 від 08.11.2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1073-01#Text>

Детальніше про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю у табл. 8.13.

Таблиця 8.13

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ
ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ З ІНВАЛІДНІСТЮ
З ДИТИНСТВА ТА ДІТЯМ З ІНВАЛІДНІСТЮ**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» від 16.11.2000 № 2109-III; - постанова КМУ від 03.02.2021 № 79 «Деякі питання призначення і виплати державної соціальної допомоги особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»; - наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій» - наказ МОЗУ, Мінпраці та соцполітики України, Мінфін У № 454/471/516 від 08.11.2001 «Про затвердження Переліку медичних показань, що дають право на одержання державної соціальної допомоги на дітей-інвалідів віком до 16 років»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Встановлення інвалідності, визнання дитини з інвалідністю віком до 18 років
Перелік необхідних документів	<i>Заява</i> за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3, (з пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу); <i>копія свідоцтва про народження дитини</i> з інвалідністю віком до 18 років; <i>довідка з місця навчання</i> із зазначенням перебування (неперебування) на повному державному утриманні. Якщо із заявою звертається опікун або піклувальник, подається також: <i>копія рішення про встановлення опіки (піклування) та призначення дитині з інвалідністю віком до 18 років опікуна (піклувальника);</i> <i>копія рішення суду про визнання особи з інвалідністю з дитинства недієздатною;</i> <i>копія рішення суду про призначення опікуна особі з інвалідністю з дитинства або копія документа, що підтверджує повноваження представника закладу (органу опіки та піклування), який виконує функції опікуна.</i> Одинокі особи з інвалідністю з дитинства II і III груп у своїй заяві про призначення державної соціальної допомоги особі з інвалідністю з дитинства або дитині з інвалідністю (далі — допомога) повідомляють про відсутність працездатних родичів (батьків, дітей), зобов'язаних за законом їх утримувати (незалежно від місця їх проживання)

Закінчення табл. 8.13

1	2
Розмір допомоги	Державна соціальна допомога призначається у таких розмірах: • особам з інвалідністю з дитинства: - I групи — 100 % ПМ для осіб, які втратили працездатність; - II групи — 80 % ПМ для осіб, які втратили працездатність; - III групи — 60 % ПМ для осіб, які втратили працездатність; • на дітей з інвалідністю віком до 18 років — 70 % ПМ для осіб, які втратили працездатність. Розмір державної соціальної допомоги на дітей з інвалідністю віком до 18 років, інвалідність яких пов'язана з пораненням чи іншим ушкодженням здоров'я від вибухонебезпечних предметів, з урахуванням всіх надбавок, підвищень та інших доплат, у тому числі передбачених КМУ, підвищується на 50 % розміру державної соціальної допомоги на дітей з інвалідністю віком до 18 років на підставі документів, визначених КМУ. Зв'язок інвалідності з пораненням чи іншим ушкодженням здоров'я від вибухонебезпечних предметів, отриманим дитиною з інвалідністю до 18 років, встановлюється лікарсько-консультативними комісіями закладів охорони здоров'я у порядку, визначеному КМУ
Підстави для відмови у призначенні	• Подання документів до заяви не в повному обсязі; • виявлення в поданих документах недостовірної інформації; • заява подана особою, яка не має права на призначення допомоги

Згідно з даними ДССУ і ДСССУ (табл. 8.14) у 2023 р. порівняно із 2021 р. кількість отримувачів допомоги зменшилася на 0,45 %: осіб з інвалідністю з дитинства на 2,39 %, а дітей з інвалідністю навпаки збільшилася — на 2,94 %.

Таблиця 8.14

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ З ДИТИНСТВА ТА ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ, ЩО ОТРИМАЛИ ДЕРЖАВНУ СОЦІАЛЬНУ ДОПОМОГУ

Категорія отримувачів	Кількість отримувачів, осіб			2021 до 2023 рр., %
	2021	2022	2023	
Особи з інвалідністю з дитинства	290883	277928	283944	-2,39
Діти з інвалідністю до 18 років	165388	161460	170251	+2,94
Всього:	456271	439388	454195	-0,45
У т. ч. отримують надбавку на догляд	179022	166878	176354	-1,49

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України¹ та Державної соціальної сервісної служби України².

¹ Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

² Державна соціальна сервісна служба України: офіційний сайт. URL: <https://nssu.gov.ua/vidkryti-dani/nadannia-derzhavnoi-sotsialnoi-dopomohy-malozabezpechenym-simiam>

При цьому загальна сума виплаченої допомоги за вказаними категоріями зросла на 19,7 % (табл. 8.15). Згідно з законом¹ для осіб з інвалідністю з дитинства та дітей з інвалідністю встановлюється надбавка на догляд у розмірах, що залежить від групи інвалідності.

Таблиця 8.15

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ З ДИТИНСТВА ТА ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ, ЩО ОТРИМАЛИ ДЕРЖАВНУ СОЦІАЛЬНУ ДОПОМОГУ ТА ЗАГАЛЬНОЇ СУМИ ДОПОМОГИ

Категорія отримувачів	Сума виплаченої допомоги, млн грн			2021 до 2023 рр., %
	2021	2022	2023	
Особи з інвалідністю з дитинства	8441,4	9076,4	9762,4	+15,65
Діти з інвалідністю до 18 років	5273,5	5677,7	6656,9	+26,23
Всього:	13714,9	14754,1	16417,3	+19,7
У т. ч. отримують надбавку на догляд	4182,5	4694,6	7769,8	+85,77

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України та Державної соціальної сервісної служби України.

Державна соціальна допомога особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю.

Особа, яка не має права на пенсію, — дитина померлого годувальника (у т. ч. народжена до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника), який на день смерті не мав страхового стажу, необхідного для призначення пенсії для особи з інвалідністю III групи, особа, яка досягла 65 років та не має права на пенсію відповідно до закону. До досягнення зазначеного віку до осіб, які не мають права на пенсію, належать жінки, які народилися з 1 жовтня 1959 року по 31 березня 1960 року після досягнення ними віку: 64 роки 6 місяців.

ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»²

¹ Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю: Закон України від 16.11.2000 №2109-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text>

² Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю: Закон України від 18.05.2004 №1727-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1727-15#n12>

Особливості та процедура надання державної соціальної допомоги, особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю деталізовано представлені у табл. 8.16.

Таблиця 8.16

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ПРАВА НА ПЕНСІЮ, ТА ОСОБАМ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» від 18.05.2004 № 1727-IV; • Постанова КМУ від 02.04.2005 № 261 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд»; • Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»; • Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги».
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Право на призначення державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю мають: • <i>особи, що одночасно відповідають таким умовам:</i> 1) <i>досягли віку 65 р. і не мають права на пенсію</i> відповідно до законодавства або яким встановлено інвалідність в установленому порядку. У 2025 р до досягнення зазначеного віку до осіб, які не мають права на пенсію, належать жінки які народилися з 01.10.1959 по 31.03.1960 після досягнення ними такого віку: 64 роки 6 місяців. 2) <i>не одержують пенсію або соціальні виплати</i>, що призначаються для відшкодування шкоди, заподіяної ушкодженням здоров'я на виробництві, відповідно до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», та допомоги, що призначається відповідно до ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» (крім осіб з інвалідністю з дитинства або дітей з інвалідністю, які мають право на державну соціальну допомогу дитині померлого годувальника відповідно до ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» і державну соціальну допомогу відповідно до ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю»);

Продовження табл. 8.16

1	2
	3) є малозабезпеченими особами (крім осіб з інвалідністю I групи та дітей померлого годувальника); Крім того, право на соціальну допомогу мають: • особи з інвалідністю I групи, якщо вони не одержують пенсію; • діти померлого годувальника (у т.ч. ті, що народжені до спливу 10 місяців з дня смерті годувальника), який на день смерті не мав страхового стажу, необхідного для призначення пенсії для особи з інвалідністю III групи
Перелік необхідних документів	• Заява за формою, встановленою Мінсоцполітики (з пред'явленням паспорта або іншого документа, що посвідчує особу, а також документа, що засвідчує реєстрацію особи у Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків (картка платника податків), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків із зазначеного Державного реєстру, внесені до паспорта громадянина України або свідоцтва про народження (крім осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та мають про це відмітку в паспорті); • паспортний документ іноземця (пред'являють громадяни Республіки Польща, які перебувають на території України на умовах, передбачених ЗУ «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України»; • паспортний документ іноземця та посвідку на постійне проживання або посвідчення біженця, посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту (пред'являють іноземці та особи без громадянства); • декларація про доходи та майновий стан осіб для призначення соціальної допомоги, складена за формою, встановленою Мінсоцполітики (у разі потреби); • копія рішення суду про визнання особи недієздатною (для недієздатної особи); • копія рішення про призначення опікуна (для недієздатної особи, якій призначено опікуна); • копія документа, що підтверджує повноваження представника закладу, який виконує функції опікуна над особою (для недієздатної особи, опікуна якій не призначено); Інформація про склад сім'ї зазначається в декларації про доходи та майно особи, яка звернулася за призначенням соціальної допомоги (у разі потреби)
Розмір допомоги	Встановлюється виходячи з розміру ПМ для осіб, які втратили працездатність: • особам з інвалідністю I групи, жінкам, яким присвоєно звання «Мати-героїня», на одну дитину померлого годувальника — 100 %, на двох дітей — 120 %, на трьох і більше дітей — 150 %;

Закінчення табл. 8.16

1	2
	• особам з інвалідністю II групи — 80 %; • особам з інвалідністю III групи — 60 %; • священнослужителям, церковнослужителям та особам, які протягом не менше 10 років до введення в дію ЗУ «Про свободу совісті та релігійні організації» займали виборні або за призначенням посади у релігійних організаціях, офіційно визнаних в Україні та легалізованих згідно з законодавством України, за наявності архівних документів відповідних державних органів та релігійних організацій або показань свідків, які підтверджують факт такої роботи — 50 %; • особам, які досягли віку 65 років — 30 %
Підстави для відмови у призначенні	Подано не усі необхідні документи для призначення допомоги; особа не має права на призначення допомоги

Дані, що наведені в табл. 8.17, демонструють динаміку кількості отримувачів зазначеного виду допомоги та її розмір за категоріями отримувачів.

Таблиця 8.17

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ОТРИМУВАЧІВ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ОСОБАМ, ЯКІ НЕ МАЮТЬ ПРАВА НА ПЕНСІЮ ТА ОСОБАМ З ІНВАЛІДНІСТЮ ТА РОЗМІРУ ВИПЛАТИ У 2021–2023 РР.

	Кількість отримувачів, ос. (станом на 01 січня)			Середній розмір допомоги, грн (станом на 01 січня)		
	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Усього	167656	183254	176228	1791,53	1963,04	2126,43
<i>Особи з інвалідністю</i>						
I групи	7888	8073	7798	1784,77	1951,22	2177,45
II групи	36495	38333	37067	1767,54	1930,75	2095,56
III групи	74282	79235	76356	1767,86	1928,23	2083,40
Жінки, яким присвоєно звання «Матері-героїні»	3	5	38	1769,00	1934,00	2093,00
Священнослужителі та церковнослужителі	11	12	14	1769,00	1934,00	2099,50

Закінчення табл. 8.17

	Кількість отримувачів, ос. (станом на 01 січня)			Середній розмір допомоги, грн (станом на 01 січня)		
	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Особи, які досягли віку, встановленого ст. 1 ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію та особам з інвалідністю»	10722	11855	11682	1768,87	1930,78	2101,90
Отримувачі допомоги на дітей померлого годувальника, який на день смерті не мав страхового стажу, необхідного для призначення пенсії особам з інвалідністю III групи відповідно до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування»	38255	45741	43273	1868,12	2060,83	2226,30

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України¹.

Державна соціальна допомога на догляд (табл. 8.18).

Таблиця 8.18

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НА ДОГЛЯД

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю» від 18.05.2004 №1727-IV; - Постанова КМУ від 02.04.2005 № 261 «Про затвердження Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю і державної соціальної допомоги на догляд»; - Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»;

¹ Соціальний захист населення України: статистичний збірник. Державна служба статистики України.

1	2
	• Наказ Міністерства праці та соціальної політики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Державна соціальна допомога на догляд призначається: Органами ПФУ: 1) особам з інвалідністю внаслідок війни з числа військовослужбовців та інших осіб, яким призначено пенсію по інвалідності відповідно до ЗУ «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб»: • I групи; • II і III групи, які є самотніми і за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду; 2) особам, які належать до осіб з інвалідністю внаслідок війни відповідно до ст. 7 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та одержують пенсію за віком, по інвалідності або за вислугу років (крім осіб, зазначених у пункті 1): • I групи; • II і III групи, які є самотніми і за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду; 3) особам, яким призначено пенсію за вислугу років відповідно до ЗУ «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців, осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ та деяких інших осіб» і які є особами з інвалідністю I групи внаслідок причин, визначених у пункті «б» ст. 16 зазначеного Закону (внаслідок трудового каліцтва, професійного чи загального захворювання, при настанні інвалідності внаслідок каліцтва, одержаного в результаті нещасного випадку, не пов'язаного з виконанням обов'язків військової служби (службових обов'язків), або внаслідок захворювання, пов'язаного з проходженням служби), або самотніми пенсіонерами і за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду. Органами соціального захисту населення: 4) самотнім малозабезпеченим особам, які за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду і одержують пенсію за віком або за вислугу років чи по інвалідності (крім осіб з інвалідністю I групи та осіб, зазначених у пункті 6); 5) малозабезпеченим особам з інвалідністю I групи, які одержують пенсію за віком або за вислугу років чи по інвалідності (крім осіб з інвалідністю, зазначених у пунктах 1-3)

Продовження табл. 8.18

1	2
	б) <i>одиноким особам, які досягли 80-річного віку та за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду та одержують пенсію відповідно до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» або ЗУ «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб»</i> Заява про призначення допомоги на догляд подається особою за місцем проживання.
Перелік необхідних документів	До органу ПФУ: • <i>заява</i>, затверджена наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій». Під час подання заяви пред'являється паспорт громадянина України, трудова книжка та документ, що засвідчує реєстрацію особи у Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків (картка платника податків), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків із зазначеного Державного реєстру, внесені до паспорта громадянина України або свідоцтва про народження (крім осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідному контролюючому органу і мають відмітку в паспорті); • <i>декларація про доходи та майновий стан осіб</i> для призначення соціальної допомоги, складена за формою, затвердженою наказом Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги» (у разі потреби); • <i>копія рішення суду про визнання особи недієздатною</i> (для недієздатної особи); • <i>копія рішення про призначення опікуна</i> (для недієздатної особи, якій призначено опікуна); • <i>висновок ЛКК</i> (для осіб, які потребують постійного стороннього догляду); • <i>документи, що підтверджують участь у бойових діях у період Другої світової війни</i> для осіб, які належать до осіб з інвалідністю внаслідок війни відповідно до статті 7 ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» та одержують пенсію за віком, по інвалідності або за вислугу років: I групи, II і III групи, які є одиницями і за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду, які брали безпосередню участь у бойових діях у період Другої світової війни.

1	2
	До органу соціального захисту населення: • <i>заява за формою</i>, встановленою Мінсоцполітики. Під час подання заяви пред'являється паспорт громадянина України, трудова книжка та документ, що засвідчує реєстрацію особи у Державному реєстрі фізичних осіб — платників податків (картка платника податків), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків із зазначеного Державного реєстру, внесені до паспорта громадянина України або свідоцтва про народження (крім осіб, які через свої релігійні переконання відмовляються від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідному контролюючому органу і мають відмітку в паспорті). Громадяни Республіки Польща, які перебувають на території України на умовах, передбачених ЗУ «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України», пред'являють паспортний документ іноземця, іноземці та особи без громадянства — паспортний документ іноземця та посвідку на постійне проживання або посвідчення біженця, посвідчення особи, яка потребує додаткового захисту; • <i>декларація про доходи та майновий стан осіб</i> для призначення соціальної допомоги, складена за формою, затвердженою наказом Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги» (у разі потреби); • <i>копія рішення суду про визнання особи недієздатною</i> (для недієздатної особи); • <i>копія рішення про призначення опікуна</i> (для недієздатної особи, якій призначено опікуна); • <i>копія документа, що підтверджує повноваження представника закладу, який виконує функції опікуна над особою</i> (для недієздатної особи, опікуна якій не призначено); • <i>висновок ЛКК</i> (для осіб, які потребують постійного стороннього догляду)
Розмір допомоги	Для осіб різних категорій населення допомога може бути встановлена у таких розмірах (від ПМ для осіб, які втратили працездатність): 100, 50, 40, 30, 25, 15 % (ст. 8 ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»)
Перелік підстав для відмови у призначенні	• Подано не усі необхідні документи для призначення допомоги на догляд; • особа не має права на призначення допомоги на догляд; • особі з інвалідністю відшкодовуються витрати на догляд відповідно до ЗУ «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування»

Розмір виплат варіюється залежно від категорії, до якої віднесено отримувача. Найбільша кількість отримувачів цього виду допомоги — одинокі особи, які досягли 80-річного віку та за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду.

Тенденції кількості отримувачів та розмір допомоги відображено у табл. 8.18.

Таблиця 8.18

ДИНАМІКА КІЛЬКОСТІ ОТРИМУВАЧІВ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НА ДОГЛЯД ЗА КАТЕГОРІЯМИ ОТРИМУВАЧІВ ТА РОЗМІРУ ВИПЛАТИ У 2021–2023 рр.

	Кількість отримувачів, осіб (станом на 01 січня)			Середній розмір допомоги, грн (станом на 01 січня)		
	2021	2022	2023	2021	2022	2023
Усього	628	56741	48616	403,66	769,99	834,82
Одинокі малозабезпечені особи, які за висновком лікарсько-консультативної комісії (ЛКК) потребують постійного стороннього догляду (крім осіб з інвалідністю I групи)	133	120	49	388,31	290,10	348,94
Малозабезпечені особи з інвалідністю I групи	495	437	374	407,88	436,18	483,85
із них						
- віднесені до групи А	260	217	186	534,34	582,61	633,80
- віднесені до групи Б	235	220	188	267,91	291,16	335,46
одинокі особи, які досягли 80-річного віку та за висновком ЛКК потребують постійного стороннього догляду	в/д*	56184	48193	в/д	773,61	838,04

Примітка: * в/д — відсутні дані.

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України¹.

До основних видів державної соціальної допомоги відносять також:

- державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям;
- щомісячну грошову допомогу особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу,

¹ Соціальний захист населення України: статистичний збірник. Державна служба статистики України.

яка за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за нею;

➤ компенсацію фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі.

Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям.

Малозабезпечена сім'я — сім'я, яка з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від прожиткового мінімуму для сім'ї.

ЗУ «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям»¹

Наявність в країні малозабезпечених сімей свідчить про існування проблеми бідності населення. В Україні у сільській місцевості таких сімей є більше, порівняно із жителями міст (у 2023 р. — 205 102 од. у сільській місцевості, 145 053 од. у містах). Динаміка їх кількості та розмір допомоги відображена на рис. 8.6.

Рисунок 8.6. Динаміка кількості малозабезпечених сімей та розміру виплати у 2018–2023 рр.

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України².

♣ **Державна соціальна допомога малозабезпеченим сім'ям** — щомісячна допомога, яка надається малозабезпеченим сім'ям у

¹ Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01.06.2000 № 1768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1768-14#Text>

² Державна служба статистики України : офіційний сайт. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

грошовій формі в розмірі, що залежить від величини середньомісячного сукупного доходу сім'ї.

Особливості та процедуру надання даної допомоги представлено у табл. 8.19.

Таблиця 8.19

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ МАЛОЗАБЕЗПЕЧЕНИМ СІМ'ЯМ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» від 01.06.2000 № 1768-III; - Порядок призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, затверджений постановою КМУ від 24.02.2003 № 250 (далі — Порядок), постанова КМУ від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; - Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги», Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»
Підстава для отримання	Сім'я з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від рівня забезпечення ПМ для сім'ї
Перелік необхідних документів	<i>Заява уповноваженого представника сім'ї за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій» (при пред'явленні паспорта громадянина України або іншого документа, що підтверджує право на постійне проживання в Україні);</i> <i>декларація про доходи та майновий стан осіб, які звернулися за призначенням усіх видів соціальної допомоги (за формою, затвердженою наказом Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги» (в декларації зазначається інформація про склад сім'ї заявника));</i> <i>довідка про доходи у разі зазначення в декларації доходів, інформація про які відсутня в ДПС, ПФУ, фондах соціального страхування тощо та згідно із законодавством не може бути отримана за запитом органу соціального захисту населення. У разі неможливості підтвердження доходів довідкою до декларації додається письмове пояснення із зазначенням їх розміру;</i>

1	2
	• довідка про безпосередню участь особи в АТО, у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації у Донецькій та Луганській обл. (за формою, затвердженою постановою КМУ від 20.08.2014 № 413 «Про затвердження Порядку надання та позбавлення статусу УБД осіб, які захищали незалежність, суверенітет та територіальну цілісність України і брали безпосередню участь в АТО, забезпеченні її проведення чи у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ в Донецькій та Луганській обл., забезпеченні їх здійснення» (за наявності)
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Сім'я з поважних або незалежних від неї причин має середньомісячний сукупний дохід нижчий від рівня забезпечення ПМ для сім'ї
Розмір допомоги	Різниця між ПМ для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом
Перелік підстав для відмови у призначенні	Допомога не призначається, якщо: 1) у складі сім'ї є працездатні особи, які досягли 18-річного віку станом на початок періоду, за який враховуються доходи, та не працювали, не проходили військової служби, не провадили підприємницької чи професійної незалежної діяльності, не здобували освіти за денною або дуальною формою здобуття освіти в закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої, вищої освіти, не зареєстровані у філії регіонального/міжрегіонального центру зайнятості (або міському, районному, міськрайонному центрі зайнятості — до дати припинення їх діяльності) як безробітні або як такі, що шукають роботу, сумарно більше ніж три місяці протягом періоду, за який враховуються доходи (крім випадків, передбачених у п. 11 Порядку). Допомога у зазначеному випадку призначається, якщо особи протягом періоду, за який враховуються доходи: сплатили або за них сплачено ЄСВ у розмірі, не меншому від мінімального, сумарно протягом трьох місяців; доглядали за дітьми до досягнення ними трирічного віку або за дітьми, які потребують догляду протягом часу, визначеного в медичному висновку лікарсько-консультативної комісії, але не більше ніж до досягнення ними шестирічного віку, за дітьми, хворими на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні

1	2
	розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, за дітьми, які отримали тяжку травму, потребують трансплантації органа, потребують паліативної допомоги, яким не встановлено інвалідності, за особою з інвалідністю I групи, за особою з інвалідністю II групи внаслідок психічного розладу, за дитиною з інвалідністю віком до 18 років, а також за особами, які досягли 80-річного віку; надавали соціальні послуги з догляду відповідно до законодавства; 2) особи, які входять до складу малозабезпеченої сім'ї, протягом 12 місяців перед місяцем звернення за призначенням державної соціальної допомоги здійснили на суму, яка на дату проведення операції перевищує 50 тис. грн: купівлю земельної ділянки, квартири (будинку) (крім житла, отриманого або придбаного за рахунок державного чи місцевого бюджету), іншого нерухомого майна, транспортного засобу (механізму), цінних паперів та інших фінансових інструментів, віртуальних активів (у значенні, наведеному в ЗУ «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»), будівельних матеріалів, інших товарів довгострокового вжитку або оплатили (одноразово) будь-які роботи або послуги (крім медичних, освітніх та житлово-комунальних послуг згідно із соціальною нормою житла та соціальними нормативами житлово-комунального обслуговування); купівлю безготівкової та/або готівкової іноземної валюти (крім валюти, отриманої від благодійних організацій або придбаній для оплати медичних та/або освітніх послуг), а також банківських металів; платіж (платежі), що випливає з правочинів, за якими передбачено набуття майнових прав на нерухоме майно та/або транспортні засоби (механізми) (крім об'єктів спадщини та дарування); внески до статутного (складеного) капіталу товариства, підприємства, організації; благодійну діяльність (виключно у вигляді сплати коштів); надання поворотної/безповоротної фінансової допомоги, позики. Державна соціальна допомога призначається у разі купівлі квартири (будинку) протягом 6 місяців після продажу іншої квартири (іншого будинку), що були єдиним житловим приміщенням у власності особи, на підставі підтвердних документів, і доходи від такого продажу не враховуються до сукупного доходу сім'ї; 3) особи, які входять до складу малозабезпеченої сім'ї, на перше число місяця, з якого призначається державна соціальна допомога, мають на депозитному банківському рахунку (рахунках) кошти у загальній сумі, що перевищує 100 тис. грн, або облігації внутрішньої державної позики на загальну суму, що перевищує 100 тис. грн, про що зазначається в декларації;

1	2
	4) у власності малозабезпеченої сім'ї є друга квартира (будинок), крім житла, яке розташоване в населених пунктах, зазначених у переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих РФ, затвердженому наказом Мінреінтеграції від 22.12.2022 № 309 (крім тих, які розташовані на територіях можливих бойових дій, а також тих, щодо яких зазначено дату припинення окупації), або житла, знищеного/непридатного для проживання внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ, або з інших причин за наявності відповідної інформації у Державному реєстрі майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених військовою агресією РФ, або за умови подання документального підтвердження від ОМС факту знищення/пошкодження житлового приміщення (квартири, будинку), а також житла, отриманого дитиною-сиротою, дитиною, позбавленою батьківського піклування, особою з їх числа за рахунок державного чи місцевого бюджету; житлових приміщень у гуртожитках; житла, яке належить на правах спільної сумісної або часткової власності; житла, на яке оформлено право на спадщину, за умови, що жодне із житлових приміщень, яке перебуває у власності, зокрема на яке оформлено право на спадщину, не здається в оренду, що підтверджується актом обстеження матеріально-побутових умов домогосподарства/фактичного місця проживання особи; 5) у власності малозабезпеченої сім'ї є більше ніж один автомобіль, транспортний засіб, що підлягає державній реєстрації, з дати випуску якого минуло менше ніж 15 років (крім мопеда і причепа). При цьому не враховуються транспортні засоби, отримані безоплатно чи придбані на пільгових умовах через органи соціального захисту населення, у тому числі за рахунок грошової допомоги на придбання автомобіля, а також транспортні засоби, придбані батьками — вихователями дитячих будинків сімейного типу

Щомісячна грошова допомога особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, яка за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за нею (табл. 8.20).

Таблиця 8.20

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ ЩОМІСЯЧНОЇ ГРОШОВОЇ ДОПОМОГИ ОСОБІ, ЯКА ПРОЖИВАЄ РАЗОМ З ОСОБОЮ З ІНВАЛІДНІСТЮ І ЧИ II ГРУПИ ВНАСЛІДОК ПСИХІЧНОГО РОЗЛАДУ, ЯКА ЗА ВИСНОВКОМ ЛІКАРСЬКОЇ КОМІСІЇ МЕДИЧНОГО ЗАКЛАДУ ПОТРЕБУЄ ПОСТІЙНОГО СТОРОННЬОГО ДОГЛЯДУ, НА ДОГЛЯД ЗА НЕЮ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про психіатричну допомогу» від 22.02.2000 № 1489-III; • Постанова КМУ від 02.08.2000 № 1192 «Про надання щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, яка за висновком лікарської комісії медичного закладу потребує постійного стороннього догляду, на догляд за нею»; • Порядок обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) для усіх видів державної соціальної допомоги, затверджений постановою КМУ від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; • Наказ Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»; • Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Потреба в постійному сторонньому догляді
Перелік необхідних документів	Для призначення щомісячної грошової допомоги особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, яка за висновком лікарської комісії закладу охорони здоров'я потребує постійного стороннього догляду, на догляд за нею (далі — допомога) особою, яка звертається за її призначенням, подаються: • заява, за формою затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 09.01.2023 № 3 «Про затвердження форми Заяви про призначення усіх видів соціальної допомоги та компенсацій»; • декларація про доходи та майновий стан осіб, які звернулися за призначенням усіх видів соціальної допомоги за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження

Процедура надання допомоги	
	• Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги»; • <i>довідка про доходи</i> у разі зазначення в декларації доходів, інформація про які відсутня в ДПС, ПФУ, фондах соціального страхування та згідно із законодавством не може бути отримана за відповідним запитом органу соціального захисту населення. У разі неможливості підтвердження таких доходів довідкою про доходи до декларації додається письмове пояснення із зазначенням розміру доходів; • <i>висновок лікарської комісії закладу охорони здоров'я</i> щодо необхідності постійного стороннього догляду за особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу за формою, встановленою МОЗ за погодженням із Мінсоцполітики (незалежно від того, чи є психічні розлади основною причиною інвалідності); • <i>копія довідки до акта огляду МСЕК комісією</i>, виданої особі з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, за якою здійснюється догляд; • <i>копія витягу з рішення експертної команди</i> з оцінювання повсякденного функціонування особи або довідки до акта огляду медико-соціальною експертною комісією, виданої особі з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, за якою здійснюється догляд; Інформація про склад сім'ї заявника зазначається в декларації
Розмір допомоги	Різниця між трьома ПМ на кожного члена сім'ї та середньомісячним сукупним доходом сім'ї за попередні 6 місяців, але не може бути більше, ніж ПМ на одну особу в розрахунку на місяць
Підстави для відмови у призначенні	• подання документів до заяви не в повному обсязі; • виявлення в поданих документах недостовірної інформації; • заява подана особою, яка не має права на призначення допомоги

Компенсація фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі (табл. 8.21).

Таблиця 8.21

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ
КОМПЕНСАЦІЇ ФІЗИЧНИМ ОСОБАМ, ЯКІ НАДАЮТЬ СОЦІАЛЬНІ
ПОСЛУГИ З ДОГЛЯДУ НА НЕПРОФЕСІЙНІЙ ОСНОВІ**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII; • Постанова КМУ від 23.09.2020 № 859 «Деякі питання призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі»; • Наказ Мінсоцполітики України від 29.01.2021 № 37 «Про затвердження форм документів, необхідних для призначення компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі»; • Наказ Мінсоцполітики України від 17.05.2022 № 150 «Про затвердження Методики обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї для надання соціальних послуг»
Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Надання соціальних послуг з догляду без провадження підприємницької діяльності на непрофесійній основі, без проходження навчання та дотримання державних стандартів соціальних послуг особам із числа членів своєї сім'ї, які спільно з нею проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки (далі — соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі) та є: • особами з інвалідністю I групи; • дітьми з інвалідністю; • громадянами похилого віку з когнітивними порушеннями; • невиліковно хворими, які через порушення функцій організму не можуть самостійно пересуватися та самообслуговуватися; • дітьми, яким не встановлено інвалідність, але які є хворими на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, дітьми, які отримали тяжку травму, потребують трансплантації органа, потребують паліативної допомоги відповідно до переліку тяжких захворювань, розладів, травм, станів, що дають право на одержання державної допомоги на дитину, якій не встановлено інвалідність, надання такій дитині соціальних послуг, затвердженого постановою КМУ від 27.12.2018 № 1161. Компенсація призначається і виплачується за місцем проживання /перебування осіб, яким надаються соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі

Перелік необхідних документів	Фізичною особою, яка надає соціальні послуги, подаються: 1) у паперовій формі: • заява про згоду надавати соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі; • заява про згоду отримувати соціальні послуги; • копія свідоцтва про народження дитини (у разі надання дитині соціальних послуг з догляду на непрофесійній основі); • декларація про доходи та майновий стан (заповнюється на підставі довідок про доходи кожного члена сім'ї). У декларації також зазначається інформація про склад сім'ї фізичної особи, яка надає соціальні послуги; • копія довідки до акта огляду МСЕК (для осіб з інвалідністю); • висновок лікарської комісії медичного закладу щодо потреби в догляді громадян похилого віку внаслідок когнітивних порушень за формою, затвердженою наказом МОЗ України від 09.03.2021 № 407 «Про затвердження форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я»; • висновок лікарської комісії медичного закладу щодо потреби в догляді невиліковно хворих осіб, які через порушення функцій організму не можуть самостійно пересуватися та самообслуговуватися, за формою, затвердженою наказом МОЗ України від 09.03.2021 № 407 «Про затвердження форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я»; • копія медичного висновку про дитину з інвалідністю віком до 18 років за формою, затвердженою наказом МОЗ України від 04.12.2001 № 482 «Про затвердження порядку видачі медичного висновку про дитину з інвалідністю віком до 18 років»; • довідка про захворювання дитини на тяжке перинатальне ураження нервової системи, тяжку вроджену ваду розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічне, онкогематологічне захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкий психічний розлад, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гостре або хронічне захворювання нирок IV ступеня, про те, що дитина отримала тяжку травму, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, що видана лікарсько-консультативною комісією лікувально-профілактичного закладу в порядку та за формою, затвердженою наказом МОЗ України від 09.03.2021 № 407 «Про затвердження форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я»; • копія рішення суду про обмеження цивільної дієздатності або визнання недієздатною особи, якій надаються соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі (для недієздатних осіб та осіб, цивільна дієздатність яких обмежена);
-------------------------------	--

	• <i>копія рішення суду або органу опіки та піклування про призначення опікуна або піклувальника особі, якій надаються соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі (для опікунів або піклувальників).</i> Копії документів надаються з пред'явленням оригіналу. 2) в електронній формі: • <i>заява про згоду надавати соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі;</i> <i>заява про згоду отримувати соціальні послуги; декларація про доходи та майновий стан (заповнюється на підставі довідок про доходи кожного члена сім'ї) за формою, затвердженою наказом Мінсоцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги». У декларації також зазначається інформація про склад сім'ї фізичної особи, яка надає соціальні послуги, та відомості про членів її сім'ї (прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності), сімейний стан, число, місяць і рік народження, серія (за наявності) та номер паспорта громадянина України чи документа, що підтверджує право на постійне проживання в Україні (для іноземця та особи без громадянства), документ, що засвідчує реєстрацію у ДРФО — платників податків (картка платника податків), або дані про реєстраційний номер облікової картки платника податків з ДРФО — платників податків, внесені до паспорта громадянина України;</i> • <i>відомості про свідоцтво про народження дитини (серія, номер, дата видачі, прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності) дитини, прізвище, власне ім'я та по батькові (за наявності) батьків);</i> • <i>скановані копії документів, зазначених вище, з урахуванням категорії особи, яка потребує надання соціальних послуг.</i> На заяви та відомості, що подаються в електронній формі, накладаються електронні підписи, які базуються на кваліфікованих сертифікатах відкритих ключів фізичної особи, яка надає соціальні послуги, та особи / законного представника особи, яка потребує надання соціальних послуг
Розмір допомоги	Різниця між ПМ на одну особу в розрахунку на місяць, встановленим законом на 1 січня календарного року, в якому надаються соціальні послуги, та середньомісячним сукупним доходом фізичної особи-надавача соціальної послуги за один квартал, який передувє місяцю, що є попереднім до місяця звернення із заявою про згоду надавати соціальні послуги. Середньомісячний сукупний дохід фізичної особи-надавача соціальної послуги визначається шляхом автоматизованого обміну наявними даними між інформаційно-телекомунікаційними системами органів влади, підприємств, установ, організацій та обчислюється шляхом ділення середньомісячного сукупного доходу її сім'ї на кількість членів

	сім'ї, які включаються до її складу. Методика обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї затверджується центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення
Перелік підстав для відмови у призначенні	Компенсація не призначається: 1) фізичним особам, які надають соціальні послуги відповідним особам (пункт 1 Порядку подання та оформлення документів, призначення і виплати компенсації фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду на непрофесійній основі), якщо такі особи отримують: • соціальні послуги з догляду вдома, паліативного, стаціонарного догляду; • виплати на догляд відповідно до законів України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування», «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю», «Про пенсійне забезпечення осіб, звільнених з військової служби, та деяких інших осіб», «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» (крім осіб з інвалідністю з дитинства I групи); 2) фізичним особам, які надають соціальні послуги та отримують допомогу на догляд відповідно до ЗУ «Про психіатричну допомогу»; 3) фізичним особам, які надають соціальні послуги з догляду без провадження підприємницької діяльності на професійній основі

Тимчасова державна соціальна допомога непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату. Згідно з чинним законодавством пенсійний вік в Україні для жінок і чоловіків закріплений на рівні 60 років. Важливою умовою для отримання пенсії за віком є наявність страхового стажу (табл. 8.22).

У випадку, коли особа не має необхідної кількості страхового стажу, їй призначається дана державна соціальна допомога.

Інформацію про свій страховий стаж особа може перевірити зареєструвавшись на порталі електронних послуг Пенсійного фонду України (<https://portal.pfu.gov.ua/>). Також увійшовши у свій кабінет, кожна застрахована особа може побачити суми своєї заробітної плати (помісячно), які вона отримувала протягом усього періоду трудової діяльності.

Таблиця 8.22

**КІЛЬКІСТЬ РОКІВ СТРАХОВОГО СТАЖУ, НЕОБХІДНИХ
ДЛЯ ОТРИМАННЯ ПРАВА НА ПРИЗНАЧЕННЯ ПЕНСІЇ ЗА ВІКОМ**

Період	Кількості років страхового стажу, необхідна для призначення пенсії за віком		
	60 років	63 роки	65 років
01.01.2024–31.12.2024	31	21–31	15–21
01.01.2025–31.12.2025	32	22–32	15–22
01.01.2026–31.12.2026	33	23–33	15–23
01.01.2027–31.12.2027	34	24–34	15–24
починаючи з 01.01.2028	35	25–35	15–25

Джерело: ¹.

В Україні також передбачений механізм (укладення договору про добровільну сплату єдиного внеску), який дозволяє докупити страховий стаж, за умови що особа відноситься до переліку платників, які мають на це право згідно Інструкції². Детальніше про тимчасову державну соціальну допомогу непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату представлено у табл. 8.23.

Таблиця 8.23

**НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ
ТИМЧАСОВОЇ ДЕРЖАВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ДОПОМОГИ НЕПРАЦЮЮЧІЙ
ОСОБІ, ЯКА ДОСЯГЛА ЗАГАЛЬНОГО ПЕНСІЙНОГО ВІКУ,
АЛЕ НЕ НАБУЛА ПРАВА НА ПЕНСІЙНУ ВИПЛАТУ**

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
Закони України та інші нормативні акти	• ЗУ «Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування» від 09.07.2003 № 1058-IV; • ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підвищення пенсій» від 03.10.2017 № 2148-VIII; • Постанова КМУ від 27.12.2017 № 1098 «Про затвердження Порядку призначення тимчасової державної соціальної допомоги непрацюючій особі, яка досягла загального пенсійного віку, але не набула права на пенсійну виплату»; • Наказ Мінпраці та соцполітики України від 19.09.2006 № 345 «Про затвердження Інструкції щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів соціальної допомоги».

¹ Про загальнообов’язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 № 1058-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text>

² Про затвердження Інструкції про порядок нарахування і сплати єдиного внеску на загальнообов’язкове державне соціальне страхування: Наказ Міністерства фінансів України від 20.04.2015 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0508-15#n1350>

Процедура надання допомоги	
Підстава для отримання	Особа має відповідати таким вимогам: • досягла пенсійного віку (60 років); • не набула права на пенсійну виплату у зв'язку з відсутністю страхового стажу (див. табл. 8.22, наприклад, у 2024 р. страховий стаж менше, ніж 31 рік); • має не менш як 15 років страхового стажу. Тимчасова допомога перераховується особі кожні 6 місяців з урахуванням змін її майнового стану та середньомісячного сукупного доходу і виплачується до досягнення такою особою віку, з якого вона набуває право на пенсійну виплату
Перелік необхідних документів	• Заява, за встановленою формою; • паспорт громадянина України або інший документ, який посвічує особу; • документ про присвоєння реєстраційного номера облікової картки платника податків (крім осіб, які через свої релігійні переконання відмовились від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, повідомили про це відповідному контролюючому органу та мають про це відмітку в паспорті); • довідку про наявний страховий стаж, видану органами Пенсійного фонду України; • декларація про доходи та майновий стан (заповнюється на підставі довідок про доходи кожного члена сім'ї за останні шість календарних місяців, що передують місяцю звернення за призначенням тимчасової допомоги); • копію рішення про призначення опікуна (для особи, яку визнано недієздатною)
Розмір допомоги	Різниця між ПМ для осіб, які втратили працездатність, і середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців, але не може перевищувати 100 % ПМ для осіб, які втратили працездатність
Перелік підстав для відмови у призначенні	• Тимчасова соціальна допомога не призначається у разі, коли: • середньомісячний сукупний дохід сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні 6 місяців перевищує 100 % ПМ для осіб, які втратили працездатність; • особа одержує пенсію або державну соціальну допомогу, що призначається відповідно до ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» або ЗУ «Про державну соціальну допомогу особам, які не мають права на пенсію, та особам з інвалідністю»;

Процедура надання допомоги	
	• особа або члени її сім'ї протягом 12 місяців перед зверненням за наданням тимчасової допомоги здійснили купівлю земельної ділянки, квартири (будинку), автомобіля, іншого транспортного засобу (механізму), будівельних матеріалів, інших товарів довгострокового вжитку або оплатили послуги (одноразово) з будівництва, ремонту квартири (будинку) або автомобіля, іншого транспортного засобу (механізму), телефонного (в тому числі мобільного) зв'язку, крім житлово-комунальних послуг у межах соціальної норми житла та соціальних нормативів користування житлово-комунальними послугами та медичних послуг, пов'язаних із забезпеченням життєдіяльності, на суму, яка на дату купівлі (оплати) перевищує 50 тис. грн; • особа працює, провадить іншу діяльність, пов'язану з отриманням доходу; • за результатами вибіркового обстеження матеріально-побутових умов сім'ї виявлено, що особа має додаткові джерела для існування, не зазначені у декларації про доходи та майно (здавання в найм або в оренду житлового приміщення (будинку) або його частини; один чи кілька членів сім'ї працюють без оформлення трудових відносин в установленому порядку; можливість отримання доходу від утримання худоби, птиці, інших тварин; дохід від народних промислів, використання наявної сільськогосподарської техніки, вантажних машин, мікроавтобусів тощо); • у власності особи або членів її сім'ї є друга квартира (будинок) за умови, що загальна площа житла перевищує 21 м² на одного члена сім'ї та додатково 10,5 м² на сім'ю, чи більш як один автомобіль, інший транспортний засіб (механізм)

8.2. Соціальна допомога в Україні під час війни

Відповідно до чинного законодавства Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою, яка визнає людину найвищою соціальною цінністю. Із 2014 р. країна перебуває у стані неоголошеної війни, частина території незаконно анексована та тимчасово окупована. Із 24 лютого 2022 р. в Україні запроваджено воєнний стан на всій території країни, що спровокувало масове переміщення населення. У зв'язку із зазначеними подіями виникла об'єктивна необхідність у посиленні соціального захисту населення. Особливе місце відведено внутрішньо переміщеним особам (ВПО).

Внутрішньо переміщеною особою є громадянин України, іноземець або особа без громадянства, яка перебуває на території України на законних підставах та має право на постійне проживання в Україні, яку змусили залишити або покинути своє місце проживання у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, тимчасової окупації, повсюдних проявів насильства, порушень прав людини та надзвичайних ситуацій природного чи техногенного характеру.

ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»¹

У країні розроблено низку механізмів щодо надання соціального захисту ВПО, зокрема допомоги. Відповідно до Постанови КМУ «Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам»² вони можуть розраховувати на допомогу в розмірі 3000 грн для осіб з інвалідністю та дітей, 2000 грн для інших осіб. Для отримання допомоги ВПО необхідно подати заяву. Допомога не призначається, за умови що особа або члени її сім'ї протягом визначеного законом періоду здійснили покупку, що перевищує 100 тис. грн.

Роботодавці, які працевлаштували ВПО, можуть отримати компенсацію витрат на оплату праці у передбачених випадках. Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України³ компенсація витрат надається роботодавцю, крім роботодавців, які є бюджетними установами (за винятком надавачів соціальних послуг), за кожен працевлаштовану особу на умовах строкового або безстрокового трудового договору (контракту), зокрема за сумісництвом, за таких умов:

- роботодавець перебуває на обліку як платник єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування;
- розмір заробітної плати працівника за повністю виконану місячну (годинну) норму праці не може бути нижчим за розмір мінімальної заробітної плати, встановленої законодавством;
- подання в установленому законодавством порядку податкової квартальної звітності або податкової річної звітності за останній звітний період на дату подання заяви на отримання компенсації витрат.

Розмір компенсації встановлюється на рівні мінімальної заробітної плати. Загальна тривалість надання компенсації витрат не

¹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

² Деякі питання виплати допомоги на проживання внутрішньо переміщеним особам : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#Text>

³ Про затвердження Порядку надання роботодавцю компенсації витрат на оплату праці за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб внаслідок проведення бойових дій під час воєнного стану в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 331. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/331-2022-%D0%BF#Text>

може перевищувати 3 місяців, а для осіб з інвалідністю — 6 місяців з дня працевлаштування. Джерелом фінансування цих виплат є кошти Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття або інші джерела, що не заборонені чинним законодавством.

8.3. СОЦІАЛЬНІ ПОСЛУГИ: ПОНЯТТЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Соціальні послуги, без сумніву, є важливим інструментом соціального захисту, який допомагає людині подолати складні життєві обставини (СЖО), у випадку, коли вона з певних причин не може самотійно їх подолати.

Складні життєві обставини — обставини, що негативно впливають на життя, стан здоров'я та розвиток особи, функціонування сім'ї, які особа / сім'я не може подолати самотійно.

ЗУ «Про соціальні послуги»¹

👉 **Соціальні послуги** — дії, спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають.

Відповідно до ЗУ «Про соціальні послуги» виокремлюють чинники, що можуть зумовити потрапляння людини в СЖО:

- похилий вік;
- часткова або повна втрата рухової активності, пам'яті;
- невиліковні хвороби, хвороби, що потребують тривалого лікування;
- психічні і поведінкові розлади, зокрема внаслідок вживання психоактивних речовин;
- інвалідність;
- бездомність;
- безробіття;
- малозабезпеченість особи;
- поведінкові розлади у дітей через розлучення батьків;
- ухилення батьками або особами, які їх замінюють, від виконання своїх обов'язків із виховання дитини;
- втрата соціальних зв'язків, у тому числі під час перебування в місцях позбавлення волі;

¹ Про соціальні послуги : Закон України від 17.07.2019 № 2671-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

- жорстоке поводження з дитиною;
- насильство за ознакою статі;
- домашнє насильство;
- потрапляння в ситуацію торгівлі людьми;
- шкода, завдана пожежею, стихійним лихом, катастрофою, бойовими діями, терористичним актом, збройним конфліктом, тимчасовою окупацією.

Загалом соціальні послуги покликані досягати поставлених **цілей** (рис. 8.7).

Рисунок 8.7. Основні цілі надання соціальних послуг

Джерело: побудовано на основі ЗУ «Про соціальні послуги».

Їх надання здійснюється з урахуванням певних **принципів** (табл. 8.8), тобто важливих правил, положень, якими керуються під час їх надання.

Рисунок 8.8. Принципи надання соціальних послуг

Важливим питанням у частині реалізації соціальних послуг є фінансування. Соціальні послуги можуть бути надані безоплатно або за плату. Джерела фінансування соціальних послуг представлені на рис. 8.9.

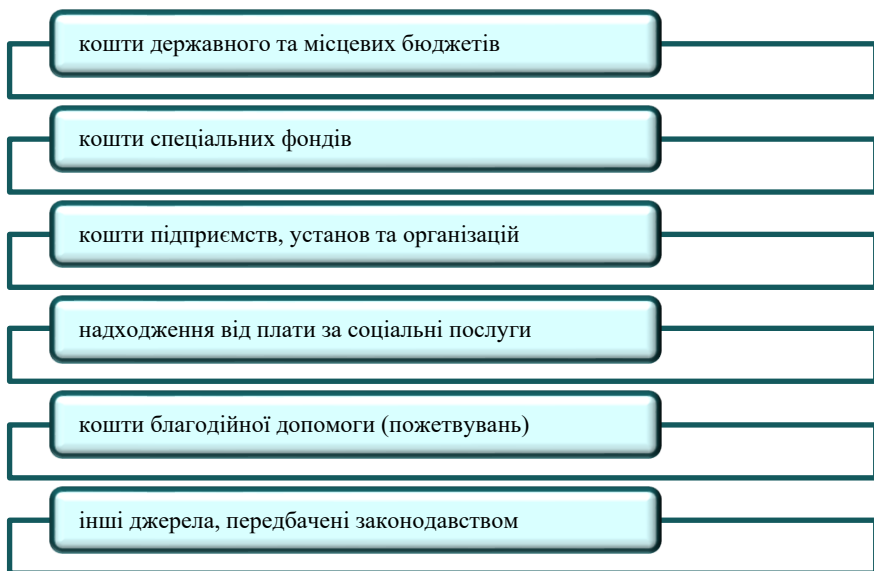

Рисунок 8.9. Джерела фінансування соціальних послуг

Джерело: побудовано на основі¹.

Організація, координація роботи та контроль надання соціальних послуг покладена на центральні та місцеві органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування.

8.4. Класифікація соціальних послуг

Відповідно до ЗУ «Про соціальні послуги» соціальні послуги класифікують за такими ознаками: *за напрямком; за типом; за місцем надання та за строком надання.*

Детальніше у табл. 8.24.

¹ Про соціальні послуги...

Таблиця 8.24

КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ

Класифікаційна ознака	Види соціальних послуг	Пояснення, приклади
За напрямом	соціальна профілактика	запобігання виникненню СЖО та/або потраплянню особи/сім'ї в такі обставини
	соціальна підтримка	сприяння подоланню особою / сім'єю СЖО
	соціальне обслуговування	мінімізацію для особи / сім'ї негативних наслідків СЖО, підтримку їх життєдіяльності, соціального статусу та включення у громаду
За типом	прості соціальні послуги	не передбачають надання постійної або систематичної комплексної допомоги (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо)
	комплексні соціальні послуги	передбачають узгоджені дії фахівців з надання постійної або систематичної комплексної допомоги (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо)
	комплексні спеціалізовані соціальні послуги	надаються певній категорії отримувачів соціальних послуг (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим)
	допоміжні соціальні послуги	надаються у вигляді натуральної допомоги (продукти харчування, предмети і засоби особистої гігієни, санітарно-гігієнічні засоби для прибирання, засоби догляду, одяг, взуття та інші предмети першої необхідності, організація харчування, забезпечення паливом тощо) та технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо)
За місцем надання	за місцем проживання/перебування отримувача (вдома)	
	у приміщенні надавача соціальних послуг	- стаціонарно — в умовах цілодобового перебування (проживання) із забезпеченням харчуванням та умовами для проживання; - напівстаціонарно — протягом визначеного часу доби з умовами для нічного або денного перебування
	за місцем перебування отримувача поза межами місця проживання та приміщення надавача соціальних послуг, у т. ч. на вулиці	
За строком надання	екстрено (кризово)	невідкладно (протягом доби) у зв'язку з обставинами, що загрожують життю та/або здоров'ю отримувача
	постійно	не менше 1 разу на місяць протягом більше одного року
	тимчасово	не менше 1 разу на місяць протягом до одного року
	одноразово	

Джерело: побудовано на основі¹.¹ Про соціальні послуги...

Зазначена класифікація дозволяє систематизувати соціальні послуги, що в подальшому дозволить більш ефективно їх реалізувати.

Згідно з даними статистики (рис. 8.10) з-поміж соціальних послуг найбільш затребуваними у 2021 р. були консультування, інформування та соціальна профілактика.

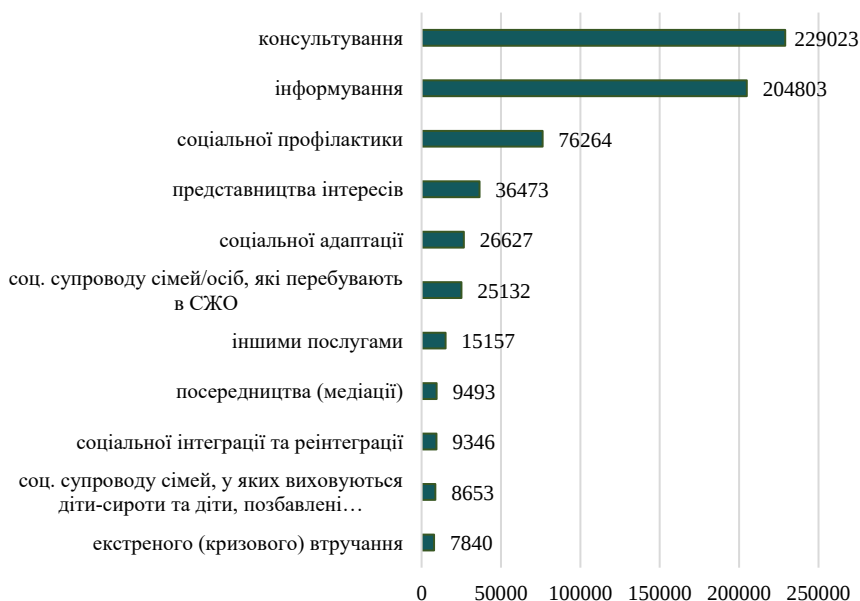

Рисунок 8.10. Кількість отримувачів соціальних послуг за видами послуг у 2021 р., осіб

Джерело: побудовано на основі даних Державної служби статистики України.

Найбільшу частку серед отримувачів соціальних послуг займають постраждалі від збройного конфлікту та тимчасової окупації.

Терміни та поняття

Державна соціальна допомога
 Малозабезпечена сім'я
 Особа з інвалідністю
 Складні життєві обставини
 Соціальна допомога
 Соціальні послуги

Питання для самоперевірки

1. *Що розуміють під соціальною допомогою?*
2. *З яких джерел здійснюється фінансування соціальної допомоги?*
3. *Які розрізняють види соціальної допомоги?*
4. *У чому полягає сутність соціальних послуг?*
5. *Кому можуть надаватись соціальні послуги?*
6. *Що розуміють під складними життєвими обставинами?*
7. *Які чинники зумовлюють потрапляння людини в складні життєві обставини?*
8. *Досягнення яких цілей покладено на соціальні послуги?*
9. *Яких принципів дотримуються під час надання соціальних послуг?*
10. *Хто може надавати соціальні послуги?*
11. *За якими ознаками класифікують соціальні послуги? Наведіть приклади.*

Тести для самоперевірки

1. *З яким рівнем доходу сім'я вважається малозабезпеченою:*
 - а) нижче від 50 % середньої заробітної плати;
 - б) нижче від 80 % мінімальної заробітної плати;
 - в) прожиткового мінімуму для сім'ї;
 - г) рівним 60 % середньодушового доходу сім'ї.
2. *Скільки становить розмір допомоги у зв'язку з пологами та вагітністю:*
 - а) 25 % середньомісячного доходу сім'ї;
 - б) 100 % середньомісячного доходу жінки;
 - в) 90 % середньомісячної заробітної плати жінки;
 - г) 80 % середньомісячної заробітної плати жінки.
3. *Яке із зазначених тверджень відноситься до надання допомоги у зв'язку з пологами та вагітністю:*
 - а) мають право застраховані та незастраховані жінки;
 - б) мають право лише застраховані жінки;
 - в) мають право лише незастраховані жінки;
 - г) розмір допомоги не може бути менше 30 % прожиткового мінімуму для непрацездатної особи.
4. *На якому рівні визначено розмір соціальної допомоги на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування:*
 - а) 2 мінімальні заробітні плати;
 - б) 1,5 прожиткових мінімуми на дитину відповідного віку;
 - в) 1,5 прожиткових мінімуми для осіб непрацездатного віку;
 - г) 2,5 прожиткових мінімуми на дитину відповідного віку.

5. Як називають комплекс заходів з надання допомоги особам, які перебувають у складних життєвих обставинах і не можуть самотійно їх подолати:

- а) матеріальна допомога;
- б) матеріальне забезпечення;
- в) соціальні послуги;
- г) соціальна допомога.

Питання для дискусії

1. Шляхи вдосконалення механізмів надання державної соціальної допомоги в Україні.

Завдання до теми 8

Завдання 8.1. Навести та проаналізувати статистичні дані (кількість отримувачів, розмір допомоги) за останні 5 років однієї соціальної допомоги на вибір здобувача. Пояснити причини змін, розкрити тенденції, запропонувати шляхи удосконалення процедури надання.

Завдання 8.2. Розробити буклет (на прикладі однієї допомоги на вибір здобувача), на якому необхідно зобразити: сутність допомоги, умови надання (категорії населення, які мають право її отримати), законодавчо-нормативне регулювання, розмір допомоги, терміни виплат, процедуру надання (необхідні документи) тощо.

Завдання 8.3. Розробити інтелект-карту на тему «Соціальна допомога» та «Соціальні послуги».

Завдання 8.4. Виписати зміни, які відбулися в процесах надання, фінансування, організації соціальної допомоги та соціальних послуг (на прикладі однієї) в умовах: 1) поширення пандемії; 2) воєнного стану.

Завдання 8.5. Дослідити зарубіжний досвід на прикладі однієї країни (на вибір здобувача) надання державної соціальної допомоги.

Література для поглибленого вивчення

1. Брошура «Функціонування системи соціальних послуг в Україні: короткий опис» була підготовлена в рамках «Соціальні послуги в громадах — підтримка реформи соціальної політики в Україні». URL: <http://surl.li/xdfn>

2. Кучма О. Л., Сіньова Л. М. Допомоги як вид соціального забезпечення за законодавством України : монографія. Київ: Вид-во «Освіта України», 2018. 252 с.

3. Колосок А., Бичук І. Менеджмент соціальних послуг територіальної громади в умовах воєнного стану. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 3. С. 92–99. URL: <https://doi.org/10.32782/humanitas/2022.3.13>

4. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

5. Нормативні документи щодо гарантування соціального захисту : офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/pilgi.html>

6. Оцінка ефективності програм соціальної підтримки за даними спеціального опитування населення / Черенько Л. М., Полякова С. В., Шишкін В. С., Заяць В. С., Когатько Ю. Л., Васильєв О. А. Реут А. Г., Клименко Ю. А.; Нац. акад. наук. Укр., Ін-т демогр. та соц. дослідж. ім. М. В. Птухи. Електронне видання. Київ, 2020. URL: https://www.idss.org.ua/arhiv/mono_rate.pdf

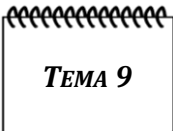
7. Портал державних послуг: *офіційний сайт*. URL: <https://igov.org.ua/>

8. Розвиток соціальних послуг під час війни. 2023. 33 с. URL: <http://surl.li/myxzf>

9. Рябоконь І. О. Кравчук О. І., Варіс І. О. Застосування реінжинірингу у процесах надання соціальних послуг. *Інфраструктура ринку*. 2023. № 73. С. 132–138. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2023/73_2023/26.pdf

10. Чалюк Ю. О. Соціальні послуги в умовах соціалізації глобальної економіки: теорія та практика : монографія. Київ : КНЕУ, 2022. 320 с.

11. Шандар А. М. Менеджмент соціальних послуг в Україні: виклики сучасних реалій. *Проблеми і перспективи поствоєнної розбудови України* : Міжнар. наук.-практ. конф., 07–08 грудня 2023 р. Київ. 2023. URL : <https://surl.li/uhntna>

ТЕМА 9

СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ

9.1. Сутність соціальних пільг.

9.2. Класифікація соціальних пільг та законодавчо-нормативна основа їх надання.

9.3. Соціальні пільги для військовослужбовці та члени їх сімей.

9.4. Соціальні пільги для внутрішньо переміщених осіб.

9.5. Соціальні пільги для осіб з інвалідністю.

9.6. Соціальні пільги для багатодітних сімей.

Ключові слова: соціальні пільги, законодавчо-нормативне регулювання, вразливі верстви населення, внутрішньо переміщена особа, особа з інвалідністю, малозабезпечена сім'я, багатодітна сім'я.

Вивчивши матеріал теми 9 Ви будете:

знати:

- основні поняття теми;
- законодавчо-нормативне регулювання соціальних пільг;
- класифікаційні ознаки соціальних пільг;

уміти:

- класифікувати соціальні пільги;
- обґрунтовувати вибір соціальних пільг для категорій отримувачів.

9.1. Сутність соціальних пільг

Система соціальних пільг в Україні, як і в кожній державі, є важливою складовою загальнодержавної політики. Сучасна державна політика у сфері соціального захисту населення повинна бути спрямована передусім на забезпечення соціально-економічних прав громадян, зокрема права на працю, її гідну і своєчасну оплату. При такому підході держава отримає більше можливостей для підтримки непрацездатних, малозабезпечених та інших соціально вразливих верств суспільства.

Нашу країну в європейській спільноті небезпідставно називають «країною пільг». В Україні чинними є понад 55 законодавчих актів, на основі яких надаються відповідні пільги населенню. Необхідно зауважити, що за роки незалежності України кількість видів пільг значно зросла, як і коло їх суб'єктів-отримувачів.

☞ **Соціальні пільги** — повне або часткове звільнення певних категорій громадян (за ознакою віку, статі, посади, заслуг, місця проживання тощо) від дотримання встановлених законом загальних вимог і правил, виконання певних обов'язків, а також надання їм додаткових прав та гарантій.

Однією з характерних рис пільг є те, що особа-пільговик отримує певні блага на безоплатній основі, а їх фінансування бере на себе держава. Усе це не могло не позначитися на бюджеті країни, оскільки основними джерелами фінансування зазначених витрат є державний і місцеві бюджети.

9.2. Класифікація соціальних пільг

Як зазначалося у попередньому пункті в Україні є дуже багато різних соціальних пільг, що в свою чергу породжує необхідність їх класифікації (табл. 9.1) з метою ефективного управління.

Таблиця 9.1

КЛАСИФІКАЦІЯ СОЦІАЛЬНИХ ПІЛЬГ

Класифікаційна ознака	Види пільг
За змістом	житлові, житлово-комунальні, транспортні, телекомунікаційні, пенсійні, фінансово-кредитні, медичні, освітні, податкові, трудові, інші
За формою надання	грошові, натуральні
За категорією отримувача	військовослужбовці та члени їх сімей, журналісти, працівники міліції та члени їх сімей, сільські жителі та жителі гірських районів, судді та члени їх сімей, прокурори та члени їх сімей, працівники податкової міліції та члени їх сімей, працівники гірничих підприємств та сім'ї загиблих на виробництві, народні депутати і члени їх сімей та депутати місцевих рад, державні виконавці, державні службовці, медичні і фармацевтичні працівники, працівники освіти, науки і культури та споживачі їх послуг, працівники агропромислового комплексу, шахтарі та сім'ї загиблих шахтарів, жертви політичних репресій та нацистських переслідувань, постраждали внаслідок бойових дій / війни, постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи громадяни, ветерани військової служби, служби в органах внутрішніх справ та членів їх сімей, ветерани праці та інші громадяни похилого віку, особи нагороджені державними нагородами, багатодітні матері і матері інвалідів з дитинства, діти-сироти та діти позбавлені батьківського піклування, особи з інвалідністю

Джерело: побудовано на основі¹.

Надання вище зазначених соціальних пільг регулюється низкою **законодавчо-нормативних документів**, серед яких:

- ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»²;
- ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»³;

¹ Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

² Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3551-12#Text>

³ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#n235>

- ЗУ «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи»¹;
- ЗУ «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні»²;
- ЗУ «Про соціальний захист дітей війни»³;
- ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»⁴;
- іншими законами.

Окрему увагу варто приділити поняттю **податкова соціальна пільга**.

Згідно Податкового кодексу України (ст. 169, п. 169.1) платник податку може скористатися правом на «зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги»⁵.

Умови застосування податкової соціальної пільги (пп. 169.4.1): розмір доходу особи не має перевищувати розміру прожиткового мінімуму для працездатної особи станом на 1 січня звітного податкового року, помноженого на 1,4. Отже, граничний розмір доходу для застосування податкової соціальної пільги станом на 1 січня 2024 р. становить $3028 \times 1,4 = 4240$ грн.

9.3. СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХ СІМЕЙ

Соціальний захист військовослужбовців — діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі⁶.

¹ Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи : Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=796-12#Text>

² Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні : Закон України від 16.12.1993 № 3721-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=3721-12#Text>

³ Про соціальний захист дітей війни : Закон України від 18.11.2004 № 2195-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2195-15#Text>

⁴ Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=875-12#Text>

⁵ Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text>

⁶ Про соціальний і правовий захист військовослужбовців...

Відповідні гарантії для військовослужбовців регламентовані ЗУ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей». Також вище зазначеним законом передбачено такі пільги:

- пенсії за віком на пільгових умовах;
- пільгова оплата вартості путівок;
- безоплатний проїзд;
- першочергове встановлення квартирного телефону, охоронної сигналізації;
- безоплатне листування, відправлення посилок;
- інші пільги передбачені законом.

ЗУ «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»¹, також передбачена низка пільг для ветеранів війни. Серед них:

- заходи адаптації ветеранів війни до мирного життя;
- пільги у частині медичного обслуговування (безоплатне одержання ліків, здійснення зубопротезування, санаторно-курортне лікування, медичне обстеження);
- знижка плати за користування житлом;
- знижка плати за користування комунальними послугами;
- транспортні пільги (*безплатний проїзд один раз на два роки (туди і назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, незалежно від наявності залізничного сполучення, або проїзд один раз на рік (туди і назад) вказаними видами транспорту з 50-процентною знижкою*);
- виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності в розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи;
- пільги в частині надання відпусток (*можливість вибору часу, додаткова відпустка*);
- пільги у сфері праці (*залишення на роботі при скороченні чисельності штату*);
- забезпечення житлом;
- одержання позики на поліпшення житлових умов;
- пільги на послуги зв'язку;
- першочергове обслуговування в закладах соціальної сфери, соціального захисту;
- освітні та інші пільги передбачені законом.

Чинним законодавством України передбачені пільги і для сімей загиблих (померлих) ветеранів війни, Захисників і Захисниць України.

¹ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22.10.1993 № 3551-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text>

9.4. СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ ДЛЯ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

До ключових законодавчо-нормативних документів, які регулюють забезпечення соціального захисту для ВПО належать:

- ЗУ «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб»¹;
- ЗУ «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України»²;
- ЗУ «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції»³;
- Постанова КМУ «Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України»⁴;
- Постанова КМУ «Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану»⁵.

На основі вище зазначених документів внутрішньо переміщені особи мають право скористатися додатковим соціальним захистом, зокрема пільгами:

- звільнення від обов'язку погашення основної суми іпотечного кредиту та нарахованих відсотків за ним, якщо об'єктом іпотеки є майно, розташоване (zareєстроване) на території, що після укладення такого іпотечного договору була тимчасово окупована;
- пільги у сфері освіти (влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади);
- діти з числа внутрішньо переміщених осіб чи діти, які мають статус дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів, які навчаються у дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних навчальних закладах незалежно від підпорядкування, типів і форми власності, забезпечуються безкоштовним харчуванням у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

¹ Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб : Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

² Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України : Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18#Text>

³ Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції : Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text>

⁴ Про підтримку окремих категорій населення, яке постраждало у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : Постанова Кабінету Міністрів України від 16.04.2022 № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-2022-%D0%BF#Text>

⁵ Деякі питання надання державної соціальної допомоги та пільг на період введення воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 20.03.2022 № 332. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/332-2022-%D0%BF#n54>

- забезпечення органами державної виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та суб'єктами приватного права можливості безоплатного тимчасового проживання (за умови оплати особою вартості комунальних послуг) протягом шести місяців з моменту взяття на облік внутрішньо переміщеної особи; для багатодітних сімей, осіб з інвалідністю, осіб похилого віку цей термін може бути продовжено;
- безкоштовний проїзд для добровільного повернення до свого покинутого постійного місця проживання у всіх видах громадського транспорту у разі зникнення обставин, що спричинили таке переміщення;
- інші пільги, передбачені чинним законодавством.

9.5. Соціальні пільги для осіб з інвалідністю

Державна політика подання соціальних пільг особам з інвалідністю в Україні відповідає засадам соціальної справедливості, інклюзії та захисту прав людини. Вона також узгоджується з міжнародними стандартами, зокрема Конвенцією ООН про права осіб з інвалідністю¹, яку Україна ратифікувала у 2009 році.

Загальні засади системи пільг і захисту осіб з інвалідністю визначені:

- Конституцією України;
- ЗУ «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні»²;
- ЗУ «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»³;
- Кодексом законів про працю України⁴;
- іншими нормативно-правовими актами.

У зазначених документах передбачено такі пільги для осіб з інвалідністю (рівень пільгового забезпечення залежить від групи інвалідності особи):

- *пільги у сфері праці* (не застосовується випробувальний термін; можливість розірвати трудовий договір з ініціативи працівника в

¹ Конвенція про права осіб з інвалідністю : Ратифіковано Законом ВР № 1767-VI від 16.12.2009 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text

² Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21.03.1991 № 875-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text>

³ Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 № 322-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>

⁴ Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>

будь-який термін; необхідність згоди працівника для роботи в нічний час та для надурочних робіт; квоти на працевлаштування осіб з інвалідністю (не менше 4 % від загальної кількості працівників на підприємстві); фінансова підтримка для роботодавців, які створюють спеціальні робочі місця для людей з інвалідністю; спрощений порядок започаткування власної справи для осіб з інвалідністю, включаючи грантову підтримку і пільгове оподаткування);

- *пільги у соціально-побутовій сфері* (знижки на комунальні послуги (до 50 % залежно від групи інвалідності та інших законодавчо визначених норм), право на отримання технічних і реабілітаційних засобів за рахунок держави, зокрема спеціалізованих візків, протезів, засобів для орієнтації та комунікації, можливість першочергового отримання соціального житла для певних категорій осіб з інвалідністю);

- *пільги у сфері надання медичних та реабілітаційних послуг* (надаються безоплатно або на пільгових умовах допоміжні засоби реабілітації, медичні вироби, а також автомобілі, крісла колісні з електроприводом; мають право на безплатне забезпечення санаторно-курортними путівками);

- *пільги у транспортному обслуговуванні* (безкоштовний проїзд у міському громадському транспорті, приміських та міжміських маршрутках для осіб з інвалідністю I і II груп; пільгові умови перевезень на залізничному, повітряному та водному транспорті; безоплатне або пільгове отримання автомобіля для осіб з порушеннями опорно-рухового апарату);

- *пільги у сфері освіти* (наявні спеціальні умови для здобуття вищої освіти за державним замовленням і за рахунок цільових пільгових державних кредитів для: 1) осіб з інвалідністю, які не спроможні відвідувати навчальний заклад (за рекомендацією органів охорони здоров'я та соціального захисту населення); 2) осіб, у яких є захворювання, зазначені у Переліку захворювань та патологічних станів, що можуть бути перешкодою для проходження зовнішнього незалежного оцінювання; 3) осіб з інвалідністю I, II групи і дітям з інвалідністю віком до 18 років, яким не протипоказане навчання за обраною спеціальністю. За інших рівних умов переважне право на зарахування до професійно-технічних навчальних закладів мають особи з інвалідністю та діти з малозабезпечених сімей, у яких: обидва батьки є особами з інвалідністю; один з батьків є особою з інвалідністю, а інший помер; одинока матір є особою з інвалідністю; батько є особою з інвалідністю та виховує дитину без матері);

- інші пільги, що передбачені чинним законодавством.

9.6. СОЦІАЛЬНІ ПІЛЬГИ БАГАТОДІТНИХ СІМЕЙ

Багатодітні сім'ї є однією з найуразливіших категорій населення, що зумовлює необхідність їхньої державної підтримки. В умовах соціально-економічних змін і демографічних викликів (старіння населення, депопуляція) забезпечення належного рівня життя таких сімей є одним із пріоритетних напрямів соціальної політики. Одним з основних інструментів підтримки багатодітних сімей є система соціальних пільг, яка покликана зменшити фінансовий тиск на родини з великою кількістю дітей і створити умови для їхнього гармонійного розвитку.

Багатодітна сім'я — сім'я, у якій подружжя (чоловік та жінка) перебуває у зареєстрованому шлюбі, разом проживає та виховує трьох і більше дітей, у тому числі кожного з подружжя, або один батько (одна мати), який (яка) проживає разом з трьома і більше дітьми та самостійно їх виховує. До складу багатодітної сім'ї включаються також діти, які навчаються за денною або дуальною формою здобуття освіти у закладах загальної середньої, професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, — до закінчення закладів освіти, але не довше ніж до досягнення ними 23 років.

ЗУ «Про охорону дитинства»¹

Відповідно до ЗУ «Про охорону дитинства» (ст. 13) *багатодітна сім'я має право на такі соціальні пільги:*

1) 50 % знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах норм, передбачених чинним законодавством (21 м² загальної площі житла на кожного члена сім'ї, який постійно проживає в жиллому приміщенні / будинку, і додатково 10,5 м² на сім'ю);

2) 50 % знижка плати за користування комунальними послугами (газопостачання, електропостачання та інші послуги) та вартості скрапленого балонного газу для побутових потреб у межах норм, визначених законодавством.

Площа житла, на яку надається знижка при розрахунках плати за опалення, становить 21 м² опалюваної площі на кожного члена сім'ї, який постійно проживає в жиллому приміщенні (будинку), та додатково 10,5 м² на сім'ю.

¹ Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

3) 50 % знижка вартості палива, у тому числі рідкого, у межах норм, визначених законодавством, у разі якщо відповідні будинки не мають центрального опалення;

4) позачергове встановлення квартирних телефонів. Абонентна плата за користування квартирним телефоном встановлюється у розмірі 50 % від затверджених тарифів.

Пільги щодо плати за користування житлом (квартирної плати), комунальними послугами та вартості палива, передбачені пунктами 1–3, надаються багатодітним сім'ям незалежно від виду житла та форми власності на нього.

Дитячим будинкам сімейного типу та прийомним сім'ям, в яких не менше року проживають відповідно троє або більше дітей, а також сім'ям (крім багатодітних сімей), в яких не менше року проживають троє і більше дітей, враховуючи тих, над якими встановлено опіку чи піклування, надаються пільги, передбачені частиною третьою, з урахуванням умов, визначених частиною четвертою цієї статті.

При цьому власне дітям надаються такі пільги:

5) безоплатне одержання ліків за рецептами лікарів;

6) щорічне медичне обстеження і диспансеризація в державних та комунальних закладах охорони здоров'я із залученням необхідних спеціалістів, а також компенсація витрат на зубопротезування;

7) першочергове обслуговування в лікувально-профілактичних закладах, аптеках та першочергова госпіталізація;

8) безоплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту (крім таксі), автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів, у тому числі внутрішньорайонних, внутрішньо- та міжобласних незалежно від відстані та місця проживання за наявності посвідчення встановленого зразка, а в разі запровадження автоматизованої системи обліку оплати проїзду — також електронного квитка, який видається на безоплатній основі;

9) безоплатне одержання послуг з оздоровлення та відпочинку відповідно до ЗУ «Про оздоровлення та відпочинок дітей».

Пільги, передбачені пунктами 1–5 надаються за умови, якщо розмір середньомісячного сукупного доходу сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців не перевищує величини доходу, який дає право на податкову соціальну пільгу у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Батьки мають ще пільги у частині відпусток¹:

- *надання жінкам щорічної відпустки повної тривалості до настання шестимісячного терміну безперервної роботи у перший рік роботи на даному підприємстві (за бажанням працівника надаються жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років);*
- *надання щорічних відпусток у зручний час (для жінок, що мають двох і більше дітей віком до 15 років);*
- *збільшення тривалості відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами (у разі народження 2-х і більше дітей, а також усиновлення);*
- *додаткова відпустка (одному з батьків, які мають 2-х або більше дітей віком до 15 років);*
- *відпустка без збереження заробітної плати (матері або батьку, який виховує дітей без матері (в тому числі й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), що має двох і більше дітей віком до 15 років).*

Терміни та поняття

Багатодітна сім'я
Внутрішньо переміщена особа
Маломобільні групи населення
Податкова соціальна пільга
Соціальні пільги

Питання для самоперевірки

1. *Що розуміють під соціальними пільгами?*
2. *У чому полягає значення соціальних пільг?*
3. *Чому Україну можна назвати країною пільг?*
4. *За якими ознаками класифікують соціальні пільги?*
5. *Які види соціальних пільг є за змістом?*
6. *На які види поділяються соціальні пільги за формою надання?*
7. *На які види поділяються соціальні пільги за категорією отримувача?*
8. *Якими законодавчо-нормативними документами регулюється надання соціальних пільг?*

¹ Про відпустки : Закон України від 15.11.1996 № 504/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504/96-%D0%B2%D1%80#Text>

Тести для самоперевірки

1. Як називається повне або часткове звільнення певних категорій громадян від дотримання встановлених законом загальних вимог і правил, виконання певних обов'язків, а також надання їм додаткових прав та гарантій:

- а) соціальний захист;
- б) соціальні пільги;
- в) соціальна допомога;
- г) соціальна знижка;

2. На які види поділяються соціальні пільги за формою надання:

- а) медичні та освітні;
- б) соціальні та професійні;
- в) податкові та фінансово-кредитні;
- г) грошові та негрошові.

3. Яким Законом України регулюється надання податкової соціальної пільги:

- а) ЗУ «Про Державний бюджет»;
- б) Податковий кодекс України;
- в) Кодекс законів про працю України;
- г) Конституція України.

4. Яке твердження по відношенню до працевлаштування особи з інвалідністю є правильним:

- а) не застосовується випробувальний термін;
- б) відсутня можливість розірвати трудовий договір з ініціативи працівника в будь-який термін;
- в) може без згоди залучатися до роботи в нічний час;
- г) може без згоди залучатися надурочних робіт.

5. Яке твердження є хибним, не характеризує багатодітну сім'ю:

- а) сім'ї троє і більше дітей;
- б) сім'ї п'ятеро і більше дітей;
- в) до складу включаються діти, які навчаються за дуальною формою здобуття освіти до досягнення 23 років;
- г) до складу включаються діти, які навчаються за денною формою здобуття освіти до досягнення 23 років.

Питання для дискусії

Запропонуйте механізми оптимізації кількості соціальних послуг та соціальних пільг в Україні.

Завдання до теми 9

Завдання 9.1. Проаналізувати соціальні пільги для 3 категорій отримувачів (на вибір здобувача освіти, за винятком тих, що розкриті в лекції), заповнивши табл. 9.3.

Таблиця 9.3

ХАРАКТЕРИСТИКА СОЦІАЛЬНИХ ПІЛЬГ

Категорія отримувача пільг	Законодавчо-нормативні документи, що регулюють отримання пільг	Сутність соціальної пільги	Ваші пропозиції та коментарі щодо надання соціальної пільги
1...			
2...			

Завдання 9.2. Проаналізувати динаміку надання соціальних пільг (загалом або на прикладі однієї категорії отримувачів) населенню (країни, області) за останні 5 років, представивши статистичні дані із посиланнями на відповідні джерела. Запропонувати шляхи (заходи) зменшення пільгового навантаження на державний чи місцеві бюджети.

Завдання 9.3. Обґрунтувати роль і повноваження органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері соціальних послуг. Надати відповідь розгорнуто (1 сторінка), необхідно посилатись на відповідні законодавчо-нормативні документи та навести приклади.

Література для поглибленого вивчення

1. EnableMe. URL: <https://www.enableme.com.ua/ua>
2. Автушенко І. Б. Державна політика України щодо соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей (1991–2014 рр.) : монографія. К.: ІНКОС, 2019. 415 с.
3. Боняк В. О. Соціальний захист внутрішньо переміщених осіб: сучасний стан та перспективи удосконалення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 20–22. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-6/>
4. Гордієнко Є. П. Механізми реалізації державної політики соціального захисту учасників бойових дій в Україні: дис. ... д-ра ф-ї: 281. Харків, 2021. 296 с. URL: <https://surl.li/pyymta>
5. Е-Ветеран : вебсайт. URL: <https://eveteran.gov.ua/>

6. Лопушняк Г. С. Державна соціальна політика як передумова економічного розвитку України : монографія. Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2011. 372 с.

7. Лопушняк Г. С. Теоретичні засади реформування державної системи соціальних пільг в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2011. Вип. 2 (9). С. 42–51.

8. Лопушняк Г. С. Удосконалення класифікації соціальних пільг в Україні. *Вісник Львівського національного аграрного університету: економіка АПК*. 2011. № 18(1). С. 390–395.

9. Методичні матеріали щодо забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб та цивільного населення, які постраждали від військової агресії РФ проти України. URL: <https://surl.li/kesymi>

10. Нормативні документи щодо гарантування соціального захисту : офіційний сайт Міністерства соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/content/pilgi.html>

11. Про затвердження Порядку надання пільг окремим категоріям громадян з урахуванням середньомісячного сукупного доходу сім'ї : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.06.2015 № 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-2015-%D0%BF#Text>

12. Про посилення соціального захисту населення в умовах підвищення цін і тарифів на комунальні послуги : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2014 № 83. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2014-%D0%BF#Text>

13. Чанишева Г. І. Соціальні пільги: поняття, правова природа, класифікація. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 3. С. 55–59. URL: <https://doi.org/10.32837/chern.v0i3.98>

ТЕМА 10

ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ ТА ЖИТЛОВІ СУБСИДІЇ

10.1. Індексация грошових доходів населення: поняття та особливості нарахування.

10.2. Відповідальність за порушення законодавства про індексацію.

10.3. Житлові субсидії: сутність, алгоритм розрахунку.

Ключові слова: індексація грошових доходів населення, індекс споживчих цін, поріг індексації, субсидія, житлова субсидія, нормативи споживання житлово-комунальних послуг.

Вивчивши матеріал теми 10 Ви будете:

знати:

- основні поняття теми;
- умови проведення індексації грошових доходів громадян;
- відповідальність за недотримання законодавства про індексацію;
- законодавчо-нормативні основи надання субсидій;
- нормативи споживання житлово-комунальних послуг;
- алгоритм розрахунку субсидій;

уміти:

- розраховувати індексацію грошових доходів громадян;
- розраховувати розмір житлової субсидії.

10.1. ІНДЕКСАЦІЯ ГРОШОВИХ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ НАРАХУВАННЯ

Індексація грошових доходів населення є важливим інструментом соціально-економічної політики, який сприяє збереженню реальної купівельної спроможності громадян в умовах інфляції. Індексація полягає в періодичному перегляді та коригуванні доходів, таких як заробітна плата, пенсії, стипендії та соціальні виплати відповідно до змін рівня споживчих цін. Основною метою індексації є компенсація втрат від зростання цін, що дозволяє зменшити негативний вплив інфляції на добробут населення.

👉 **Індексація грошових доходів населення** — встановлений законами та іншими нормативно-правовими актами України механізм підвищення грошових доходів населення, що дає можливість частково або повністю відшкодовувати подорожчання споживчих товарів і послуг.

Процес індексації базується на законодавчо встановлених нормах і методиках, які визначають порядок нарахування, розрахункові коефіцієнти та періодичність перегляду доходів. Як правило, він здійснюється відповідно до офіційних статистичних даних про рівень інфляції та споживчі ціни. У багатьох країнах індексація є обов'язковою частиною соціальної політики та застосовується як на державному, так і на корпоративному рівнях.

Важливо зазначити, що механізм індексації може мати різні форми залежно від економічної ситуації в країні. У деяких державах застосовується автоматичне коригування доходів при досягненні певного рівня інфляції, в інших — перегляд здійснюється за окремими рішеннями уряду або соціальних партнерів. Ефективність

індексації залежить від точності розрахунків, своєчасності її впровадження та рівня фінансових ресурсів, доступних для реалізації таких заходів.

В Україні індексація грошових доходів населення проводиться в разі, коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який установлюється в розмірі 103 %¹.

Індексації підлягають грошові доходи громадян, одержані ними в гривнях на території України і які не мають разового характеру (рис. 10.1). КМУ може встановлювати додаткові об'єкти індексації.

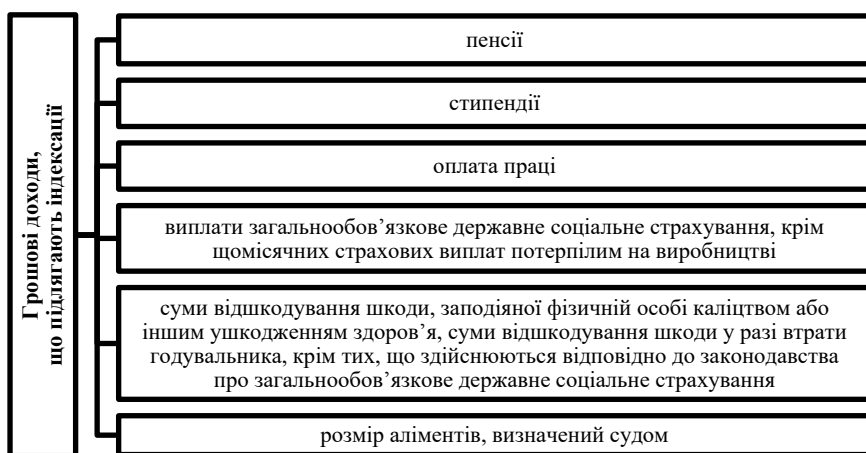

Рисунок 10.1. Грошові доходи, що підлягають індексації

Джерело: побудовано на основі².

Індексація оплати праці найманих працівників, стипендії студентів та інших грошових доходів населення. Індексація оплати праці, стипендії та інших грошових доходів здійснюється згідно із ЗУ «Про індексацію грошових доходів населення» від 03.07.1991 № 1282-XII та Порядком проведення індексації грошових доходів населення³, затвердженим постановою КМУ від 17.07.2003 № 1078,

¹Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 03.07.1991 № 1282-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1282-12#Text>

²Про індексацію грошових доходів населення...

³Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 № 1078. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078-2003-%D0%BF#Text>

з метою часткового або повного відшкодування подорожчання споживчих товарів і послуг.

Перш за все звернемо увагу на визначення термінів, які застосовуються при індексації усіх грошових доходів населення.

👉 **Індекс споживчих цін (ІСЦ)** — показник, що характеризує динаміку загального рівня цін на товари та послуги, які купує населення для невиробничого споживання.

👉 **Поріг індексації** — величина індексу споживчих цін, яка надає підстави для проведення індексації грошових доходів населення.

Основні умови проведення індексації грошових доходів:

1) індексацію оплати праці, стипендії та інших грошових доходів населення проводять усі, хто здійснює такі виплати;

2) підставою для проведення індексації є перевищення величини індексу споживчих цін порогу індексації;

3) індексації підлягають грошові доходи в межах офіційно встановленого розміру прожиткового мінімуму для відповідних соціально-демографічних груп (оплата праці, у тому числі працюючим пенсіонерам, грошове забезпечення, розмір аліментів, визначений судом у твердій грошовій сумі, допомога по безробіттю, що надається залежно від страхового стажу у відсотках середньої заробітної плати, стипендії індексуються у межах прожиткового мінімуму, встановленого для працездатних осіб);

4) обчислення ІСЦ для проведення індексації здійснюється починаючи з місяця, наступного за місяцем підвищення тарифної ставки (окладу), за посадою, яку обіймає працівник, а не індивідуально для кожного працівника залежно від прийняття його на роботу чи зростання його доплат і надбавок;

5) виплати, які носять одноразовий характер (допомога у зв'язку з вагітністю і пологами, одноразова допомога при виході на пенсію, винагорода за підсумками роботи за рік тощо) та виплати, які обчислюються із середньої заробітної плати індексації не підлягають;

6) проведення індексації оплати праці працівників бюджетної сфери здійснюється в межах фінансових ресурсів відповідних бюджетів.

Сума індексації грошових доходів громадян (оплати праці, стипендії та ін.) визначається як результат множення грошового доходу, що підлягає індексації, на величину приросту індексу споживчих цін, поділений на 100 %.

Індексацію заробітної плати зобов'язані проводити усі без винятку роботодавці: підприємства, установи та організації незалежно від

форми власності і господарювання, а також фізичні особи, що використовують працю найманих працівників. Індексацію стипендії — ті установи, які здійснюють її нарахування і виплату, тобто навчальні заклади.

Індексація заробітної плати проводиться за основним місцем роботи. Доходи від роботи за сумісництвом, на умовах погодинної оплати поза основним місцем роботи індексуються в розмірі, що з урахуванням оплати праці за основним місцем роботи не перевищує прожиткового мінімуму для працездатної особи (станом на 01.01.2024 — 3028 грн). Оплата праці студентів та учнів денних відділень навчальних закладів індексується в розмірі, що з урахуванням стипендії не перевищує прожиткового мінімуму для працездатної особи. Частина заробітної плати та стипендії, яка перевищує прожитковий мінімум, індексації не підлягає.

Якщо нарахована заробітна плата співробітника чи стипендія студента (учня) менше або дорівнює 3028 грн, то вона індексується повністю.

Якщо нарахована зарплата співробітника більше 3028 грн, то індексується тільки та її частина, яка не перевищує суму прожиткового мінімуму для працездатних осіб, тобто 3028 грн.

Підстави для проведення індексації. Індексація заробітної плати та стипендії проводиться в разі, коли величина індексу споживчих цін перевищила поріг індексації, який встановлено в розмірі 103 % (до 1 січня 2016 р. — 101 %).

Підвищення зазначених доходів у зв'язку з індексацією здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, в якому офіційно опубліковано індекс споживчих цін.

Порядок обчислення величини приросту індексу споживчих для проведення індексації.

Величина приросту індексу споживчих цін визначається як різниця між розрахованим індексом споживчих цін для проведення індексації та 100 %.

Індекс споживчих цін для проведення індексації грошових доходів населення визначається наростаючим підсумком починаючи з березня 2003 р. — місяця опублікування ЗУ від 06.02.2003 № 491-IV «Про внесення змін до ЗУ «Про індексацію грошових доходів населення»¹.

¹ Про індексацію грошових доходів населення : Закон України від 06.02.2003 № 491-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/491-15#Text>

Для проведення подальшої індексації грошових доходів населення обчислення індексу споживчих цін починається за місяцем, у якому індекс споживчих цін перевищив поріг індексації.

Підвищення грошових доходів населення у зв'язку з індексацією здійснюється з першого числа місяця, що настає за місяцем, у якому опубліковано індекс споживчих цін.

У разі підвищення тарифних ставок (окладів), стипендії значення індексу споживчих цін у місяці підвищення приймається за 1 або 100 %, тобто місяць підвищення вважається базовим і індексація в цьому місяці не проводиться, якщо сума підвищення заробітної плати (у базовому місяці враховуються усі складові заробітної плати, які не мають разового характеру) перевищить суму індексації. Починаючи з наступного за базовим місяця нарастаючим підсумком розраховується індекс для проведення подальшої індексації.

Якщо сума підвищення заробітної плати менше ніж сума індексації, яка складається на момент підвищення, то сума індексації у базовому місяці зменшується на суму підвищення заробітної плати.

У 2023 р. роботодавці були звільнені від обов'язку щодо нарахування індексації заробітної плати (п. 3 Прикінцевих положень ЗУ «Про Державний бюджет України на 2023 рік» було призупинено дію ЗУ «Про індексацію грошових доходів населення» у 2023 р.). У ЗУ «Про Державний бюджет України на 2024 р.» від 9 листопада 2023 року № 3460-IX як і в ЗУ «Про Державний бюджет України на 2025 р.» від 19.11.2024 № 4059-IX подібної норми не було. Тому індексацію грошових доходів необхідно проводити.

Відповідно до ст. 34 ЗУ від 19.11.2024 № 4059-IX «Про Державний бюджет України на 2025 рік» обчислення ІСЦ для індексації грошових доходів населення провадиться нарастаючим підсумком, починаючи з 1 січня 2025 р., який приймається за 1 або 100 %. Сума індексації, яка склалася у грудні 2024 р., у січні 2025 р. не нараховується.

Таким чином, у 2025 р. базовим місяцем буде січень 2025 р. У 2024 р. згідно з ст. 39 ЗУ «Про Державний бюджет України на 2024 рік» було визначено, що обчислення індексу споживчих цін для індексації грошових доходів населення провадиться нарастаючим підсумком, починаючи з 1 січня 2024 р. і нічого не вказано про базовий місяць. У цьому випадку базовим місяцем був грудень 2023 р. і ІСЦ на рівні 100 % застосовується до цього місяця.

Приклад обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації у 2024 та 2025 рр. наведено в табл. 10.1.

Таблиця 10.1

ПРИКЛАД ОБЧИСЛЕННЯ ВЕЛИЧИННИ ПРИРОСТУ ІНДЕКСУ
СПОЖИВЧИХ ЦІН ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ІНДЕКСАЦІЇ

Рік, місяць	Індекс споживчих цін, %		Величина приросту індексу споживчих цін для проведення індексації, %
	до попереднього місяця (за даними Держкомстату)	для визначення порогу індексації	
1	2	3	4
2023			
Грудень	100,7	100,0*	
2024			
Січень	100,4	100,4 (1,004*1,0*100)	-
Лютий	100,3	100,7 (1,003*1,004*100)	-
Березень	100,5	101,2 (1,005*1,007*100)	-
Квітень	100,2	101,4 (1,002*1,012*100)	-
Травень	100,6	102,0 (1,006*1,014*100)	-
Червень	102,2	104,3 (1,022*1,020*100)	1,3 (104,3 – 103)
Липень	100,0	104,3 (1,000*1,042*100)	1,3
Серпень	100,6	104,8 (1,006*1,042*100)	1,8
Вересень	101,5	106,4 (1,015*1,048*100)	3,4
Жовтень	101,8	108,3 (1,018*1,064*100)	5,3
Листопад	101,9	110,4 (1,019*1,083*100)	7,4
Грудень	101,4	111,9 (1,014*1,104*100)	8,9
2025			
Січень	101,2	100,0*	-

* базовий місяць для проведення індексації.

У разі зростання грошового доходу за рахунок інших його складових без підвищення тарифних ставок (посадових окладів) сума індексації не зменшується на розмір підвищення грошового доходу. Тобто у випадку підвищення заробітної плати виключно за рахунок доплат, надбавок, премії, внутрішнього сумісництва, сума

індексації не зменшується на розмір зазначеного підвищення, а продовжує виплачуватись у раніше встановленому розмірі.

У разі коли відбувається підвищення тарифної ставки (посадового окладу), у місяці підвищення враховуються всі складові грошового доходу, які не мають разового характеру.

У разі виникнення права на індексацію після місяця підвищення тарифних ставок (окладів), до суми індексації, що була визначена в такому місяці додається сума індексації, на яку у працівника з'явилося право в поточному періоді (сума індексації, що склалася в результаті перевищення величини приросту ІСЦ порога індексації, встановленого п. 11. Порядку № 1078.

Наприклад, умовно працівнику у серпні 2024 р. було підвищено посадовий оклад на 50 грн, а індексація без врахування підвищення мала складати 80 грн. Тоді сума індексації за серпень буде становити 30 грн (80 грн – 50 грн). Окрім того, у працівника з вересня місяця виникає право на індексацію (при умові перевищення ІСЦ порогу індексації), розмір якої, припустимо у листопаді складе 25 грн, у грудні 35 грн. У такому випадку працівник отримає індексацію в сумі 55 грн (30 грн + 25 грн) у листопаді та 65 грн (30 грн + 35 грн) у грудні.

Приклади розрахунку індексації подано у додатку Д.

У разі коли ІСЦ для проведення індексації, розрахований нарастаючим підсумком, перевищив 10 %, Кабінет Міністрів України зобов'язаний прийняти рішення про підвищення тарифних ставок (окладів) працівникам бюджетної сфери, органам державної влади, місцевого самоврядування, прокуратури та інших органів з урахуванням суми індексації, яка склалася на момент підвищення.

Працівникам підприємств і організацій, які перебувають на госпрозрахунку, підвищення заробітної плати у зв'язку із зростанням рівня інфляції провадиться у порядку, визначеному у колективних договорах, але не нижче норм, визначених ЗУ «Про внесення змін до Закону України «Про індексацію грошових доходів населення»» від 06.02.2003 № 491-IV та положень Порядку проведення індексації грошових доходів населення, затвердженого Постановою КМУ від 17.07.2003 № 1078. Тобто госпрозрахункові підприємства можуть вирішувати самостійно:

- продовжувати індексувати заробітну плату своїм працівникам;
- періодично підвищувати тарифні ставки (посадові оклади).

Особливості індексації стипендії. Обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації стипендії здійснюється починаючи з місяця, в якому її призначено. У разі коли особа не отримувала

стипендію або втратила право на її призначення, а в подальшому стипендія їй була знову або вперше призначена (за результатами наступного семестрового контролю, у зв'язку з переведенням на навчання за державним замовленням, виникненням підстав для призначення соціальної стипендії, поновленням на навчання тощо), обчислення індексу споживчих цін здійснюється з місяця призначення стипендії.

У разі переведення з іншого навчального закладу студента, який не втрачав право на отримання стипендії, обчислення індексу споживчих цін для проведення індексації цієї стипендії здійснюється починаючи з місяця, в якому її призначено у навчальному закладі до переведення.

У разі підвищення стипендій значення ІСЦ у місяці, в якому відбувається підвищення, приймається за 1 або 100 %.

У 2024 і 2025 рр. стипендія, як і інші грошові доходи населення, індексується за особливими нормами. Тобто базовим місяцем у 2024 р. є грудень 2023 р., а у 2025 р. — січень 2025 р. (див. табл. 10.1), оскільки востаннє академічну стипендію підвищували у січні 2022 р.

Приклад 1. Здобувачам освіти першого курсу (вступ 2024 р.) академічну стипендію вперше призначено у вересні 2024 р. Тому для них базовим місяцем для індексації буде серпень 2024 р. (місяць, який передусє призначенню стипендії — п. 10¹ Порядку № 1078). Приріст ІСЦ наростаючим підсумком (у жовтні перевищив поріг індексації): $1,015_{\text{вересень}} \times 1,018_{\text{жовтень}} = 1,033 \times 100 = 103,3 \% > 103,0 \%$ (поріг індексації). Право на індексацію стипендії виникло у грудні 2024 р. з урахуванням коефіцієнта 3,3 % ($103,3 \% - 100,0 \%$ (база), оскільки воно настає з першого дня місяця, що слідує за місяцем, у якому офіційно опубліковано індекс споживчих цін).

Приклад 2. Здобувачам освіти другого та старших курсів (вступ 2023 р. і раніше, якщо стипендію призначено до 2024 р. і право на неї не втрачалося) розрахунок ІСЦ починаємо із січня 2024 р. Базовим місяцем відповідно до особливих умов 2024 р. є грудень 2023 р. Останнє підвищення стипендій було у січні 2022 р. Значить базовим залишається грудень 2023 р. Приріст ІСЦ наростаючим підсумком починаючи з січня 2024 р. (у серпні перевищив поріг індексації): $1,004_{\text{січень}} \times 1,003_{\text{лютий}} \times 1,005_{\text{березень}} \times 1,002_{\text{квітень}} \times 1,006_{\text{травень}} \times 1,022_{\text{червень}} = 104,3 \% > 103,0 \%$ (поріг індексації). Право на індексацію стипендії виникло у серпні 2024 р. з урахуванням коефіцієнта 4,3 %. Враховуючи те, що у липні індекс інфляції був нульовим (100,0 %), у вересні, жовтні та листопаді стипендію індексуємо з урахуванням коефіцієнта 4,3 %. Водночас з липня проводимо новий розрахунок приросту ІСЦ до переви-

щення порогу індексації. Як тільки його буде перевищено — визначиться новий коефіцієнт. А до тих пір зберігається попередній коефіцієнт індексації. Чергове перевищення порогу індексації відбулося з урахуванням приросту ІСЦ за серпень - жовтень 2024 р. $(1,000_{\text{липень}} \times 1,006_{\text{серпень}} \times 1,015_{\text{вересень}} \times 1,018_{\text{жовтень}} \times 100 \% = 103,9 \% > 103,0 \% \text{ (поріг індексації)})$. Отже, у грудні 2024 р. (місяці, що настає за місяцем, в якому оприлюднений ІСЦ за місяць) коефіцієнт індексації стипендії становить 8,4 % $(1,043 \times 1,039 \times 100 = 108,4 - 100,0 \% = 8,4 \%)$.

У разі збільшення учням і студентам за результатами семестрового контролю розміру ординарної (звичайної) академічної стипендії або соціальної стипендії як таким, що мають 10–12 балів з кожного предмета за дванадцятибальною шкалою або середній бал успішності 5 за п'ятибальною шкалою оцінювання, а також призначення інших академічних стипендій за результатами навчання, розміри та порядок призначення яких визначаються окремими нормативно-правовими актами (стипендії Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, іменні стипендії), обчислення ІСЦ для індексації стипендії продовжує здійснюватися з місяця призначення розміру ординарної (звичайної) академічної стипендії або соціальної стипендії.

Джерела фінансування індексації оплати праці (стипендії). Виплата сум індексації здійснюється з джерел, з яких проводяться відповідні виплати:

- підприємства, установи та організації підвищують розміри оплати праці у зв'язку з індексацією за рахунок власних коштів;
- підприємства, установи та організації, що фінансуються чи дотуються з державного (місцевого) бюджету, підвищують розміри оплати праці у зв'язку з індексацією за рахунок власних коштів і коштів державного (місцевого) бюджету;
- об'єднання громадян підвищують розміри оплати праці за рахунок власних коштів;
- індексація стипендій особам, які навчаються, провадиться за рахунок джерел, з яких вони сплачуються.

10.2. Відповідальність за порушення законодавства про індексацію грошових доходів

Контроль за дотриманням чинного законодавства щодо нарахування та виплати індексації оплати праці та стипендії покладено на Державну службу України з питань праці.

Види відповідальності за порушення законодавства про індексацію представлено на рис. 10.2.

Рисунок 10.2. Види відповідальності за порушення законодавства про індексацію

Джерело: побудовано на основі чинного законодавства.

Фінансова відповідальність може застосовуватись у випадках:

- порушення встановлених строків виплати заробітної плати працівникам, інших виплат, передбачених законодавством про працю, більш як за один місяць, виплата їх не в повному обсязі — у *трикратному розмірі мінімальної заробітної плати*, встановленої законом на момент виявлення порушення (ст. 265 п. 2 Кодексу законів про працю);

|| Станом на 01.01.2024 сума штрафу складала 21 300 грн; з 01.04.2024 — 24 000 грн.

- за недотримання мінімальних державних гарантій в оплаті праці, включаючи індексацію заробітної плати, роботодавцю загрожує штраф у *розмірі десяти мінімальних заробітних плат* за кожного працівника, щодо якого скоєно порушення (ст. 265 п. 2 Кодексу законів про працю).

Накладення штрафів здійснюється відповідно до Порядку накладання штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення¹.

У період дії воєнного стану у разі виконання в повному обсязі та у встановлений строк приписів про усунення порушень, виявлених під час здійснення позапланових заходів державного нагляду (контролю), *штрафи, передбачені статтею 265 КЗпП, не застосовуються* згідно із Законом № 2136-IX від 15.03.2022 з урахуванням змін, внесених Законом № 2352-IX від 01.07.2022.

¹ Про затвердження Порядку накладення штрафів за порушення законодавства про працю та зайнятість населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2013 № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/509-2013-%D0%BF#Text>

Адміністративна відповідальність може застосовуватись до посадових осіб підприємства, винних у непроведенні індексації заробітної плати — *штраф в розмірі від 30 до 100 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян*, тобто від 510 до 1700 грн. Повторне протягом року вчинення порушення, або ті самі діяння, вчинені щодо неповнолітнього, вагітної жінки, одинокого батька, матері або особи, яка їх замінює і виховує дитину віком до 14 років або дитину з інвалідністю, — *тягнуть за собою накладення штрафу в розмірі від 100 до 300 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян*, тобто від 1700 до 5100 грн (ст. 41 Кодексу України про адміністративні правопорушення¹).

Якщо на підприємстві немає жодних розпорядчих документів про проведення індексації, немає відповідних функцій у посадових інструкціях відповідальних працівників, то такою особою найчастіше може бути керівник підприємства, бо він має всі повноваження для того, щоб зобов'язати відповідального працівника проводити індексацію та проконтролювати виконання цієї вимоги трудового законодавства. Якщо ж, наприклад, у посадовій інструкції відповідального працівника вже передбачено обов'язки з нарахування індексації, а він цього не робив, то штраф буде накладено саме на цього працівника, а також на керівника — за недостатній контроль за дотриманням працівниками вимог посадових інструкцій.

Кримінальна відповідальність. За грубе порушення трудового законодавства передбачено і кримінальну відповідальність (ст. 172 Кримінального кодексу України²). Ненарахування індексації грубим порушенням може визнати суд — унаслідок великої суми ненарахованої індексації, масовості, тривалості цього порушення тощо.

У випадку не проведення індексації заробітної плати працівник (у т. ч. звільнений) має право звернутися до комісії з трудових спорів (ст. 224–227 КЗпП) або до суду (ст. 231–233 КЗпП) з метою стягнення такої заборгованості.

Частина перша статті 175 Кримінального кодексу України (ККУ) передбачає відповідальність за безпідставну не виплату заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат громадянам більше ніж за один місяць, вчинену умисно керівником підприємства або роботодавцем-підприємцем. Санкції за це порушення включають *штраф від 500 до 1000 неоподатковуваних мінімумів*

¹ Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1–214-24): Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>

² Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

доходів громадян, виправні роботи на строк до двох років або позбавлення волі на той самий строк з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років.

10.3. Житлові субсидії: сутність, алгоритм розрахунку

Неспроможність оплати житлово-комунальних послуг частиною домогосподарств України у повному обсязі через підвищення тарифів на ці послуги є однією із найважливіших проблем у контексті забезпечення енергетичної, економічної та соціальної безпеки. Адже зростання тарифів призводить до додаткового фінансового навантаження на населення, особливо на соціально вразливі категорії громадян, що вимагає відповідних механізмів підтримки з боку держави.

Одним із таких механізмів є субсидування житлово-комунальних послуг для населення. Його основний інструмент — **субсидія** — «допомога у грошовій формі чи натурою, що надається державою юридичним чи фізичним особам»¹.

Житлова субсидія є безповоротною адресною державною соціальною допомогою вразливим споживачам житлово-комунальних послуг — мешканцям домогосподарств, що проживають в житлових приміщеннях (будинках) і не можуть самотужки платити за житлово-комунальні послуги, оплачувати витрати на управління багатоквартирним будинком, витрати на комунальні послуги, витрати на придбання *скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива в такому будинку*².

Житлові субсидії у Україні фінансуються з державного бюджету, однак світовий досвід^{3, 4} демонструє практику забезпечення фінансування і на інших рівнях державного управління, зокрема:

- державний бюджет (Чехія, Словаччина);
- місцевий бюджет (Словенія);
- регіональний бюджет (Австрія, Іспанія, Швейцарія);
- державний та місцевий бюджети у встановлених пропорціях (Угорщина, Польща).

¹ Праця і соціально-трудові відносини: словник-довідник / за ред. В. М. Данюка. Київ: КНЕУ, 2018. 451 с.

² Про спрощення порядку надання населенню субсидій для відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.10.1995 р. № 848. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-95-%D0%BF#Text>

³ Когатько Ю., Реут А. Соціальна підтримка у вирішенні житлового питання: міжнародний досвід, ситуація в Україні. *Економіка та суспільство*. 2020. № 45. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-37>

⁴ Політика житлових субсидій у країнах Центральної Європи. URL: https://case-ukraine.com.ua/content/uploads/2020/09/Housing_Subs_CE_countries-1.pdf

Перелік нормативного забезпечення та особливості надання субсидій в Україні відображено у табл. 10.2.

Таблиця 10.2

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ПРОЦЕДУРА НАДАННЯ СУБСИДІЙ

Нормативні акти, якими регламентується надання допомоги	
1	2
Закони України та інші нормативні акти	- ЗУ «Про житлово-комунальні послуги» від 09.11.2017 № 2189-VIII, - ЗУ «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29.11.2001 № 2866-III, - Сімейний кодекс України - Положення про порядок призначення житлових субсидій, затверджене постановою КМУ від 21.10.1995 № 848 (зі змінами та доповненнями); - Постанова КМУ від 22.07.2020 № 632 «Деякі питання виплати державної соціальної допомоги»; - Постанова КМУ від 06.08.2014 № 409 «Про встановлення державних соціальних стандартів у сфері житлово-комунального обслуговування»; - Постанова КМУ від 27.07.1998 № 1156 «Про новий розмір витрат на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива у разі надання житлової субсидії»; - Постанова КМУ від 17 квітня 2019 р. № 373 «Деякі питання надання житлових субсидій та пільг на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого палива і скрапленого газу у грошовій формі» - Наказ Мінсоцполітики України від 04.07.2022 № 190 (в редакції наказу Мінсоцполітики України від 29.09.2022 № 266) Про затвердження форми акта обстеження матеріально-побутових умов домогосподарства/ фактичного місця проживання особи; - Інструкція щодо порядку оформлення і ведення особових справ отримувачів усіх видів допомоги, затвердженої наказом Міністерства праці та соціальної політики України № 345 від 19.09.2006.
Особливості надання субсидії	
Хто має право	Сім'ї, у яких плата за житлово-комунальні послуги більша за визначений для них обов'язковий платіж ¹ .

¹ Обов'язковий відсоток платежу розраховується індивідуально для кожної сім'ї за встановленою формулою і залежить виключно від доходів сім'ї: 1) обчислюється середньомісячний сукупний дохід домогосподарства; 2) середньомісячний сукупний дохід ділиться на кількість членів домогосподарства, і визначається середньомісячний дохід на одну особу; 3) дохід на одну особу ділиться на розмір прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, встановленого на 1 січня року, з якого призначається субсидія (розмір прожиткового мінімуму на 01.01.2025 складає 2920 грн); 4) отриманий результат ділиться на 2, а потім множиться на 15 %, і у такий спосіб визначається відсоток від середньомісячного сукупного доходу.

Продовження табл. 10.2

1	2
Послуги, на які надаються субсидії	У вигляді житлових субсидій держава відшкодовує витрати на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого та рідкого пічного побутового палива і скрапленого газу, а саме: 1) внесків за встановлення, обслуговування та заміну вузлів комерційного обліку, за абонентське обслуговування для споживачів комун. послуг, що надаються в багатоквартирних будинках за індивідуальними договорами, а також таких житлово-комунальних послуг: - <i>житлової послуги</i> — послуги з управління багатоквартирним будинком; - <i>комунальних послуг</i> — послуг з постачання та розподілу природного газу, постачання та розподілу електричної енергії, постачання теплової енергії, постачання гарячої води, централізованого водопостачання, централізованого водовідведення, поводження з побутовими відходами; 2) внесків за встановлення, обслуговування та заміну вузлів комерційного обліку, за абонентське обслуговування для споживачів комунальних послуг, що надаються в багатоквартирних будинках за індивідуальними договорами, а також витрат на управління багатоквартирним будинком, у якому створено об'єднання співвласників багатоквартирного будинку, житлово-будівельний (житловий) кооператив та витрат на ком. послуги в такому будинку; 3) на придбання скрапленого газу, твердого та рідкого пічного побутового палива. Житлові субсидії на придбання твердого та рідкого пічного побутового палива надаються один раз на рік і призначаються, якщо домогосподарство не отримує комунальну послугу з постачання теплової енергії для централізованого опалення (теплостачання) та не використовує природний газ або електричну енергію для індивідуального опалення.
Термін надання	Субсидія призначається з місяця звернення за її призначенням до дати закінчення опалювального сезону і розраховується на неопалювальний сезон — з 1 травня до 30 вересня та опалювальний сезон — з 1 жовтня до 30 квітня. Житлова субсидія на оплату комунальних послуг з постачання теплової енергії, постачання та розподілу природного газу, постачання та розподілу електричної енергії для централізованого, автономного та індивідуального опалення розраховується у квітні та жовтні. При призначенні враховується тривалість опалювального сезону з 16 жовтня до 15 квітня включно.
Перелік необхідних документів	• <i>Заява</i>; • <i>декларація</i>; • <i>довідки про доходи</i> — у разі зазначення в декларації доходів, інформація про які відсутня у ДПС, ПФУ, фондах соціального страхування тощо і відповідно до законодавства

1	2
	• не може бути отримана за запитом уповноваженого органу у порядку, встановленому відповідним Положенням. У разі неможливості підтвердити такі доходи довідкою до декларації додається <i>письмове пояснення із зазначенням їх розміру</i>; • <i>копія договору про реструктуризацію заборгованості з оплати житлово-комунальних послуг</i> (у разі наявності); • <i>договір наймання (оренди) житла</i> (у разі наявності); • <i>рішення суду</i> (в разі наявності); <i>інші документи, які не передбачені цим пунктом, але відповідно до цього Положення необхідні для розгляду питання по суті (у разі потреби).</i>

Алгоритм розрахунку житлової субсидії представлений такими етапами (рис. 10.1).

Рисунок 10.1. Алгоритм розрахунку житлової субсидії

Обчислення *середньомісячного сукупного доходу* проводиться шляхом ділення загальної суми сукупного доходу осіб за визначений законодавством період (два квартали або шість місяців) на 6, а в разі застосування суми річного сукупного доходу — на 12.

Перелік доходів, які враховуються та не враховуються при визначенні середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) представлено в табл. 10.3.

Таблиця 10.3

ПЕРЕЛІК ДОХОДІВ, ЯКІ ВРАХОВУЮТЬСЯ ТА НЕ ВРАХОВУЮТЬСЯ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ СЕРЕДНЬОМІСЯЧНОГО СУКУПНОГО ДОХОДУ СІМ'Ї (ДОМОГОСПОДАРСТВА) для розрахунку розміру житлової субсидії

Перелік доходів	
які враховуються	які не враховуються
1	2
заробітна плата в розмірі, що залишається після сплати податку на доходи фізичних осіб та військового збору з доходів фізичних осіб	державна соціальна допомога, для призначення якої обчислюється сукупний дохід
грошове забезпечення військовослужбовців	допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування
пенсія, щомісячне довічне грошове утримання суддів у відставці	державна соціальна допомога, яка виплачується з надбавкою на догляд: - за дитиною з інвалідністю підгрупи А; - за особою з інвалідністю з дитинства І групи підгрупи А
стипендія, у тому числі із сумою її індексації, нарахованої відповідно до закону (крім соціальної стипендії, яка надається дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа)	частина допомоги при усиновленні дитини, виплата якої проводиться одноразово
	частина допомоги при народженні дитини, виплата якої проводиться одноразово
соціальні виплати, які призначаються структурними підрозділами з питань соціального захисту населення районних, районних у м. Києві та Севастополі держадміністрацій (військових адміністрацій), виконавчими органами міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад	державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають у дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях
	компенсація послуги «муніципальна няня», що виплачується отримувачу такої послуги
допомога по безробіттю, інші страхові виплати, які призначаються фондами соціального страхування	одноразова винагорода жінкам, яким присвоєно почесне звання України «Мати-героїня»

Закінчення табл. 10.3

1	2
розмір наданої внутрішньо переміщеним особам <i>субсидії</i> на оплату вартості або частини вартості найму (оренди) житлового приміщення	компенсація витрат за тимчасове розміщення внутрішньо переміщених осіб, які перемістилися у період дії воєнного стану
<i>грошові перекази</i> , отримані із-за кордону	пільги на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого палива та скрапленого газу;
<i>дивіденди</i> від цінних паперів	розмір житлової субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, придбання твердого палива та скрапленого газу
<i>інші доходи</i> , відомості про які отримано від ДПС і ПФУ, а також задекларовані особою доходи, інформація про які відсутня в ДПС, ПФУ, ФСС та згідно із законодавством не може бути отримана за відповідним запитом органу соціального захисту населення	допомога на проживання внутрішньо переміщеним особам (крім випадків, передбачених абзацом десятим пункту 11-4 Порядку призначення і виплати державної соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, затвердженого постановою КМУ від 24.02.2003 № 250
	тимчасова допомога на дітей, щодо яких встановлено факт відсутності батьків-ського піклування та які тимчасово влаштовані в сім'ю родичів, знайомих, прийомну сім'ю або дитячий будинок сімейного типу, «Дитина не одна»
	Інші доходи, передбачені п. 7 Порядку обчислення середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) для усіх видів державної соціальної допомоги

Середньомісячний сукупний дохід на одного члена сім'ї (домогосподарства) обчислюється шляхом ділення середньомісячного сукупного доходу сім'ї (домогосподарства) на кількість членів сім'ї (домогосподарства).

Згідно з постановою КМУ від 27.07.1998 № 1156, *розмір обов'язкового відсотка платежу* за житлово-комунальні послуги визначається для кожного домогосподарства індивідуально за єдиною формулою і залежить виключно від розміру середньомісячного сукупного доходу домогосподарства на одну особу.

Розмір обов'язкового відсотка платежу розраховується за формулою:

$$P_o = K_d / K_r \times P_r, \quad (10.1)$$

де P_o — частка плати за послуги для домогосподарства (частка доходу), яка для розрахунку субсидії округлюється до двох знаків після коми;

K_d — коефіцієнт доходу домогосподарства — відношення розміру середньомісячного сукупного доходу домогосподарства в розрахунку на одну особу до прожиткового мінімуму на одну особу в розрахунку на місяць, встановленого на 1 січня року, з якого призначається субсидія;

K_r — базовий коефіцієнт доходу для призначення субсидії — два прожиткових мінімуми на одну особу в розрахунку на місяць ($K_r = 2$);

P_r — базова норма плати за послуги — 15 % середньомісячного сукупного доходу домогосподарства ($P_r = 15$). З 1 числа місяця, що настає за місяцем завершення карантину та/або воєнного стану в Україні, базова норма плати за послуги становитиме 20 % середньомісячного сукупного доходу домогосподарства.

Розмір обов'язкового платежу визначається шляхом множення обов'язкового відсотку платежу на середньомісячний сукупний дохід домогосподарства.

Оплата ЖКП у межах норм і нормативів. Сума витрат на комунальні послуги визначається виходячи зі встановлених законодавством нормативів (табл. 10.4).

Таблиця 10.4

**СОЦІАЛЬНІ НОРМИ ЖИТЛА ТА НОРМАТИВИ СПОЖИВАННЯ
ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНИХ ПОСЛУГ**

Послуга	Норма
1	2
норма площі житла:	
Утримання житла, опалення	13,65 м ² на особу + 35,22 м ² на сім'ю Соціальна норма житла, розрахована для домогосподарства, збільшується на 30 % для непрацевдатних непрацюючих осіб, які проживають самі
споживання природного газу:	
на опалення	4,0 м ³ на 1 м ² опалювальної площі * кориг. коеф. (в опалювальний період)

Продовження табл. 10.4

1	2
на газову плиту (приготування їжі)	3,3 м³ на особу
на газову плиту за відсутності гарячого водопостачання і газового водонагрівача (приготування їжі і підігрів води)	5,4 м³ на особу
на газову плиту і водонагрівач	10,5 м³ на особу
централізоване водопостачання та водовідведення:	
постачання холодної води	2,0 м³ на особу (за наявності централізованого постачання гарячої води), 3,6 м³ на особу (за відсутності централізованого постачання гарячої води)
постачання гарячої води	1,6 м³ на особу
водовідведення	3,6 м³ на особу
споживання електричної енергії:	
на опалення	30 кВт·год на 1 м² опалювальної площі * коригувальний коефіцієнт (в опалювальний період)
для побутових потреб у будинках, не обладнаних стаціонарними електроплитами за наявності ентралізованого постачання холодної води та за відсутності централізованого постачання гарячої води і газових водонагрівальних приладів	100 кВт·г на сім'ю з однієї особи і додатково 30 кВт·г на місяць на кожного іншого члена сім'ї, але не більше 220 кВт·г на місяць
у будинках, обладнаних стаціонарними електроплитами, за наявності централізованого постачання гарячої води	110 кВт·г на місяць на сім'ю (домогосподарство) з однієї особи і додатково 30 кВт·г на місяць на кожного іншого члена сім'ї (домогосподарства) на житлове приміщення (будинки), але не більш як 230 кВт·г на місяць
у будинках, обладнаних стаціонарними електроплитами, за відсутності централізованого постачання гарячої води	130 кВт·г на місяць на сім'ю (домогосподарство) з однієї особи і додатково 30 кВт·г на місяць на кожного іншого члена сім'ї (домогосподарства) на житлове приміщення (будинки), але не більш як 250 кВт·г на місяць
У всіх випадках, крім зазначених вище	70 кВт·г на місяць на сім'ю (домогосподарство) з однієї особи і додатково 30 кВт·г на місяць на кожного іншого члена сім'ї (домогосподарства), але не більше 190 кВт·г на місяць

1	2
споживання теплової енергії:	
на опалення	0,0383 Гкал на 1 м ² опалювальної площі * кориг. коеф. (в опалювальний період)
поводження з твердими, великогабаритними ремонтними та рідкими відходами:	
тверді, великогабаритні ремонтні та рідкі відходи	0,4167 м ³ на одну особу
рідкі відходи	0,76 м ³ на одну особу 3,6 м ³ на домогосподарство — у разі відсутності системи централізованого водовідведення та за наявності централізованого водопостачання і вигрібних ям

Джерело:¹.

Терміни та поняття

Житлова субсидія
Індекс споживчих цін
Індексація грошових доходів громадян
Поріг індексації
Субсидія

Питання для самоперевірки

1. У чому полягає сутність індексації грошових доходів населення?
2. Якими законодавчо-нормативними документами регулюється нарахування індексації?
3. У яких випадках виникає право на індексацію?
4. Для яких видів грошових доходів населення розраховується індексація?
5. Яку роль відіграє індекс споживчих цін у контексті здійснення індексації доходів?
6. У чому полягає сутність порогу індексації?
7. Як визначити базовий місяць для нарахування індексації?
8. Які види відповідальності передбачені у разі порушення законодавства щодо її нарахування?

¹ Які нормативи використовуються при розрахунку субсидії. Міністерство соціальної політики України : офіційний сайт. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/16212.html?PrintVersion>

9. *Що розуміють під житловою субсидією?*
10. *Яким категорія населення вона може бути призначена?*
11. *Які документи необхідно подати для отримання житлової субсидії?*
12. *Які Ви знаєте соціальні норми житла та нормативи споживання житлово-комунальних послуг?*

Тести для самоперевірки

1. *Як називається показник, що характеризує динаміку загального рівня цін:*
 - а) інфляція;
 - б) індекс споживчих цін;
 - в) поріг індексації;
 - г) купівельна спроможність;
2. *Що із переліченого не є умовою проведення індексації заробітної плати:*
 - а) проводять усі роботодавці;
 - б) підставою є перевищення величини індексу споживчих цін;
 - в) індексації підлягає заробітна плата в межах розміру мінімальної заробітної плати;
 - г) для працівників бюджетної сфери здійснюється в межах фінансових ресурсів.
3. *Який розмір індексу споживчих цін є підставою для проведення індексації:*
 - а) 101 %;
 - б) 103 %;
 - в) 105 %;
 - г) 107 %.
4. *Для яких періодів розраховують житлову субсидію:*
 - а) опалювальний сезон;
 - б) опалювальний та неопалювальний сезони;
 - в) для кожного кварталу окремо;
 - г) залежить від доходу сім'ї у кожному місяці.
5. *Чому дорівнює базовий коефіцієнт доходу для призначення субсидії:*
 - а) 0,5;
 - б) 103;
 - в) 2;
 - г) 15.

Питання для дискусії

1. Необхідність запровадження іноземного досвіду реалізації житлових субсидій в Україні.
2. Бідність населення та фінансування житлових субсидій: пошук шляхів розв'язання проблеми.

Завдання до теми 10

Завдання 10.1. За даними Державної служби статистики України проаналізувати динаміку виплат житлових субсидій (розмір виплат, кількість отримувачів, частка у сукупному доході домогосподарства) в Україні за останні 5 років. Обґрунтувати відповіді на питання:

- 1) що стало причиною змін;
- 2) що необхідно, на Вашу думку, зробити, щоб зменшити фінансове навантаження на державний бюджет;
- 3) обґрунтуйте пропозиції для підвищення ефективності забезпечення житлових субсидій.

Завдання 10.2. Ознайомитися зі світовим досвідом реалізації політики житлових субсидій на прикладі 2—3 країн (можна скористатися джерелом¹, а також матеріалами, що знаходять у відкритому доступі). Обґрунтувати переваги та недоліки механізму надання субсидії.

Література для поглибленого вивчення

1. Абетка житлово-комунально управління : навч. посіб. для 9–11 кл. / К. Р. Сафіуліна, В. В. Погорелова, Д. О. Левицький, А. Є. Козуб, А. Г. Колієнко, І. А. Касабова. К. : Поліграф плюс, 2020. 242 с. URL: <http://reposit.nupp.edu.ua/handle/PolNTU/10143>
2. Житлові умови населення: чинники, сучасний стан і політика регулювання / Л. Черенько та ін. Київ : ІДСД ім. М. В. Птухи НАНУ, 2020. 257 с. URL: https://idss.org.ua/arhiv/living_conditions.pdf
3. Кізіма Т., Горин В. Видатки бюджету на надання житлових субсидій та їх вплив на суспільний добробут. *Галицький економічний вісник*. 2020. Том 64. № 3. С. 96–106. URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2020.03.096
4. Когатько Ю. Л. Поліпшення житлових умов населення України: оцінка, потреби. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 4(38). С. 86–102. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2019.04.086>

¹ Політика житлових субсидій у країнах Центральної Європи. URL: <https://surl.li/ojczaw>

5. Когатько Ю., Реут А. Соціальна підтримка у вирішенні житлового питання: міжнародний досвід, ситуація в Україні. *Економіка та суспільство*. 2020. № 45. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-37>

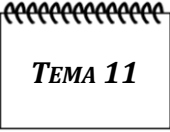
6. Лопушняк Г. С. Житлова політика як складова державної соціальної політики України: практика і проблеми реалізації. *Економіка України*. 2012. № 1. С. 79–90. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000027051>

7. Лопушняк Г. С., Фоменко О. О. Субсидування житлово-комунальних послуг: теоретичні аспекти та зарубіжний досвід. *Актуальні проблеми економіки*. 2022. № 5(251). С. 43–55. URL: <https://doi.org/10.32752/1993-6788-2022-1-251-43-55>

8. Мішина С. В., Мішин О. Ю. Американський досвід надання соціальних виплат. *Економіка та держава*. 2021. № 9. С. 80–86. DOI: 10.32702/23066806.2021.9.80

9. Реут А., Клименко Ю. Оцінка змін в умовах проживання населення об'єднаних територіальних громад після реформи децентралізації (на прикладі областей Західного та Центрального регіонів). *Економіка та суспільство*. 2021. № 32. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-32-97>

10. Черенько Л. Націленість соціальних програм на вразливі групи населення: сталі тенденції та повоєнні перспективи. *Демографія та соціальна економіка*. 2023. № 1(51). С. 73–95. URL: <https://doi.org/10.15407/dse2023.01.073>

ТЕМА 11

СВІТОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ

11.1. Сучасні тенденції в системі соціального захисту.

11.2. Заходи у системі соціального захисту країн світу у світлі поширення COVID-19.

11.3. Соціальний захист населення: виклики воєнного часу.

Ключові слова: світові тренди розвитку соціального захисту, реформи в системі соціального захисту, програми для осіб, що постраждали від наслідків воєнних дій.

Вивчивши матеріал теми 11 Ви будете:

знати:

- тренди розвитку системи соціального захисту у світі;
- особливості реалізації та провідні практики соціального захисту, які застосовували країни в умовах пандемії та воєнного часу;

уміти:

- аналізувати зарубіжний досвід функціонування системи соціального захисту;
- надавати рекомендації щодо поліпшення соціального захисту.

11.1. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Система соціального захисту відіграє важливу роль у розвитку людського розвитку. При цьому вона більшою чи меншою мірою представлена у кожній країні світу. Статистичні дані доводять, що ефективність охоплення соціального захисту значно різниться по країнам (частинам світу), а також у розрізі напрямів (табл. 11.1).

У 2023 р. вперше більше половини населення світу (52,4 %) охоплені як мінімум одним видом соціального захисту (показник 1.3.1 ЦСР), що перевищує показник 2015 р. майже на 10 %. Проте є досить велика різниця між рівнем охоплення різними видами соціального захисту в країнах із високим рівнем розвитку (85,9 %) і країнах із низьким рівнем розвитку (9,7 %).

Таблиця 11.1

ЕФЕКТИВНЕ ОХОПЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИМ ЗАХИСТОМ, ГЛОБАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ ОЦІНКИ, ЗА ГРУПАМИ НАСЕЛЕННЯ, 2015 І 2023 рр., %

	Рік	Населення, охоплене як мінімум одним видом соціального захисту	Діти	Матері з новонародженими дітьми	Особи з важкими формами інвалідності	Травмовані на виробництві працівники	Безробітні	Особи похилого віку	Особи, з числа вразливих верств населення, які отримують соц. допомогу
Світ	2015	42,8	22,1	29,6	32,8	32,8	15,4	74,1	26,7
	2023	52,4	28,2	36,4	38,9	37,4	16,7	79,6	37,3
Європа та Центральна Азія	2015	82,1	74,4	77,4	88,7	73,5	45,3	95,3	57,7
	2023	85,2	76,6	79,4	91,5	79,3	49,1	96,8	67,5
Азіатсько-тихоокеанський регіон	2015	38,7	14,3	25,8	18,9	22,2	9,1	68,4	20,7
	2023	53,6	22,4	38,4	30,7	28,5	12,8	76,6	34,5
Арабські країни	2015	28,1	12,3	6,4	16,1	24,2	2,7	27,4	17,7
	2023	30,0	14,2	6,9	15,9	25,7	1,2	27,8	20,7

Закінчення табл. 11.1

	Рік	Населення, охоплене як мінімум одним видом соціального захисту	Діти	Матері з новонародженими дітьми	Особи з важкими формами інвалідності	Травмовані на виробництві працівники	Безробітні	Особи похилого віку	Особи, з числа вразливих верств населення, які отримують соц. допомогу
Північна і Південна Америка	2015	59,6	49,6	36,5	71,8	56,6	14,3	84,4	59,6
	2023	68,2	54,9	39,2	74,2	60,8	21,0	90,0	46,5
Африка	2015	15,2	9,2	4,3	8,4	15,2	2,7	25,6	8,6
	2023	19,1	15,4	6,7	8,1	16,5	3,8	31,8	12,6

Джерело: побудовано на основі¹.

Сучасні тренди в царині соціального захисту країн Європи.

Європа має одну із найрозвинутіших систем соціального захисту. Країни забезпечують комплексний соціальний захист населення від різного роду соціальних ризиків. Розвинута система соціального захисту дозволяє забезпечувати економічну і соціальну стабільність в умовах щоденно наростаючих викликів, з-поміж яких слід виокремити: демографічне старіння населення, що призводить до наростання бюджетного тиску, зміни у сфері праці, у т. ч. складність забезпечення балансу робота — життя, зростання ролі технологій та цифровізації і необхідність їх ефективного використання, геополітичні конфлікти.

Згідно з дослідженням «Social security developments and trends — Europe 2024»² тренди останніх років у частині *провадження різних реформ*, що стосуються соціального захисту населення подано на рис. 11.1.

У «Social security developments and trends — Europe 2024»³ наведено наступні кейси реформування соціального захисту у різних країнах.

¹ World Social Protection Report 2024—26: Universal social protection for climate action and a just transition. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-09/WSPR_2024_EN_WEB_1.pdf С. 21

² Social security developments and trends — Europe 2024. URL: <https://www.issa.int/sites/default/files/documents/2024-04/2-D%26T%20Report-Europe-2024-FINAL.pdf>

³ Там же.

Рисунок 11.1. Сучасні тренди соціального захисту країн Європи в частині реформ

Джерело: побудовано на основі¹.

Реформування системи пенсійного забезпечення

▪ *Загальносистемні пенсійні реформи.* Протягом останніх трьох років Бельгія, Франція та Ірландія почали впроваджувати комплексні пенсійні реформи, спрямовані на вирішення проблем, пов'язаних зі зміною демографічної ситуації, та забезпечення довгострокової стійкості своїх пенсійних систем.

▪ *Реформи другого рівня пенсійного забезпечення.* Низка країн, зокрема Грузія, Греція, Монако, Нідерланди, Словаччина, Туреччина та Угорщина, провели реформи накопичувального рівня пенсійного забезпечення, який доповнює загальнообов'язкове соціальне страхування та пенсійні виплати, що не підлягають сплаті внесків.

▪ *Реформи, спрямовані на підвищення пенсійного віку.* Збільшення тривалості життя та занепокоєння щодо стійкості пенсійних систем призвели до реформ у Франції, Ізраїлі, Швеції та Швейцарії, спрямованих на підвищення мінімального пенсійного віку, що заохочує довше трудове життя.

▪ *Стимули для відкладеного виходу на пенсію та продовження трудової діяльності.* У зв'язку зі збільшенням середньої тривалості життя в Європі Австрія, Бельгія, Хорватія, Данія та Ірландія запровадили реформи, спрямовані на заохочення тривалої трудової діяльності.

▪ *Реформи, що створюють дострокові пенсії.* За останні три роки низка країн Європи запровадила нові дострокові пенсії, пропонуючи певним особам гнучкість в отриманні пенсійних виплат до досягнення стандартного пенсійного віку.

¹ Social security developments and trends...

▪ *Реформи, спрямовані на запровадження накопичувальних та/або купівельних внесків.* Для розширення доступу до накопичувальних пенсій Албанія, Бельгія, Ірландія та Україна створили або розширили можливості для накопичення або купівлі внесків.

Реформування системи охорони здоров'я

▪ *Реформи охоплення та адміністрування пільг і послуг у сфері охорони здоров'я.* Протягом останніх трьох років політики в Європі прагнули покращити охоплення, якість і доступність послуг у сфері охорони здоров'я. В Ірландії та Румунії реформи розширили доступ до безкоштовних медичних послуг для осіб, які раніше не мали такого доступу.

Реформування допомоги на дітей

▪ *Реформи охоплення та адміністрування пільг і послуг у сфері охорони здоров'я.* Протягом останніх трьох років політики в Європі прагнули покращити охоплення, якість і доступність послуг у сфері охорони здоров'я. В Ірландії та Румунії реформи розширили доступ до безкоштовних медичних послуг для осіб, які раніше не мали такого доступу.

▪ *Розширення доступу до послуг з охорони психічного здоров'я та довготривалого догляду.* Австрія, Бельгія, Німеччина та Словаччина впровадили реформи, спрямовані на розширення доступу до послуг з охорони психічного здоров'я та довготривалого догляду, а також підвищення їхньої адекватності.

Реформи пільг для батьків. Останніми роками кілька європейських країн запровадили або розширили пільги для батьків після народження чи усиновлення дитини. Зокрема, Директива ЄС 2019 р. про баланс між роботою та особистим життям, яка має на меті покращити доступ до відпусток за сімейними обставинами та гнучких робочих графіків, сприяла змінам у політиці Бельгії, Хорватії, Данії, Фінляндії, Німеччини, Угорщини, Мальти та Словаччини.

Реформування допомоги для сімей, мінімальних соціальних виплат

▪ *Реформи, спрямовані на посилення мінімального захисту доходів.* Данія, Німеччина та Іспанія зробили крок до посилення мінімального захисту вразливих верств населення та домогосподарств, зокрема, безробітних та сімей з низькими доходами.

▪ *Нові виплати на дітей.* За останні три роки Данія, Польща, Словаччина та Іспанія впровадили реформи, спрямовані на зменшення дитячої бідності та соціальної ізоляції, а також на зменшення фінансового навантаження на вагітних жінок та сім'ї.

Реформи у частині соціального захисту самозайнятих та працівників нових форм зайнятості. Частково керуючись рекомендаціями та директивами ЄС щодо соціального захисту самозайнятих осіб і працівників платформ, реформи в Європі спрямовані на вирішення проблем доступності та стійкості, а також на усунення прогалин у правовому регулюванні. Деякі країни скоригували базу доходу, що використовується для розрахунку внесків для цих груп.

Окремої уваги у «Social security developments and trends — Europe 2024»¹ заслуговує *цифровізація* як тренд розвитку соціального захисту населення.

Діджиталізація для підвищення якості послуг. Очевидно, що одних тільки технологій недостатньо для надання якісних послуг, тому робиться акцент на покращенні якості послуг, спираючись на технологічні розробки та вдосконалені процеси: розробка різних веб-сервісів, удосконалення процесів моніторингу тощо.

Наприклад, Фонд державного соціального страхування Казахстану запровадив веб-портал як клієнтський вимір нового процесу, який дозволив установі значно скоротити час надання послуг з 6 місяців до 15 днів. Інститут соціального забезпечення Туреччини (Sosyal Güvenlik Kurumu — SGK) запровадив процеси цифрових платежів, щоб підвищити ефективність і точність виплат допомоги.

Інститут соціального забезпечення Португалії (Instituto da Segurança Social — ISS) додатково підкреслив важливість надання послуг, створивши стратегію надання послуг на 360 градусів, щоб гарантувати, що жоден учасник не залишиться позаду та що учасники постійно обслуговуються, поки процеси дематеріалізовані. Моніторинг, оцінка та стандартизація послуг залишається тенденцією в регіоні, як і в Іспанії.

У Франції Національний фонд URSSAF (URSSAF Caisse nationale) продемонстрував, наскільки додаткові механізми моніторингу, такі як моніторинг репутації в соціальних мережах, важливі для покращення якості послуг. Крім того, у Франції Рада соціального захисту самозайнятих працівників (Conseil de la protection sociale des travailleurs indépendants — CPSTI) запровадила додаткові організаційні та управлінські механізми внутрішнього контролю, щоб переконатися, що політика якості послуг виконується шляхом використання інформаційних панелей.

*Social security developments and trends — Europe 2024*²

¹ Social security developments and trends...

² Social security developments and trends...

Кількість країн, які розширюють забезпечення онлайн-послуг для вразливих верств населення із кожним роком зростає (рис. 11.2).

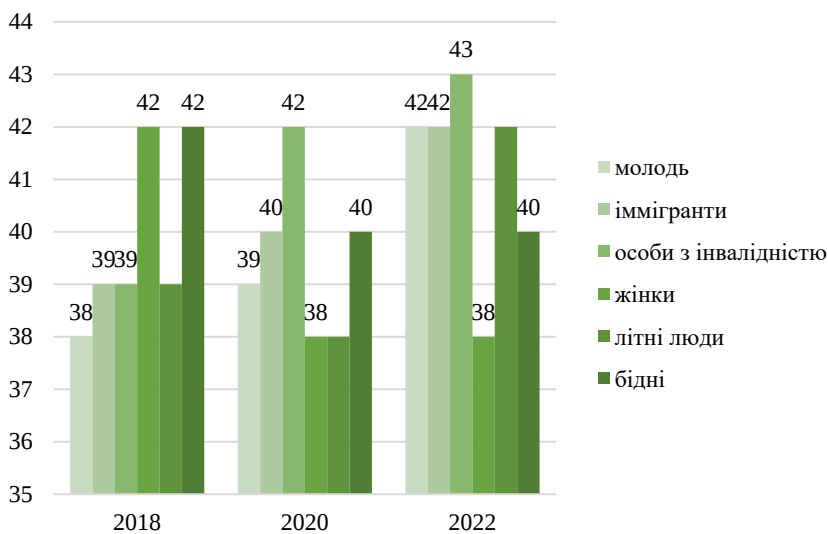

Рисунок 11.2. Динаміка кількості країн, які пропонують онлайн-послуги, орієнтовані на вразливі групи, 2018–2022 рр.

Джерело: ¹.

Орієнтоване на клієнта надання послуг, залучення багатьох зацікавлених сторін та цифрова інклюзія. Установи в регіоні вжили заходів для того, щоб зосередити увагу на клієнтах при розробці, розширенні або переорієнтації надання послуг своїм членам. Участь у багатосторонніх консультаціях включала різні типи користувачів, прагнення побудувати стратегічні партнерства і навіть реструктуризацію організації установ, щоб поставити клієнтів у центр уваги. Це, разом з використанням нових цифрових технологій, дозволило установам надавати більш інклюзивні послуги, у т. ч. заохочувати використання зрозумілої мови для покращення діалогу з клієнтами та забезпечення кращого користувацького досвіду.

¹ Social security developments and trends...

Врядування, управління ефективністю та контроль для покращення управління. Установи по всій Європі продовжують шукати шляхи управління та контролю внутрішніх процесів, а також переглядати структури управління, щоб переорієнтувати організації на нове бачення. Організації в основному зосереджені на використанні індикаторів і даних для підтримки керівництва в процесах моніторингу, контролю бюджетів і загальних показників діяльності організації.

Використання обміну даними для управління соціальним забезпеченням на основі даних. Установи різних галузей соціального забезпечення визнали цінність обміну даними як частини своїх зусиль, спрямованих на надання більш якісних і цілісних послуг, кращу ідентифікацію цільових груп населення та розширення охоплення. Це дозволило установам отримати уявлення про своїх членів і діяти на випередження.

Використання адаптованих і багатоканальних комунікаційних стратегій. Установи соціального забезпечення також впровадили механізми для посилення комунікації з клієнтами в рамках своїх загальних стратегій. Розвиток нових каналів і вдосконалення існуючих перетворилися на більш комплексні стратегії та послуги з акцентом на якість і адаптацію способів комунікації установ із зацікавленими сторонами відповідно до їхніх уподобань і можливостей.

Штучний інтелект. AI продовжує залишатися в центрі технологічних дискусій в Європі. Різні організації розвивають більш глибоке розуміння потенціалу, а також наслідків, сфери застосування і обмежень цієї нової технології. Новий імпульс інноваційних рішень у соціальному забезпеченні спричинив поширення додатків на основі AI в соціальному забезпеченні, в тому числі для аналізу даних, управління ризиками і навіть використання генеративного AI.

11.2. Заходи у системі соціального захисту країн світу у світлі поширення COVID-19

Країни світу по різному реагували на виклики, пов'язані із поширенням пандемії. Згідно результатів дослідження «World Social Protection Report 2020–2022»¹ заходи соціального захисту умовно можна згрупувати за чотирма напрямками (рис. 11.3).

¹ World Social Protection Report 2020–22. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@soc_sec/documents/publication/wcms_817572.pdf C. 71

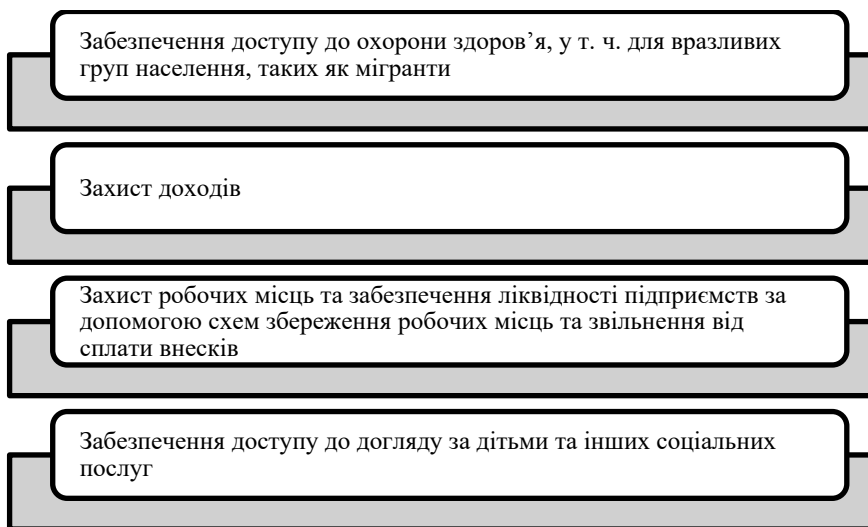

Рисунок 11.3. Напрями здійснення заходів соціального захисту в умовах поширення пандемії COVID-19

Джерело: побудовано на основі¹.

Забезпечення доступу до охорони здоров'я, у т. ч. для вразливих груп населення, таких як мігранти. Основні заходи за цим напрямом:

- спрямування додаткових фінансальних ресурсів у системи охорони здоров'я системи охорони здоров'я для підвищення доступності та якості медичних послуг для всіх;
- покриття витрат на тестування та вакцинацію від COVID-19 в рамках національних систем охорони здоров'я;
- забезпечення доступу до медичних та інших послуг шляхом тимчасового врегулювання статусу осіб, які не є громадянами;
- надання медичних послуг та послуг в умовах карантину для трудових мігрантів;
- надання медичних та карантинних послуг трудовим мігрантам на безоплатній основі.

Захист доходів. Основні заходи:

- збільшення охоплення або розміру виплат, надання одноразової допомоги або допомоги в натуральній формі, авансування виплати допомоги на дітей, пенсій, допомоги по інвалідності та

¹ World Social Protection Report 2020–22... С. 71.

заходів підтримки малозабезпечених верств населення, що не передбачають сплати внесків;

- розширення охоплення та обсягу виплат у зв'язку з хворобою для працівників, які в іншому випадку не мали б на них права, шляхом надання грошової допомоги на час обов'язкового карантину;

- розширення виплат у зв'язку з виробничою травмою, визнання COVID-19 професійним захворюванням;

- розширення охоплення схемами захисту від безробіття шляхом пом'якшення критеріїв для отримання допомоги на випадок безробіття;

- розширення державних програм зайнятості в тих випадках, коли заходи громадського здоров'я дозволяють продовжувати роботу, або внесення змін до них, щоб продовжувати виплачувати заробітну плату з одночасною відмовою від трудових зобов'язань;

- надання екстреної допомоги неформальним працівникам на основі перевірки їхнього матеріального становища та адаптація механізмів її надання за допомогою онлайн або телефонних додатків для полегшення доступу до нових виплат;

- зменшення фінансового тиску на домогосподарства за допомогою додаткових заходів (відтермінування комунальних платежів, іпотечних та орендних платежів);

- запровадження універсальних одноразових або багаторазових виплат для всього населення, або надзвичайного універсального базового доходу;

- посилення існуючих національних гуманітарних грошових виплат і використання короткострокових надзвичайних заходів для розширення охоплення в нестабільних ситуаціях.

Захист робочих місць та забезпечення ліквідності підприємств за допомогою схем збереження робочих місць та звільнення від сплати внесків. Основні заходи:

- підтримка підприємств в утриманні працівників шляхом виплати допомоги на короткострокову роботу, часткової допомоги по безробіттю, допомоги по безробіттю, субсидій на заробітну плату або схем надання відпусток;

- відтермінування, зменшення або скасування внесків на соціальне страхування внески на соціальне страхування, як це практикується у 84 країнах.

Забезпечення доступу до догляду за дітьми та інших соціальних послуг. Основні заходи:

- надання грошових виплат або ваучерів на послуги няні або інші послуги з догляду за дітьми, особливо для медичних працівників;

- надання або розширення спеціальних сімейних відпусток для підтримки працюючих батьків, які постраждали від кризи, та субсидування роботодавців, які надають такі відпустки;

- адаптація доступу до соціальних послуг для осіб з інвалідністю.

Короткий огляд заходів політичного реагування на COVID-19, з прикладами окремих країн¹ представлено нижче.

1. *Забезпечення гарантованого доходу в старості.* Аргентина авансувала виплату пенсії за віком і збільшила її розмір.

2. *Забезпечення підтримки доходу та доступу до соціальних послуг для людей з інвалідністю.* Бахрейн подвоїв пенсію по інвалідності.

3. *Впровадження виняткової політики сімейних відпусток та догляду.* Японія субсидує роботодавців, які надають оплачувані сімейні відпустки.

4. *Запобігання втраті робочих місць та забезпечення захисту від безробіття для тих, хто втратив або ризикує втратити роботу.* Йорданія поширила допомогу по безробіттю на працівників із постраждалих від кризи секторів.

5. *Надання допомоги на дітей та сім'ю.* Монголія збільшила розмір щомісячної допомоги на дитину у 5 разів за 6 місяців.

6. *Забезпечення гарантій доходу для вразливих працівників шляхом адаптації або запровадження заходів зі сприяння зайнятості.* Нова Зеландія розробила програму, спрямовану на забезпечення робіт з відновлення екосистем для працівників туристичного сектору, що постраждав від стихійного лиха.

7. *Поширення допомоги на мігрантів та вимушених переселенців.* Португалія тимчасово врегулювала статус шукачів притулку, полегшивши їм доступ до охорони здоров'я, соціальної підтримки, працевлаштування та житла.

8. *Грошові перекази в нестабільних умовах.* Сомалі розпочала програму «Бақснано», яка вперше запровадила грошові виплати для 1,2 млн осіб.

9. *Розширення або запровадження нових видів соціальної допомоги, пільги для вразливих верств населення.* Іспанія запровадила нову постійну програму гарантованого мінімального доходу, яка охоплює 2,3 млн вразливих осіб.

10. *Гарантування доступу до охорони здоров'я.* Таїланд розширив фінансовий захист від витрат на охорону здоров'я як для громадян, так і для легальних резидентів, надавши доступ хворим

¹ World Social Protection Report 2020–22. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_protect/@soc_sec/documents/publication/wcms_817572.pdf С. 72.

на COVID-19 до своєї універсальної системи покриття для пацієнтів, які потребують невідкладної медичної допомоги. Це дозволило пацієнтам звертатися за лікуванням до державної або приватної лікарні безкоштовно.

11. *Захист працівників неформального сектору економіки шляхом розширення охоплення.* Того впровадила тримісячну програму мобільних грошових переказів «Novissi» — через телефонний додаток — для працівників неформального сектору економіки, охопивши понад 0,5 млн працівників протягом місяця.

12. Забезпечення безпеки доходу під час лікарняного шляхом виплати допомоги по тимчасовій непрацездатності. Сполучене Королівство розширило виплати у зв’язку з хворобою для всіх працівників, включно з працівниками гіг-економіки, яких зобов’язали дотримуватися карантину.

13. Виняткові, узагальнені для всього суспільства одноразові або багаторазові універсальні виплати та універсальний базовий дохід. Сполучені Штати Америки здійснили три квазіуніверсальні виплати в розмірі близько 4 тис. дол. США на особу.

Узагальнене порівняння заходів соціального захисту деяких країн представлено у табл. 11.3. Можемо спостерігати різне охоплення окремих груп населення соціальними виплатами у залежності від соціальної політики країни.

Таблиця 11.3

РЕАКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ТА ЗАЙНЯТОСТІ НА COVID-19

Країна	Тимчасова субсидія на заробітну плату	Звільнення від сплати внесків на соціальне страхування	Допомоги по безробіттю	Нестрахові грошові допомоги	Додаткові грошові допомоги пенсіонерам
Албанія	○	...	○	○	○
Вірменія	Δ	Δ	Δ	○	Δ
Азербайджан	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Боснія і Герцоговина	○	○	○	...	Δ
Грузія	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ
Казахстан	○	Δ	○	○	Δ
Киргистан	○	Δ	Δ	○	Δ
Чорногорія	○	○	○	○	○
Північна Македонія	○	○	○	○	○

Закінчення табл. 11.3

Країна	Тимчасова субсидія на заробітну плату	Звільнення від сплати внесків на соціальне страхування	Допомоги по безробіттю	Нестрахові грошові допомоги	Додаткові грошові допомоги пенсіонерам
Молдова	Δ	○	○	○	...
Сербія	○	...	...	○	○
Таджикистан	Δ	Δ	...	Δ	Δ
Україна	Δ	Δ	○	○	○
Узбекистан	○	Δ	○	○	Δ

Примітки: ○ = суттєві зміни в рівнях допомог або критеріях прийнятності; Δ = незначні зміни; ... = без змін.

Джерело: побудовано на основі¹.

11.3. СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ НАСЕЛЕННЯ: ВИКЛИКИ ВОЄННОГО ЧАСУ

В умовах викликів негативних геополітичних подій, зокрема дії воєнного стану на території України, населення потребує посилення соціального захисту. Міжнародна спільнота надає грошову та гуманітарну допомогу населенню, яке постраждало від воєнних дій.

Грошова допомога від міжнародних організацій надається в рамках співпраці згідно умов, визначених *меморандумами* (юридичний документ, що визначає правила співпраці, зобов'язань, домовленостей щодо визначених заходів) укладених Міністерством соціальної політики України та відповідною міжнародною організацією.

Міжнародна організація являє собою асоціацію держав, яка заснована щонайменше трьома учасниками міжнародних відносин на підставі договору, володіє конституцією і загальними органами, має юридичну особу, відмінну від особи держав-членів, узгоджені її учасниками цілі та компетенцію діяльності².

¹ Доповідь про соціальний захист у світі у 2020-22 роках. Регіональна супровідна доповідь для Центральної та Східної Європи та Центральної Азії. URL: https://webapps.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---europe/---ro-geneva/---sro-budapest/documents/publication/wcms_831031.pdf С. 29.

² Лобас М. Г. Міжнародні організації: роль, класифікація, функції. *Агроінком*. 2009. № 1–4. С. 12–14. URL: http://base.dnsbg.com.ua/files/journal/Agroinkom/agroinkom2009-1-4/agroinkom2009-1-4_12-14.pdf С. 12–13.

Особливості надання грошової допомоги різними міжнародними організаціями представлено у додатку В.

Країни світу у межах своїх можливостей реалізують соціальний захист для осіб з України, які перебувають у країні на законних підставах.

У Польщі було створено спеціальний сайт для громадян України¹, на якому зібрана необхідна інформація, яка може бути корисною під час перебування в Польщі.

Отже, для громадян України, які прибули до Польщі після 24.02.2024, доступне безкоштовне державне *медичне обслуговування* на аналогічних умовах, які надаються для поляків. Послуги включають: базову медичну допомогу, спеціалізовану амбулаторну допомогу, діагностичні дослідження, призначені лікарем, лікування в стаціонарі, психіатричне лікування, реабілітацію (крім курортів), стоматологічні послуги².

Допомога для сімей з дітьми має місце і представлена такими виплатами³:

- допомога на виховання дітей 500+ (термін 01.06.2024–31.05.2025) передбачає надання допомоги у розмірі 500 злотих на місяць на кожну дитину віком до 18 років;

- сімейний капітал опіки передбачає допомогу на дитину віком 12–35 місяць життя. Також надається на другу і кожну наступну дитину в сім'ї, якщо дитина живе разом з одним із батьків і залишається на його утриманні. Один із батьків дитини вирішує, чи хоче він отримувати допомогу в розмірі 500 злотих протягом 24 місяців або в розмірі 1 тис. злотих протягом 12 місяців. Загальна сума капіталу становить до 12 тис. злотих на дитину.

Базові виплати на випадок хвороби у Польщі забезпечуються із Фонду соціального страхування⁴:

- *допомога у випадку хвороби* залежить від типу страхування. Якщо особа застрахована на випадок хвороби: а) обов'язково — отримує право на допомогу після 30 днів безперервного страхування на випадок хвороби; б) добровільно — отримує право на допомогу після 90 днів безперервного страхування на випадок

¹ Сайт для громадян України. URL: <https://www.gov.pl/web/ua/Navchannya-ta-naukova-diyalnist-v-Polshchi>

² Як можна скористатися з державної медичної допомоги у Польщі. *Сайт для громадян України*. URL: <https://www.gov.pl/web/ua/Navchannya-ta-naukova-diyalnist-v-Polshchi>

³ Соціальна допомога на виховання дітей 500+ і Сімейний капітал по догляду. *Сайт для громадян України*. URL: <https://www.gov.pl/web/ua/Dopomoha-na-vykhovannya-500plus-i-Simeynyy-kapital-opiky>

⁴ Базові виплати на випадок хвороби. *Сайт для громадян України*. URL: <https://www.gov.pl/web/ua/Bazovi-vyplaty-na-vypadok-khvoroby>

хвороби. Особа має право на допомогу на випадок хвороби без періоду очікування, якщо, серед іншого: а) особа застрахована і втратила працездатність внаслідок нещасного випадку по дорозі на роботу або з роботи; б) обов'язково застрахована і має принаймні 10 років обов'язкового страхування на випадок хвороби;

– тривалість *виплати лікарняних* сукупно становить до 33 днів протягом календарного року (якщо понад 50 років, то до 14 днів) і здійснюється за рахунок коштів роботодавця. Лікарняні понад 33 та 14 дні відповідно фінансуються із Фонду соціального страхування;

– *реабілітаційна допомога* надається за таких умов: особа вичерпала період отримання допомоги на випадок хвороби; все ще не може працювати; подальше лікування або реабілітація вказують на відновлення вашої працездатності;

– *допомога по догляду* надається у випадку, коли особа мусить доглядати за: дитиною віком до 8 років у передбачених законом випадках, дитиною, що є особою з інвалідністю;

– *допомога по вагітності та пологах* надається незалежно від терміну страхування на випадок хвороби (табл. 11.4). До пологів можна взяти 6 тижнів відпустки, а решту після пологів.

Таблиця 11.4

**ЗАЛЕЖНІСТЬ СТРОКУ ВИПЛАТИ ДОПОМОГИ ПО ВАГІТНОСТІ
І ПОЛОГАХ ЗАЛЕЖНО ВІД КІЛЬКОСТІ НАРОДЖЕНИХ ДІТЕЙ
В ОДНИХ ПОЛОГАХ**

Строк виплати допомоги по вагітності і пологах, тижнів (днів)	Кількість народжених дітей в одних пологах, осіб
20 (140)	1
31 (217)	2
33 (231)	3
35 (245)	4
37 (259)	5 і більше

Джерело: побудовано на основі¹.

Подібно до законодавства в Україні в Польщі також надається допомога при усиновленні дитини (віком до 7 років та віком до 10 років на дитину, яка має відстрочене обов'язкове навчання),

¹ Базові виплати на випадок хвороби...

строк виплат залежить від кількості прийнятих на виховання дітей і є аналогічний до строків, що подано в табл. вище. Тривалість виплати не може бути меншою 9 тижнів (63 дні).

У Німеччині можна отримати такі види допомоги:

- цивільна допомога (грошова допомога або ваучери на придбання товарів першої необхідності, що спрямовані на забезпечення прожиткового мінімуму). Отримувачі та норми представлено у табл. 11.5;

- соціальна допомога (допомога на прожиття для осіб, які не можуть забезпечити себе за рахунок власних доходів).

Таблиця 11.5

НОРМИ ЦИВІЛЬНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ РІЗНИХ ГРУП ОТРИМУВАЧІВ

Отримувачі цивільної допомоги	Норма допомоги на місяць, євро
- особи без сім'ї / одинокі батьки; - повнолітні особи з неповнолітніми партнерами	563
- повнолітні партнери	по 506
- повнолітні особи без власного домогосподарства, які не є партнерами і яким ще не виповнилося 25 років (від 18 до 24 років); - особи, яким ще не виповнилося 25 років (від 15 до 24 років) і які змінюють місце проживання без гарантій центру зайнятості	451
- діти, яким виповнилося 14, але ще не виповнилося 18 років (від 14 до 17 років); - неповнолітні з повнолітніми партнерами	471
- діти, яким виповнилося 6, але ще не виповнилося 14 років (від 6 до 13 років)	390
- діти, яким ще не виповнилося 6 років (від 0 до 5 років)	357

Примітка: Діти і підлітки отримують фіксовану надбавку у розмірі 20 євро.

Джерело: ¹.

У Словаччині українці, які мають низьких дохід можуть розраховувати на грошову допомогу на тих же умовах, що й громадяни цієї республіки. Розміри допомоги представлено у табл. 11.6.

¹ Соціальні виплати. Федеральне відомство у справах міграції та біженців : офіційний сайт. URL: <http://surl.li/uqckl>

Таблиця 11.6

РОЗМІРИ ДОПОМОГИ ЗА ОТРИМУВАЧАМИ У СЛОВАЧЧИНІ

Отримувачі допомоги	Розмір допомоги на місяць, євро
фізична особа	68,80
особа з дитиною або максимум четверо дітей	130,90
пара без дітей	119,60
пара з дитиною або максимум четверо дітей	179
особа, яка має більше ніж чотирьох дітей	191,20
пари з більш ніж чотирма дітьми	241,30

Джерело: ¹.

Усім українцям, які перебувають у Чехії надають допомогу у розмірі 5 тис. крон, але щоб отримати її необхідно довести наявність складного матеріального становища, тобто статус безробітного, протягом 5 місяців. Біженці в якості альтернативи (тоді грошова допомога не надається) можуть бути забезпечені безкоштовним житлом, щоденним багаторазовим харчуванням, гігієнічними засобами².

Три режими прийому біженців передбачено в Італії³:

- у центрах CAS та SAI Міністерства внутрішніх справ та місцевих органів влади, на які виділяється 33 євро на особу на день;
- з агенції DIFFUSED HOSPITALITY, керованої організаціями та асоціаціями третього сектора, знову ж таки з відшкодуванням 33 євро на день за кожного прийнятого біженця;
- при автономному проживанні біженців у родичів та друзів: передбачено пряме щомісячне відшкодування у розмірі 300 євро на особу/150 на дітей.

Терміни та поняття

Меморандум
Міжнародна організація

¹ 10 країн, які надають допомогу українським біженцям. *EnableMe*. URL: <https://www.enableme.org.ua/ua/article/10-krain-aki-nadaut-dopomogu-ukrainskim-bizencam-9204>

² Там же.

³ Там же.

Питання для самоперевірки

1. Які тренди в системі соціального захисту населення спостерігають останніми роками?
2. Що являє собою міжнародна організація?
3. Із якими міжнародними організаціями Україна має меморандуми про співпрацю в частині надання грошової допомоги постраждалим від воєнних дій?
4. На яку допомогу може розраховувати людина, що постраждала від воєнних дій, у рамках міжнародної допомоги?
5. Які особливості надання соціального захисту українцям у Польщі, Словаччині, Німеччині, інших країнах світу?

Тести для самоперевірки

1. Встановити відповідність між країною та заходами, що були в них запроваджені в умовах пандемії.

1. Таїланд	А) постійна програма гарантованого мінімального доходу
2. Нова Зеландія	Б) збільшено розмір щомісячної допомоги на дитину
3. Іспанія	В) розпочато програму «Бакснано»
4. Сомалі	Г) розширено фінансовий захист від витрат на охорону здоров'я
5. Монголія	Д) розроблено програму, спрямовану на забезпечення робіт з відновлення екосистем для працівників туристичного сектору, що постраждав від стихійного лиха

2. Встановити відповідність між частиною світу та ступенем ефективності охоплення соціального захисту як мінімум одним видом виплат чи допомоги у 2022 р.

1. Африка	А. 40,4 %
2. Пн. та Пд. Америка	Б. 83,9 %
3. Арабські держави	В. 64,3 %
4. Азійсько-Тихокеанський регіон	Г. 44,1 %
5. Європа і Центральна Азія	Д. 17,4 %

Питання для дискусії

1. Які першочергові заходи необхідно зробити країнам із низькою забезпеченістю соціальним захистом з метою подолання негативних тенденцій.
2. Найбільш дієві заходи в системі соціального захисту зарубіжних країн, які були зроблені для осіб, що постраждали від воєнних дій в Україні.

Завдання до теми 11

Завдання 11.1. На основі статистичних даних останніх років (див. додаткову літературу та відкриті інформаційні джерела), необхідно дати відповідь на питання.

1) У яких країнах (частинах світу) забезпечено найвищу ефективність соціального захисту, а в яких найменшу? Наведіть відповідні статистичні дані, обов'язково вказуючи актуальні посилання на використані джерела.

2) Яка категорія населення є найменш захищеною порівняно з іншими, розглянути на прикладі частин світу.

3) Із якими ключовими факторами пов'язана дана тенденція?

Завдання 11.2. Проаналізувати соціальний захист, на який можуть розраховувати українці, які постраждали від воєнних дій, за кордоном (одна країна на вибір здобувача). Навести інструменти соціального захисту. Деталізувати відповідь необхідно зазначенням розмірів виплат, іншими статистичними даними, чинним нормативно-правовим забезпеченням. Обов'язковим є посилання на відповідні інформаційні джерела. Роботу оформити у вигляді доповіді, обсягом 5 сторінок.

Література для поглибленого вивчення

1. 100 years of social protection: The road to universal social protection systems and floors Volume I: 50 country cases. URL: <https://www.social-protection.org/gimi/Media.action?id=16742>
2. Fiscal Space for Social Protection. A Handbook for Assessing Financing Options. URL: <https://surl.li/ipzymj>
3. Social security developments and trends — Europe 2024. URL: <https://surl.li/eraegm>

4. Universal social protection for human dignity, social justice and sustainable development. International Labour Conference 108th Session, 2019. URL: <https://www.social-protection.org/gimi/Media.action?id=16773>
5. World Social Protection Report 2017–19. Universal social protection to achieve the Sustainable Development Goals. URL: <https://www.social-protection.org/gimi/Media.action?id=16370>
6. World Social Protection Report 2020–22. URL: <https://surl.li/pcegyf>
7. Длугопольський О., Козар А. Аналіз бюджетних витрат на соціальний захист населення: виклики пандемії COVID-19. *Вісник економіки*. 2022. Вип. 3. С. 38–64. DOI: <https://doi.org/10.35774/visnyk2022.03.038>
8. Самойленко Н. А. Сучасний стан соціального захисту населення в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 11. С. 476–479. URL: <https://www.molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/3515>
9. Тиха О. Сучасні тенденції впливу трансформації на формування соціального захисту населення України. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-52-17>

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

Багатодітна сім'я
Безпека
Безумовний базовий дохід
Глобальні ризики
Державні гарантії забезпечення соціальних прав
Державні соціальні стандарти
Загроза
Інструменти мінімізації соціальних ризиків
Інструменти соціального захисту
Маломобільні групи населення
Медичне страхування
Методи оцінювання ризиків
Методи управління ризиками
Мінімальна заробітна плата
Мінімальна пенсія
Небезпека
Невизначеність
Неоподатковуваний мінімум доходів громадян
Особа з інвалідністю
Пенсійне страхування
Пенсія
Прожитковий мінімум
Ризик
Ризик-менеджмент
Ризикологія
Система бюджетної та небюджетної підтримки соціальних проєктів, програм та послуг
Складні життєві обставини
Соціальна допомога
Соціальна політика
Соціальне забезпечення
Соціальне страхування
Соціальний захист населення
Соціальний ризик
Соціальні нормативи
Соціальні норми
Соціальні пільги
Соціальні послуги
Соціальні права людини
Страхування від нещасного випадку на виробництві
Страхування на випадок безробіття
Страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності
Теорія ігор
Теорія прийняття рішень

РЕКОМЕНДОВАНІ ОНЛАЙН КУРСИ ДЛЯ ПОГЛИБЛЕННЯ ЗНАНЬ

1. Захист прав людей з інвалідністю. *Prometheus*. URL: <https://surl.li/wtpjeg>
2. Народжені серцем. Курс про усиновлення. *Edera*. URL: <https://study.ed-era.com/uk/courses/course/4849>
3. Права людини в дії. *БУМ*. URL: <https://vumonline.ua/course/human-rights/>
4. Права людини для держслужбовців. *Prometheus*. URL: <https://surl.li/cc/pudfxv>
5. Соціальні послуги в територіальній громаді. Розвиток та організація. *Платформа соціальної освіти: Міністерство соціальної політики України*. URL: <https://surl.li/uxmwvp>

ДОДАТКИ

Додаток А
Таблиця А

ПРОГНОЗ РЕЙТИНГУ ГЛОБАЛЬНИХ РИЗИКІВ НА ПЕРІОД 2 І 10 РОКІВ СТАНОМ НА 2023–2024 рр.

№	Громадянське суспільство		Міжнародні організації		Академічні кола		Уряд		Приватний сектор	
	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки
1.	Дезінформація	Критичні зміни в системах Землі	Екстремальні погодні явища	Екстремальні погодні явища	Дезінформація	Екстремальні погодні явища	Екстремальні погодні явища	Критичні зміни в системах Землі	Дезінформація	Екстремальні погодні явища
2.	Екстремальні погодні явища	Втрата біорізноманіття та колапс екосистем	Дезінформація	Критичні зміни в системах Землі	Екстремальні погодні явища	Критичні зміни в системах Землі	Дезінформація	Екстремальні погодні явища	Екстремальні погодні явища	Критичні зміни в системах Землі
3.	Поляризація суспільства	Екстремальні погодні явища	Поляризація суспільства	Нестача природних ресурсів	Поляризація суспільства	Втрата біорізноманіття та колапс екосистем	Кібернетична небезпека	Втрата біорізноманіття та колапс екосистем	Кібернетична небезпека	Втрата біорізноманіття та колапс екосистем
4.	Відсутність економічних можливостей	Нестача природних ресурсів	Міждержавний збройний конфлікт	Втрата біорізноманіття та колапс екосистем	Відсутність економічних можливостей	Дезінформація	Поляризація суспільства	Нестача природних ресурсів	Поляризація суспільства	Нестача природних ресурсів
5.	Вимушена міграція	Відсутність економічних можливостей	Нестача природних ресурсів	Вимушена міграція	Міждержавний збройний конфлікт	Нестача природних ресурсів	Відсутність економічних можливостей	Негативні наслідки технологій AI	Інфляція	Негативні наслідки технологій AI
6.	Ерозія людських прав	Вимушена міграція	Вимушена міграція	Негативні наслідки технологій AI	Забруднення	Вимушена міграція	Забруднення	Кібернетична небезпека	Економічний спад	Дезінформація

Закінчення табл. 1.1

№	Громадянське суспільство		Міжнародні організації		Академічні кола		Уряд		Приватний сектор	
	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки	2 роки	10 роки
7.	Критичні зміни в системах Землі	Дезінформація	Забруднення	Забруднення	Критичні зміни в системах Землі	Поляризація суспільства	Вимушена міграція	Вимушена міграція	Міждержавний збройний конфлікт	Поляризація суспільства
8.	Забруднення	Негативні наслідки технологій AI	Відсутність економічних можливостей	Поляризація суспільства	Кібернетична небезпека	Кібернетична небезпека	Критичні зміни в системах Землі	Дезінформація	Концентрація технологічної потужності	Кібернетична небезпека
9.	Міждержавний збройний конфлікт	Кібернетична небезпека	Кібернетична небезпека	Дезінформація	Вимушена міграція	Негативні наслідки технологій AI	Інфляція	Забруднення	Відсутність економічних можливостей	Вимушена міграція
10.	Кібернетична небезпека	Поляризація суспільства	Внутрішньодержавне насильство	Кібернетична небезпека	Концентрація технологічної потужності	Відсутність економічних можливостей	Геоекономічне протистояння	Поляризація суспільства	Вимушена міграція	Забруднення

Джерело: побудовано на основі¹

¹ The Global Risks Report 2024. *Insight Report*. WEF. 124 p. URL: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf1 С. 15, 39.

**ЗНАЧЕННЯ ІНДИКАТОРІВ РІВНЯ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
ЗА НАПРЯМКОМ ДЕМОГРАФІЧНА БЕЗПЕКА ТА СОЦІАЛЬНА БЕЗПЕКА**

№ з/п	Найменування індикатора, одиниця виміру	Характеристичні значення індикатора									
		X ^L _{крит}	X ^L _{небезп}	X ^L _{нездв}	X ^L _{здв}	X ^L _{опт}	X ^R _{опт}	X ^R _{здв}	X ^R _{нездв}	X ^R _{небезп}	X ^R _{крит}
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2. Демографічна безпека											
2.1	Чисельність наявного населення, відсотків до рівня 1990 року	85	90	95	97	100					
2.2	Очікувана тривалість життя при народженні, років	66	68	70	75	78					
2.3	Коефіцієнт дитячої смертності (померло дітей віком до одного року), на 1 тис. народжених живими						4	5	7	9	11
2.4	Коефіцієнт природного приросту, на 1 тис. осіб наявного населення	-2	-1	0	1	1,5					
2.5	Частка населення похилого віку в загальній чисельності населення (станом на кінець звітного періоду), відсотків (коефіцієнт старіння)	11	13	15	17	18	20	21	22	23	25
2.6	Демографічне навантаження непрацездатного населення на працездатне, відсотків	35	36	38	40	45	50	51	52	53	55
2.7	Загальний коефіцієнт міграційного приросту, скорочення (–) (на 10 тис. осіб)	-2,0	-1,0	0,0	1,0	2,0	3,0	3,5	4,0	4,5	5,0

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8. Соціальна безпека											
8.1	Частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими 75 відсотків медіанного рівня загальних доходів, відсотків						18	20	23	25	30
8.2	Відношення середньомісячної номінальної заробітної плати до прожиткового мінімуму на одну працездатну особу, разів	1,5	1,8	2	2,5	3					
8.3	Відношення середнього розміру пенсії за віком до прожиткового мінімуму осіб, які втратили працездатність, разів	1	1,5	1,5	1,75	2					
8.4	Співвідношення загальних доходів 10 відсотків найбільш та найменш забезпеченого населення (децильний коефіцієнт фондів), разів						4,5	5	5,5	6	7
8.5	Частка витрат на продовольчі товари в споживчих грошових витратах домогосподарств, відсотків						20	25	30	40	50
8.6	Обсяг видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я, відсотків ВВП	3	4,5	5,5	6,5	7					
8.7	Обсяг видатків зведеного бюджету на освіту, відсотків ВВП	3	4,5	5,5	6,5	7					
8.8	Чисельність ВІЛ-інфікованих осіб з діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення						0	6	12	20	30

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
8.9	Чисельність хворих на активний туберкульоз із діагнозом, що встановлений уперше в житті, осіб на 100 тис. осіб населення						0	10	20	40	60
8.10	Загальна чисельність учнів денних загальноосвітніх навчальних закладів, відсотків до загальної чисельності постійного населення у віці 6–17 років	55	60	65	70	80					
8.11	Сума несплаченої заробітної плати станом на 1 січня (1 липня) до фонду оплати праці за грудень (червень) звітного року, відсотків						0	0,5	2,5	5	10
8.12	Рівень злочинності (кількість злочинів на 100 тис. осіб населення)						1000	1100	1200	1300	1400
8.13	Рівень зайнятості населення у віці 15–70 років, відсотків населення відповідної вікової групи	50	53	55	58	60					
8.14	Відношення середньомісячної заробітної плати, нарахованої в середньому за годину, у країнах ЄС-27 та в Україні, разів						0	2	3	4	5
8.15	Відношення середньої вартості 1 кв. метра загальної площі житла до середньомісячної заробітної плати, разів					1	1,5	2	3,5	5	6

* L (ліва частина) — для індикаторів, які є стимуляторами, нормування відбувається за критеріями лівої частини; R (права частина) — для індикаторів, які є дестимуляторами, нормування відбувається за критеріями правої частини.

Джерело: побудовано на основі¹.

¹ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 № 1277. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1277731-13#Text>

ГРОШОВА ДОПОМОГА ВІД МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Партнер	Категорія	Територія	Сума	Строк	Кількість людей	Обсяг коштів
1	2	3	4	5	6	7
Представництво дитячого фонду ООН в Україні (ЮНІСЕФ)	Сім'ї з дітьми: багато-дітні родини, які мають 3 і більше дітей до 18 років, з яких принаймні одна дитина не досягла 2 років; сім'ї, які мають 2 і більше дітей до 18 років, з яких принаймні 1 дитину з інвалідністю	Вся територія України без «прив'язки» до статусу ВПО	2220 грн на кожного члена сім'ї до (не більше 5 осіб) максимально 33 300 грн	три місяці одним платежем	на першому етапі 80 тисяч сімей	\$90 млн
Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН)	Внутрішньо переміщені особи. Пріоритет ВПО з числа осіб, які одержують пенсію до 3000 грн.	Вся територія, але першочергово для ВПО з найбільш постраждалих регіонів Донецької Луганської, Одеської, Харківської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей	2220 грн на кожного члена сім'ї	щомісяця, протягом 3-х місяців	200 тисяч осіб (з можливістю збільшення)	1,4 млрд грн
Всесвітня продовольча програма ООН (ВПП ООН)	Внутрішньо переміщені особи за черговістю дати включення до бази даних	Вся територія, пріоритет — для ВПО з найбільш постраждалих регіонів Донецької Луганської, Одеської, Харківської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей	2220 грн на кожного члена домогосподарства, але не більш як для трьох осіб	щомісяця, протягом 3-х місяців	500 тисяч осіб	понад 3 млрд грн

1	2	3	4	5	6	7
Місія Міжнародного Комітету Червоного Хреста в Україні та Товариство Червоного Хреста України (МЧКХ та ТЧХУ)	Пріоритетною категорією визначено мало-забезпечені сім'ї, у тому числі із числа ВПО . Для подальшого узгодження: одинокі матері, які отримують допомогу на дітей; отримувачі допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами; особи з інвалідністю з дитинства та діти з інвалідністю, які отримують державну соціальну допомогу; отримувачі державної соціальної допомоги, які не мають права на пенсію, та особи з інвалідністю; багатодітні сім'ї, які отримують допомогу дітям; непрацюючі особи, які досягли пенсійного віку, але не набули права на пенсійну виплату; отримувачі допомоги, які доглядають за хворою дитиною	Вся територія України, пріоритет - для ВПО з найбільш постраждалих регіонів Донецької Луганської, Одеської, Харківської, Запорізької, Миколаївської, Херсонської областей	2500 грн на кожного отримувача	місяць (із можливістю подальшого збільшення тривалості надання допомоги)	960 тисяч осіб	2,4 млрд грн

1	2	3	4	5	6	7
Міжнародна організація з міграції (МОМ)	Пріоритетною категорією визначено осіб з інвалідністю, у тому числі із числа ВПО . Для подальшого узгодження визначено такі категорії: одинокі матері/батьки, які отримують допомогу на дітей; отримувачі допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами; особи з інвалідністю; сім'ї з двома і більше дітьми; пенсіонери віком понад 65 років	Вся територія України, а також ВПО з визначених регіонів	2220 грн на кожного члена сім'ї	щомісяця, протягом 3-х місяців	100 тисяч осіб (з можливістю збільшення)	0,7 млрд грн
RED ROSE CDS LIMITED	На пілотній стадії стосовно 40000 осіб, а саме: внутрішньо переміщені особи пенсіонери та/або особи з інвалідністю	Регіони, визначені Мінсоцполітики	2220 грн на кожного члена сім'ї	щомісяця протягом 3-х місяців з потенційним продовженням	40 тисяч сімей (заявок)	
БО «Людина в біді»	На пілотній стадії особи з інвалідністю	Харківська обл. (Богодухівський, Харківський, Чугуївський та Куп'янський район), Донецька обл. (Бахмутський, Покровський, Краматорський, Волноваський),				

1	2	3	4	5	6	7
		Запорізька обл. (Василевський, Запорізький, Пологівський), Херсонська обл. (Бериславський), Миколаївська обл. (Баштанський)				
Норвезька рада у справах біженців	Підтримка внутрішньо переміщених осіб, а також тих осіб, хто проживає в районах, які постраждали внаслідок бойових дій	Уся територія України	2220 грн на кожного члена сім'ї (на основі суми, затверджені Гуманітарною спільнотою та Міністерством соціальної політики України)	щомісяця протягом 3-х місяців з потенційним продовженням		
Відокремлений підрозділ іноземної неурядової організації ACTED	Категорія осіб з інвалідністю	Херсонська (з рахунками ощадбанка), Харківська, Миколаївська			10 000 сімей	
Відокремлений підрозділ Міжнародної Федерації Handicap в Україні психологічна підтримка та реабілітація	ВПО, без статусу ВПО, особи, які постраждали від бойових дій: особи похилого віку, старші 65 років із рівнем доходу нижче 300 грн; дорослі особи з особливими потребами, зокрема з	уся територія України	2200 грн на особу	щомісяця протягом трьох місяців з потенційним продовженням		

1	2	3	4	5	6	7
	інвалідністю та хронічними захворюваннями; багатодітні сім'ї; самотні люди похилого віку та сім'ї, що складаються з літніх людей (старше 60 років); сім'ї, очолювані жінкою без працездатних чоловіків; сім'ї з особами з інвалідністю 1,2 груп; сім'ї з людьми, які мають тяжкі хронічні захворювання; сім'ї з вагітними та годуючими жінками					

Джерело: побудовано на основі¹

¹ Умови надання грошової допомоги від міжнародних організацій. *ЄДопомога* : офіційний сайт. URL: <https://aid.edopomoga.gov.ua/terms>

Приклади розрахунку індексації

Приклад 1. Заробітна плата працівника з урахуванням індексації у грудні 2015 р. (без урахування підвищення) становить 1994,7 грн, з них:

1500 грн — посадовий оклад;

494,7 грн — індексація, яка розрахована з урахуванням величини ІСЦ 35,9 %, виходячи з прожиткового мінімуму для працездатних осіб — 1378 грн ($1378 \times 35,9 : 100 = 494,7$).

При цьому у грудні 2015 р. відбувається підвищення посадового окладу працівника на 500 грн. Таким чином, посадовий оклад працівника після підвищення становить 2000 грн ($1500 + 500$).

У зв'язку з тим, що розмір підвищення посадового окладу у грудні (500 грн) перевищив суму індексації, яка склалась у зазначеному місяці (494,7 грн), сума індексації у місяці підвищення (тобто у грудні) не нараховується.

Загальна сума заробітної плати після підвищення становитиме 2000 грн.

Для проведення подальшої індексації розрахунок ІСЦ здійснюється з січня 2016 р.

Приклад 2. Заробітна плата працівника з урахуванням індексації у грудні 2015 р. (без врахування підвищення) становить 1994,7 грн, з них:

1500 грн — посадовий оклад;

494,7 грн — індексація, яка розрахована з урахуванням величини ІСЦ 35,9 %, виходячи з прожиткового мінімуму для працездатних осіб — 1378 грн ($1378 \times 35,9 : 100 = 494,7$).

При цьому у грудні 2015 р. відбувається підвищення посадового окладу працівника на 300 грн. Отже, посадовий оклад працівника після підвищення становить 1800 грн ($1500 + 300$).

У зв'язку з тим, що розмір підвищення посадового окладу у грудні (300 грн) не перевищив суму індексації, яка склалась у зазначеному місяці (494,7 грн), сума індексації у місяці підвищення (тобто у грудні) нараховується, однак зменшується на суму підвищення посадового окладу, тобто на 300 грн. Таким чином індексація становитиме $494,7 - 300 = 194,7$ грн. Загальна сума заробітної плати не збільшиться і становитиме 1994,7 грн ($1800 \text{ грн (посадовий оклад)} + 194,7 \text{ грн. (сума індексації)}$).

Для проведення подальшої індексації розрахунок ІСЦ здійснюється з січня 2016 р., а базовим місяцем буде грудень 2015 р.

Індекс споживчих цін у січні — лютому 2016 р. не перевищив поріг індексації, тому поточна індексація заробітної плати, як і інших грошових доходів населення не проводиться, однак виплата індексації у сумі 194,7 грн буде здійснюватись до моменту наступного підвищення заробітної плати.

Приклад 3. Працівник був прийнятий на роботу у грудні 2014 р. і з того часу підвищення заробітної плати не проводилось. Заробітна плата працівника з урахуванням доплат і надбавок становив 3000 грн, з них: 2500 грн — посадовий оклад; 500 грн — доплати і надбавки, які носять систематичний характер.

У цьому випадку базовим місяцем буде вважатися місяць його прийому на роботу, тобто грудень 2014 р. Розрахуємо суму індексації заробітної плати за січень 2016 р.

Спочатку розрахуємо ІСЦ для проведення індексації:

Січень 2015 р.: $1,031 = (103,1 : 100)$;

Лютий 2015 р.: $1,053 = (105,3 : 100)$;

Березень 2015 р.: $1,108 = (110,8 : 100)$;

Квітень 2015 р.: $1,140 = (1140,0 : 100)$;

Травень 2015 р.: $1,022 = (102,2 : 100)$;

Червень — листопад 2015 р.: $1,015 = (100,4 : 100) \times (99,0 : 100) \times (99,2 : 100) \times (102,3 : 100) \times (98,7 : 100) \times (102,0 : 100)$;

$1,031 \times 1,053 \times 1,108 \times 1,140 \times 1,022 \times 1,015 = 1,422 \times 100 = 142,2$.

Величина приросту ІСЦ для проведення індексації у січні 2016 р. становитиме $142,2 - 100 = 42,2 \%$.

Сума індексації заробітної плати за січень 2016 р. = $581,52 (1378 \text{ грн} \times 42,2 \%)$.

Заробітна плата разом із сумою індексації становить 3581,52 грн ($3000 + 581,52$).

ІСЦ за грудень 2015 р. становив 100,7 %, тобто не перевищив поріг індексації (у грудні 2015 р. — 101 %), тому у лютому 2016 р. проведення індексації заробітної плати продовжує здійснюватись на величину приросту ІСЦ — 38 %.

Приклад 4.¹ Підвищення посадового окладу відбулося з 15 грудня 2020 р.

Заробітна плата працівника у грудні 2020 р. до підвищення посадового окладу з розрахунку повного робочого часу становить 5250 грн, з них:

3500 грн — посадовий оклад;

1050 грн (30 % посадового окладу ($3500 \times 30 : 100$)) — надбавка;

700 грн (20 % посадового окладу ($3500 \times 20 : 100$)) — премія.

Крім того, у грудні 2020 р. працівник повинен отримати індексацію 70,37 грн, обчислену виходячи з величини ІСЦ, що становить 3,1 %, та з урахуванням прожиткового мінімуму для працездатних осіб у грудні 2020 р., що становить 2270 грн ($2270 \times 3,1 : 100 = 70,37$).

Заробітна плата працівника у грудні 2020 р. після підвищення посадового окладу з розрахунку повного робочого часу становить 6000 грн, з них:

¹ Про затвердження Порядку проведення індексації грошових доходів населення : Постанова Кабінету Міністрів України від 17.07.2003 №1078. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1078-2003-%D0%BF#Text>

4000 грн — посадовий оклад;

1200 грн (30 % посадового окладу ($4000 \times 30 : 100$) — надбавка;

800 грн (20 % посадового окладу ($4000 \times 20 : 100$) — премія.

У зв'язку з підвищенням посадового окладу під час порівняння суми підвищення заробітної плати та суми індексації повинні враховуватися всі складові заробітної плати, які не мають разового характеру виплати.

Із розрахунку повного робочого часу сума підвищення заробітної плати у грудні 2020 р. становить 750 грн ($6000 - 5250$).

Оскільки сума підвищення заробітної плати у грудні 2020 р. перевищує суму індексації, яка склалася у зазначеному місяці (70,37 грн), у грудні 2020 р. сума індексації не нараховується.

Для проведення подальшої індексації ІСЦ розраховується наростаючим підсумком із січня 2021 р.

Ураховуючи, що підвищення посадового окладу відбулося з 15 грудня 2020 р., то до 15 грудня сума індексації (70,37 грн) розраховується та виплачується пропорційно відпрацьованому часу.

У грудні 2020 року 22 робочих дні, з них 10 робочих днів — відпрацьований час до підвищення посадового окладу. Сума індексації становить 31,99 грн ($70,37 : 22 \times 10$).

Після 15 грудня 2020 р. сума індексації не виплачується, оскільки сума підвищення заробітної плати у зазначеному місяці у розрахунку за повний місяць (750 грн) перевищила суму індексації (70,37 грн).

Приклади розрахунку індексації у 2021–2022 рр.¹

Приклад 1.

Грудень 2021 р. беремо за базовий місяць, оскільки саме тоді відбулося підвищення заробітної плати. Роботодавець більше не збільшував оклад до травня 2022 р. включно. Далі розраховуємо ІСЦ за період із січня по березень 2022 р.: $1,013 \times 1,016 \times 1,045 = 1,07552236$ (округлюємо до 1,076 та отримуємо 7,6 %).

Далі одержаний показник необхідно помножити на прожитковий мінімум: $2481 \times 7,6 \% = 188,56$ грн. Так, ми отримали розмір індексації у травні 2022 р.

Приклад 2.

Роботодавець збільшив зарплату у лютому 2022 р. Для розрахунку саме цей місяць ми беремо як базовий. Оклад більше не збільшувався до травня того ж року. Тому в розрахунок індексу споживчих цін ми беремо лише березень місяць 2022 р., дивимось на індекс, що становить 1,045, який перевищує ліміт у 103 % відповідно до закону. Далі робимо обчислення: $2481 \times 4,5 \% = 111,65$ грн та отримуємо розмір індексації у травні 2022 р.

¹ Порядок індексації зарплати у 2024 році. URL: <https://torgsoft.ua/articles/law/indeksaciya-zarplaty/>

Особливості нарахування індексації

2023 р.

ЗУ «Про Державний бюджет України на 2023 рік»¹ (прикінцеві положення п. 3) було встановлено зупинення дії ЗУ «Про індексацію грошових доходів населення». Таким чином роботодавці були звільнені від обов'язків щодо нарахування індексації. Це було зумовлено тим, що у 2023 календарному році не було передбачено зростання рівня прожиткового мінімуму та мінімальної заробітної плати.

2024 р.

Установити, що обчислення індексу споживчих цін для індексації грошових доходів населення провадиться наростаючим підсумком, починаючи з 01.01.2024 (ст. 39).

Установити, що перерахунок пенсій, надбавок, підвищень та інших доплат до пенсії, який здійснюється з урахуванням розміру прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, встановленого законом на 01.01.2024, проводиться з 01.03.2024 разом із здійсненням щорічної індексації пенсій, передбаченої частиною другою ст. 42 ЗУ «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» (Прикінцеві положення п. 8)

ЗУ «Про Державний бюджет України на 2023 рік»²

Приклади розрахунку індексації заробітної плати у 2024 р.

Приклад 1.

Оклад працівника підвищувався в грудні 2023 р або раніше. У цьому випадку «базовим» місяцем є грудень 2024 року і починаючи з січня 2024 року розраховується приріст ІСЦ.

$1,004_{\text{січень}} * 1,003_{\text{лютий}} * 1,005_{\text{березень}} * 1,002_{\text{квітень}} * 1,006_{\text{травень}} * 1,022_{\text{червень}} = 104,3 \% > 103,0 \% \text{ (пори́г індексації)}$. Право на індексацію заробітної плати виникло у серпні 2024 р. з урахуванням коефіцієнта 4,3 %. Враховуючи те, що у липні індекс інфляції був нульовим (100,0 %), у вересні, жовтні та листопаді стипендію індексуємо з урахуванням коефіцієнта 4,3 %. Водночас, з липня проводимо новий розрахунок приросту ІСЦ до перевищення порогу індексації. Як тільки його буде перевищено — визначаться новий коефіцієнт. А до тих пір зберігається попередній коефіцієнт індексації. Чергове перевищення порогу індексації відбулося з урахуванням приросту ІСЦ за серпень - жовтень 2024 р. $(1,000_{\text{липень}} * 1,006_{\text{серпень}} * 1,015_{\text{вересень}} * 1,018_{\text{жовтень}} * 100 \% = 103,9 \% > 103,0 \% \text{ (пори́г індексації)})$. Отже, у грудні 2024 р. (місяці, що настає за місяцем, в якому оприлюднений ІСЦ за місяць) коефіцієнт індексації заробітної плати становить 8,4 % $(1,043 * 1,039 * 100 = 108,4 \% - 100,0 \% = 8,4 \%)$

¹ Про Державний бюджет України на 2023 рік: Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20#Text>

² Про Державний бюджет України на 2024 рік: Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20#Text>

Приклад 2.

Оклад працівника було підвищено у січні 2024 року. У цьому випадку «базовим» місяцем є січень 2024 року і починаючи з лютого 2024 року розраховується приріст ІСЦ.

$1,003_{\text{лютий}} * 1,005_{\text{березень}} * 1,002_{\text{квітень}} * 1,006_{\text{травень}} * 1,022_{\text{червень}} = 103,8 \% > 103,0 \%$ (поріг індексації). Право на індексацію заробітної плати виникло у серпні 2024 р. з урахуванням коефіцієнта 3,8 %. Враховуючи те, що у липні індекс інфляції був нульовим (100,0 %), у вересні, жовтні та листопаді стипендію індексуємо з урахуванням коефіцієнта 3,8 %. Водночас, з липня проводимо новий розрахунок приросту ІСЦ до перевищення порогу індексації. Як тільки його буде перевищено — визначаться новий коефіцієнт. А до тих пір зберігається попередній коефіцієнт індексації. Чергове перевищення порогу індексації відбулося з урахуванням приросту ІСЦ за серпень–жовтень 2024 р. $(1,000_{\text{липень}} * 1,006_{\text{серпень}} * 1,015_{\text{вересень}} * 1,018_{\text{жовтень}} * 100 \% = 103,9 \% > 103,0 \%$ (поріг індексації). Отже, у грудні 2024 р. (місяці, що настає за місяцем, в якому оприлюднений ІСЦ за місяць) коефіцієнт індексації заробітної плати становить 8,4 % $(1,038 * 1,039 * 100 = 107,8 - 100,0 \% = 7,8 \%)$

Приклад 3.¹

Індексація зарплати сумісника. Якщо за основним місцем роботи працівник прийнятий на умовах неповного робочого часу, то за сумісництвом його зарплата може бути проіндексована.

Особі, яка працює за сумісництвом, видають на її вимогу довідку з основного місця роботи про розмір доходу, що підлягає індексації, і проіндексованого доходу. На її підставі проводять індексацію доходів від роботи за сумісництвом у межах суми, яка не перевищує розмір ПМ, установленого для працездатних осіб, з урахуванням отриманої заробітної плати за основним місцем роботи (п. 7 Порядку №1078).

Тобто працівник має право на нарахування суми індексації на грошовий дохід тільки у межах ПМ для працездатних осіб.

Якщо працівник за основним місцем роботи відпрацював повний робочий час і отримав суму індексації, обчислену із розрахунку ПМ для працездатних осіб, то на іншій виконуваний ним роботі заробітна плата індексації не підлягає.

У випадку, якщо працівник працює на дві неповні ставки, зокрема за основним місцем роботи на 0,5 ставки та на іншій роботі — на 0,25 ставки, то нарахування сум індексації може здійснюватися окремо за кожною посадою (лист Мінсоцполітики від 31.07.2015 № 11587/0/14-15/10).

Сума індексації визначається за кожною посадою за фактично відпрацьований час із розрахунку ПМ, встановленого для працездатних осіб на місяць.

У разі надання сумісником довідки з основного місця роботи, згідно з якою доходу за основним місцем роботи немає, заробітну плату сумісника треба проіндексувати у межах усього ПМ для працездатної особи.

¹ Джерело: <https://7eminar.ua/news/130-indeksaciya-zarplati-2024>

Навчальне видання

**ЛОПУШНЯК Галина
ШАНДАР Анна**

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ

Навчальний посібник

*Редактор В. Македон
Верстка С. Лозова*

Підп. до друку 04.06.25. Формат 60×84/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 18,13.
Обл.-вид. арк. 20,63. Наклад 100 пр. Зам. 25-5907.

Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана
03680, м. Київ, просп. Берестейський, 54/1

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи (серія ДК, № 235 від 07.11.2000)

E-mail: litera@kneu.edu.ua

Для нотаток

Для нотаток

**ТЕОРІЯ
СОЦІАЛЬНИХ РИЗИКІВ
І СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ**